

Олена Миколаївна Вержиховська

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ
У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ОБМЕЖЕНИМИ РОЗУМОВИМИ
МОЖЛИВОСТЯМИ
У ПОЗАКЛАСНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ**

Кам'янець-Подільський

2008

УДК 376,1 – 056,34:374

ББК:74.35

В:31

Рецензенти:

1. Хохліна О.П., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічних дисциплін Київського національного університету внутрішніх справ;
2. Шинкарюк А.І., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної і практичної психології, факультету психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;
3. Атаманчук П.С., доктор педагогічних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Вержиковська О.М.

Формування моральних якостей у молодших школярів з обмеженими розумовими можливостями у позакласній виховній роботі: Монографія.-К.-П.: КПНУ РВВ, 2008.- с.

ISBN

Монографія містить результати теоретико-експериментального дослідження проблеми морального розвитку дітей з обмеженими розумовими можливостями, які розв'язуються на основі вивчення педагогічного забезпечення формування в учнів молодших класів допоміжної школи моральних якостей в процесі позакласної виховної роботи.

Визначено складові вивчення і формування моральних якостей, показники і критерії оцінювання, розроблена методика їх дослідження в учнів допоміжної школи. Виявлено особливості прояву моральних якостей у розумово відсталих дітей молодшого шкільного віку. Здійснена розробка цілісного педагогічного забезпечення їх формування в учнів, зокрема спеціального добору змісту, методичних засобів і організаційних форм поетапного становлення компонентів морального розвитку відповідно до їх сутності, повноти характеристик, особливостей прояву у дітей.

Встановлено, що рівень морального виховання школярів з обмеженими можливостями зростає за умови забезпечення формування змістовного емоційного та поведінкового компонентів становлення моральних якостей, і полягає у використанні системи етичних знань з учнями у процесі позакласної виховної роботи у допоміжній школі. В основу розробки етичних занять покладено поетапне становлення в учнів з обмеженими інтелектуальними можливостями моральних якостей, а саме: 1) оволодіння учнями повними, адекватними, усвідомленими знаннями про норми моралі; 2) формування у них сталого та дійового позитивного ставлення до норм моралі та моральної поведінки; 3) організація досвіду моральної поведінки дітей з метою використання знань про норми моралі у практичній діяльності.

Монографія адресована фахівцям в галузі корекційної освіти, студентам (бакалаврам, спеціалістам, магістрам) спеціальності «Дефектологія. Олігофренопедагогіка. Логопедія», «Дефектологія. Олігофренопедагогіка. Соціальна психологія», викладачам ВНЗ, вихователям допоміжних шкіл та реабілітаційних центрів.

ISBN

Вержиковська О.М., 2008

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ДИТИНИ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА ПЕДАГОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ	
1.1. Сутність морального виховання і морального розвитку дитини.....	9
1.2. Показники моральної вихованості особистості.....	15
1.3. Своєрідність морального розвитку розумово відсталої дитини.....	23
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ МОРАЛЬНОЇ ВИХОВАНOSTІ ТА МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ	
2.1. Обґрунтування методики вивчення складових становлення моральних якостей в учнів допоміжної школи. Методика дослідження.....	39
2.2. Дослідження рівнів сформованості складових становлення моральних якостей в учнів допоміжної школи.....	48
2.2.1. Зміст та методика вивчення знань про норми моралі.....	48
2.2.2. Зміст та методика вивчення ставлення дітей до норм моралі.....	59
2.2.3. Зміст та методика вивчення застосування моральних знань в поведінці.....	63
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНИХ ЗНАНЬ, СТАВЛЕННЯ ТА ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ.	
3.1. Характеристика змістового компоненту сформованості моральних якостей у молодших школярів з порушеннями інтелекту	65
3.1.1. Особливості прояву повноти знань про норми моралі в учнів допоміжної школи.....	65

3.1.2. Особливості прояву адекватних знань про норми моралі в учнів допоміжної школи.....73

3.1.3. Особливості прояву усвідомлених знань про норми моралі в учнів допоміжної школи.....77

3.2. Характеристика рівня емоційного показника вивчення моральних якостей в учнів допоміжної школи.....87

3.3. Характеристика рівня сформованості поведінкового показника моральних якостей в учнів допоміжної школи.....94

РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ В УЧНІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ В ПОЗАКЛАСНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ

4.1. Обґрунтування системи формування моральних якостей в учнів молодших класів допоміжної школи.....101

4.2. Система формування моральних якостей в учнів молодших класів допоміжної школи.....108

РОЗДІЛ 5. ХАРАКТЕРИСТИКА РІВНЯ СФОРМОВАНОСТІ МОРАЛЬНОЇ ВИХОВАНОСТІ ТА МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ В УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ.

5.1. Характеристика знань про норми моралі в учнів молодших класів допоміжної школи.....142

5.2. Характеристика емоційного ставлення до норм моралі учнів молодших класів допоміжної школи.....153

5.3. Характеристика моральної діяльності учнів молодших класів допоміжної школи.....156

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....162

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....167

ДОДАТКИ.....182

ПЕРЕДМОВА

Однією із найважливіших в педагогічній науці та педагогічній практиці є проблема морального розвитку як провідної складової становлення особистості. Актуальність її вивчення зумовлена необхідністю підвищення рівня вихованості підростаючого покоління, особливо дітей з обмеженими розумовими можливостями, що потребує проведення досліджень, спрямованих на визначення педагогічного забезпечення ефективності виховного впливу в зазначеному напрямі.

Теоретичні аспекти проблеми морального розвитку дитини у загальній психології та педагогіці розкриваються у працях І.Д.Беха, Л.І.Божович, Л.Б.Волченко, Г.К.Гумницького, О.В.Запорожця, Ю.М.Ковальчука, С.Д.Макси-менка, К.М.Маліченко, І.С.Мар'єнко, В.П.Москальця, І.І.Ставицького, С.Г.Якобсона. У більшості з них розглядаються питання сутності, механізмів, складових морального становлення особистості. Проведена значна кількість досліджень і практичного плану, присвячених питанням діагностики моральної вихованості дитини, психолого-педагогічних умов, засобів змісту морального виховання, формування певних складових моральної вихованості (А.М.Богуш, К.В.Гавриловець, Н.С.Григор'єва, Т.Р.Гуменнікова, Л.Г.Єфімова, І.Д.Зверєва, І.І.Кузимірска, В.О.Киричок, Л.Г.Коваль, Н.І.Мурзінова, Н.І.Підгорна, Г.І.Погорєлов, О.І.Смольська, П.Д.Фролов, І.К.Шквола та ін.).

У дефектології проблема розвитку дитини в процесі морального виховання і в теоретичному, і в практичному плані розроблена менше. Загальні питання психологічного і педагогічного аспектів проблеми щодо дітей з порушеннями, насамперед інтелектуального розвитку, розглядаються в працях Л.С.Виготського, Г.М.Дульнева, І.Г.Єременка, В.М.Синьова, а також А.С.Белкіна, Н.М.Буфєтова, А.М.Висотської, О.Ю.Михайлової, Н.І.Солодової. У них, а також у працях О.В.Гаврилова, А.І.Капустіна, В.Ф.Мачихіної, С.Ф.Ніколаєва, Т.І.Пороцької, Н.Д.Соколової, Н.В.Тарасенко, представлені результати дослідження з питань прикладного

аспекту. Проте, незважаючи на значущість проблеми морального розвитку розумово відсталої дитини та проведені дослідження, вона й досі залишається недостатньо з'ясованою.

Моральне становлення дітей з порушеннями інтелекту досліджувалось, переважно, в плані формування моральної свідомості та моральної поведінки. Їх моральна вихованість вивчалась на основі врахування змістового, емоційного чи поведінкового показників розвитку без достатнього зв'язку між ними, що значною мірою позначалося на розрізненості як досліджень, так і рекомендацій щодо послідовного, цілісного виховного впливу на дитину. Моральний же розвиток учнів допоміжної школи на основі формування його інтегративного показника – моральних якостей, усіх взаємопов'язаних складових їх становлення, відповідне педагогічне забезпечення з використанням передусім можливостей позакласної виховної роботи в допоміжній школі ще не був спеціальним предметом дефектологічних досліджень. Це й зумовило вибір обраної теми дослідження «Формування моральних якостей у молодших школярів з обмеженими розумовими можливостями».

Наше дослідження спрямоване на моральне виховання учнів допоміжної школи (1 – 4 класи), зокрема на педагогічне забезпечення формування моральних якостей в учнів з порушеннями інтелекту в позакласній виховній роботі допоміжної школи.

Мета дослідження – підвищення рівня вихованості учнів молодших класів допоміжної школи шляхом розробки педагогічного забезпечення формування у них моральних якостей в позакласній виховній роботі. В основу такого забезпечення покладається спеціальний добір змісту, методичних засобів, організаційних форм педагогічного впливу, спрямованих на поетапне та взаємопов'язане становлення змістового, емоційного та поведінкового компонентів морального розвитку відповідно до їх сутності та особливостей прояву в дітей.

У монографії ми розглянули наступні завдання: з'ясувати сутність моральних якостей та розробити методику їх вивчення відповідно до складових і показників становлення у розумово відсталих молодших школярів; вивчити особливості прояву моральних якостей в учнів молодших класів допоміжної школи; розробити та експериментально апробувати педагогічне забезпечення формування моральних якостей в учнів допоміжної школи у позакласній виховній роботі.

При розробці посібника був проведений не лише аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури, але й аналіз шкільної документації; вивчення та узагальнення педагогічного досвіду; спостереження; опитування педагогів, батьків дітей; психолого-педагогічний констатуючий та формуючий експеримент; аналіз продуктів діяльності учнів; процедури якісної та кількісної обробки емпіричних даних.

У дослідженні було задіяно 250 учнів, 40 вчителів та вихователів, 132 батьків.

У посібнику значна увага приділяється уточненню сутності моральних якостей, визначенню складових їх вивчення і формування, показників і критеріїв оцінювання; розробленню методик їх дослідження в учнів допоміжної школи; характеристиці взаємопов'язаних складових (змістовий, емоційний, поведінковий) провідних моральних якостей у молодших школярів з порушеннями інтелекту; здійсненню розробки цілісного педагогічного забезпечення у школярів з порушеннями інтелекту моральних якостей, а саме: спеціальний добір змісту, спеціальних засобів, організаційних форм поетапного становлення компонентів морального розвитку відповідно до їх сутності, повноти характеристик та особливостей прояву у дітей; з'ясуванню сутності моральних якостей, складових та показників оцінки їх сформованості, що покладаються в основу розробки методик вивчення морального розвитку дітей; характеристиці особливостей прояву у молодших школярів з порушеннями інтелекту моральних якостей;

аналізу педагогічного забезпечення формування моральних якостей у навчально-виховному процесі допоміжної школи.

Описані у монографії результати мають практичну цінність та є суттєвими для врахування при створенні програм, посібників з виховної роботи, навчальної літератури для допоміжних шкіл, для студентів-дефектологів, для системи безперервної освіти педагогів-практиків, батьків.

Найбільш суттєвим, на наш погляд, у посібнику є уточнення психологічного змісту моральних якостей та їх становлення в учнів допоміжної школи, розробка методики їх вивчення, виявлення особливостей їх прояву у даній категорії дітей, та створення системи корекційно-виховної роботи, спрямованої на їх формування.

Монографія складається з п'яти розділів: теоретичні основи формування моральних якостей у дітей; психолого-педагогічне вивчення моральної вихованості та моральних якостей молодших школярів; особливості моральних знань, їх становлення та поведінки учнів допоміжної школи; педагогічне забезпечення формування моральних якостей в учнів з порушеннями інтелекту у позакласній виховній роботі допоміжної школи; характеристика рівня сформованості моральної вихованості та моральних якостей в учнів молодших класів допоміжної школи.

У посібнику теоретичний та практичний матеріал подається узагальнено та систематизовано за рахунок використання схематичного та табличного опису наочності, яка суттєво доповнює тексти.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ДИТИНИ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА ПЕДАГОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

1.1. Сутність морального виховання і морального розвитку дитини

Психолого-педагогічна наука та педагогічна практика доводять, що моральний розвиток дитини найефективніше відбувається за умови педагогічного впливу, а саме - в процесі її виховання. Виховання розглядається як процес цілеспрямованого, заздалегідь підготовленого та організованого систематичного впливу на становлення особистості, обумовлений законами суспільного розвитку, діями багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Його мета полягає у підготовці особистості до виконання певних функцій, до активізації її ролі в суспільному житті. Виховання виступає як свідома діяльність і цим воно відрізняється від тимчасових впливів [166, 348].

Провідним і визначальним напрямком виховання є моральне виховання особистості. Розуміння його сутності залежить передусім від визначення поняття моралі. Виходячи з аналізу робіт І.Д.Беха, Л.І.Божович, А.П.Вардомацького, Л.Б.Волченко, Т.Р.Гуменнікової, О.О.Гусейнова, І.І.Зарецької, О.Г.Ковальова, Ю.М.Ковальчука, К.К.Платонова та ін., мораль визначається як одна з форм суспільної свідомості, система поглядів та уявлень, норм і оцінок, яка виконує соціальну форму регулювання поведінки людей в усіх сферах життя. У зв'язку з цим, моральне виховання пов'язується передусім з цілеспрямованим, систематичним формуванням моральної свідомості. В більш повному розумінні моральне виховання розглядається як одна з важливих сторін багатогранного процесу становлення особистості, мета якого – засвоєння індивідом моральних цінностей відповідно до принципів, норм і проявів моралі, коли переконання і уявлення про належне втілюються в реальних вчинках [1, 290], тобто, коли моральні цінності усвідомлюються,

засвоюються, закріплюються і проявляються в практичній діяльності як сталі способи поведінки. Моральне виховання – активний процес, який досягає своєї мети тоді, коли вихователь вміло спрямовує діяльність дитини. При цьому зазначається, що процес морального виховання передбачає розв'язання двох типів виховних завдань: 1) завдання, які виховують, їх розв'язують вихователі, тобто ті, за допомогою яких здійснюється їхня виховна діяльність, 2) виховні завдання, які розв'язує педагог, тобто завдання, що керують цією діяльністю [11, 15].

Аналіз літератури свідчить, що в дослідженнях проблема морального виховання невід'ємно пов'язана з проблемою морального розвитку особистості. Виходячи з розуміння співвідношення розвитку і навчання (як і виховання) за Л.С. Виготським [36], у моральному розвитку дитини провідна роль належить моральному вихованню. Моральний, як і загальний психічний розвиток людини, за культурно-історичною теорією розвитку психіки Л.С. Виготського, є “засвоєнням родового досвіду людства” [43, 35]. Включаючись в систему суспільних стосунків, “дитина поступово опановує нормами та історично виробленими способами регуляції поведінки, в результаті засвоєння робить їх своїм надбанням” [6, 189]. При цьому зазначається, що розвиток відбувається тоді, коли дитина в змозі сприймати, вивчати та узагальнювати усвідомлений матеріал.

Аналіз літературних джерел з проблеми свідчить, що в моральному становленні особистості виділяють три основні етапи [43, 36]. Перший етап – доморальний, який характеризується ще неусвідомленими діями дитини. На даному етапі дитина ще не залучена до сфери нормально-моральних вимог [161, 33]. Наступним є етап власне морального розвитку особистості, який характеризується інтенсивним засвоєнням моральних понять і цінностей суспільства. На цьому етапі виникає “інтенсивне засвоєння моральних імперативів і моральних цінностей суспільства. Особистість, розвиваючись, стає здатною орієнтуватись на задані із зовні норми і правила” [43, 36]. На ньому закладається фундамент подальшого розвитку особистості,

відбувається становлення регулятивних механізмів управління своєю поведінкою і формування моральних якостей. Цей етап є предметом вивчення значної кількості психолого-педагогічних досліджень [6, 7, 10, 11, 17, 20, 44, 63, 66, 124, 139, 181 та ін.]. Третій етап в моральному становленні особистості - етап “автономної моралі.” Він починається тоді, коли поведінка дитини “спирається на інтеріоризовану внутрішню систему моральних принципів і переконань, коли особистість стає справді суб’єктом моральної діяльності і розвитку” [43, 36]. Отже, визначальним етапом морального становлення особистості є власне моральний, на якому дитина засвоює норми і правила моралі, усвідомлює їх, формує відповідне ставлення до них, починає використовувати отримані знання в практичній поведінці.

Л.І. Божович, аналізуючи моральний розвиток особистості молодшого школяра, вказує на складові його становлення: розвиток пізнавальної сфери молодшого школяра (нового пізнавального ставлення до оточення, яке визначає перехід до більш складних форм мислення), нового рівня афективно-споживчої сфери дитини, що допомагає дитині діяти свідомо, згідно з поставленою метою, моральними вимогами тощо, сталими формами поведінки дитини, які є основою становлення її характеру [21, 291].

У зв’язку з цим, проведений аналіз літератури показав, що в моральному вихованні, у формуванні особистості провідне місце відводиться становленню моральної свідомості, яка є інтелектуальною змістовою базою морального розвитку дитини. Моральна свідомість особистості та її становлення розглядається в дослідженнях І.Д.Беха, Л.І.Божович, Л.С.Виготського, О.О.Гу-ейнова, Ю.М.Ковальчука, І.С.Мар’єнко, І.Ф.Надольного, Л.І.Рувінського, С.Л.Рубінштейна, Т.Е.Саксонової, Р.Е.Хворостян, Ж.Піаже та ін. В них зазначається, що основу свідомості складають моральні знання. Без них неможливий її розвиток. Знання у вигляді уявлень про норми моралі особистість отримує в процесі сприймання і переробки інформації морального змісту за участю психічних пізнавальних

процесів. Окрім уявлень, знання включають в себе і поняття. Поняття - компонент знань, який виникає на основі уявлень, але оформлених у слові.

Моральний розвиток, зокрема становлення його основного компонента— моральної свідомості найбільшою мірою пов'язується із засвоєнням знань. Але, на нашу думку, становлення адекватної, з огляду на моральні цінності, поведінки дитини, забезпечує усвідомленість знань. Виходячи з досліджень Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєва, О.П.Хохліної, усвідомлення є осмисленням матеріалу і його відображенням у вербальному плані. При цьому ми виходимо з розуміння того, що в психічному плані свідомість виступає як усвідомлення процесу і результату відображення навколишнього світу і себе, свого пізнання, своєї діяльності. З огляду на це, психологія вирізняє два етапи: акти пізнання та усвідомлення цих актів, оскільки “неможливо одночасно і мислити, і спостерігати ці думки. Свідомість є вторинним моментом” [175, 7].

Враховуючи визначення єдності інтелектуальних і афективних процесів у становленні особистості для морального розвитку, окрім засвоєння і усвідомлення знань, важливо, щоб дитина виявила до них певне емоційне ставлення. Емоції, які в результаті виховного впливу набувають сили, стійкості, змістовної спрямованості, трансформуються в почуття, як “організовану систему переживань” [11, 164], що є важливою умовою формування особистісних, зокрема моральних якостей [37, 147]. У зв'язку з цим проблема емоцій, почуттів, пов'язаних зі сприйняттям та дотриманням норм моралі, розглядається в дослідженнях І.Д.Беха, Г.С.Костюка, Б.Ф.Ломова, В.Лопуховської, О.М.Лука, В.П.Москальця, О.Ю.Михайлової. Результати цих досліджень свідчать, що емоційне переживання, поряд з інтелектуальним розумінням суті певної норми, є провідним компонентом у її засвоєнні [119, 17].

Аналіз інформаційної концепції емоцій, розробленої П.В.Сімоновим, показує, що людина співвідносить інформацію про те, що потрібно для задоволення власних потреб, з тим, що вона має. Якщо вірогідність

задоволення потреб велика, то виникають позитивні емоції, а якщо ці емоції виникають систематично, то вони переходять в позитивні почуття, а якщо ні, то в негативні [11]. Відповідно, для того, щоб моральні знання стали керівництвом до дій, їх потрібно усвідомити і емоційно пережити. Так, і в дослідженні О.П.Хохліної стверджується, що в результаті осмислення знань, їх розуміння й результативного використання в практичній діяльності, виникають позитивні емоції, які є необхідною умовою становлення змістовно пов'язаних з діяльністю особистісних якостей [174].

Аналіз літератури (І.Д.Бех, Л.Б.Волченко, Т.Р.Гуменнікова, І.С.Мар'єнко, І.В.Сінгаївська, Є.В.Субботський та ін.) свідчить, що моральний розвиток передбачає і становлення моральної поведінки [15, 30, 47, 109, 152, 161]. Її значення для морального розвитку пояснюється тим, що саме в ній, як у діяльності породжуються та закріплюються певні якісні характеристики [153].

Проблемі формування особистісних якостей в аспекті становлення моральної поведінки присвячується дослідження Л.І.Божович [21], яке, на наш погляд, має особливе значення для розуміння морального розвитку дитини. Так, на її думку, особистісні якості можливо сформувати на основі засвоєння певних способів поведінки, але ця поведінка має містити у собі конкретний мотив для становлення окремої якості. У зв'язку з цим, особливе значення має “перетворення соціальних, і насамперед, моральних вимог у певні мотиви, якості особистості, що визначають її вчинки” [11, 9-10]. Виходячи з цього, розрізняються дві стадії поведінки – ситуативна (активною стороною виступає не суб'єкт поведінки, а певні соціальні, зовнішні умови, суб'єкт лише реагує і пристосовується до них) і довільна (поведінка, яка базується на волі). Найефективнішою у плані морального розвитку є саме довільна поведінка особистості, що здійснюється свідомо.

Отже, становлення у дитини моральної поведінки можливе за умови її усвідомлення, а основою усвідомлення є внутрішня діяльність мислення, осмислення, спрямована на розуміння змісту предмета, тобто на виділення в

ньому істотних властивостей і зв'язків. Можемо припустити, що й моральна поведінка формується на основі усвідомлення моральних знань і моральних переживань, які є її основою. Так, і вчинок як одиниця поведінки визначається як дія, “в якій провідне значення має усвідомлене ставлення людини до інших людей, до суспільства, до норм суспільної моралі” [146, 536]. При цьому глибина усвідомлення моральної норми пов'язується з умінням виділити, зрозуміти і оцінити вчинки інших людей та їх мотиви [68, 23].

Моральне виховання – одна з найважливіших складових доцільного розвитку особистості, спрямована на засвоєння нею історично вироблених моральних цінностей. Про ефективність морального виховання свідчить моральний розвиток об'єкта. Провідна роль у моральному розвитку людини відводиться процесу морального виховання. Найважливішими складовими морального розвитку є моральні знання (як основа моральної свідомості), емоційне ставлення до норм моралі, моральна діяльність (поведінка, дії, стани, мотиви).

Наголосимо на тому, що складові морального розвитку та морального виховання подібні і призводять до формування моральної вихованості та моральних якостей (див. схеми 1.1., 1.2.)

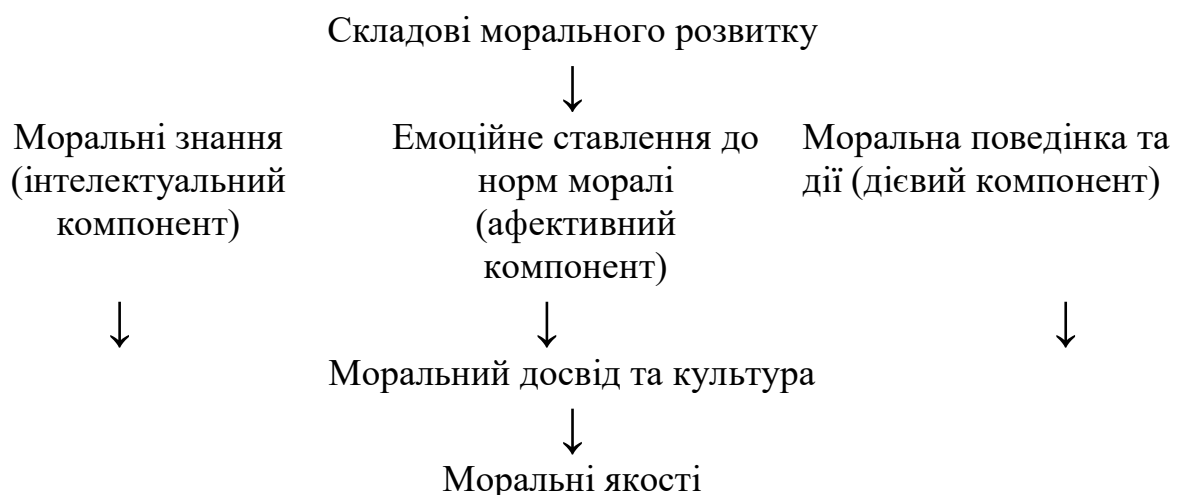

Рис. 1.1.

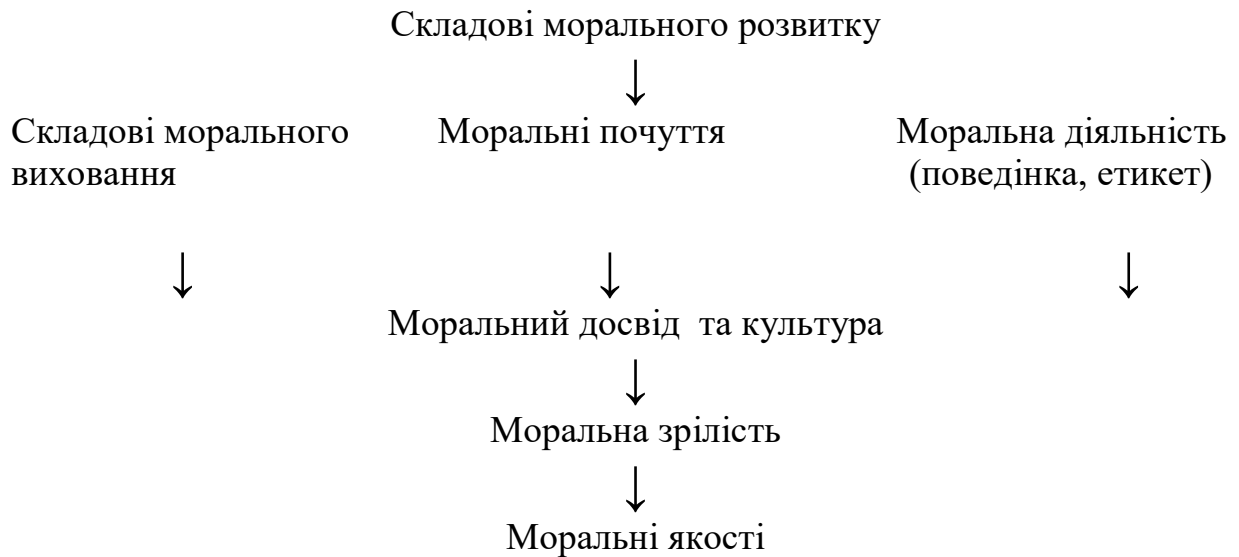

Рис. 1.2

1.2. Показники моральної вихованості особистості

Про ефективність процесу морального виховання свідчить моральний розвиток або вихованість дитини. У літературі зазначається, що саме вихованість є найважливішою характеристикою особистості, яка неподільно пов'язана з усіма її аспектами, відображає ступінь її всебічності та гармонійності. Основою вихованості слугує моральність, яка і є найсуттєвішим її показником. Так, відмічається, що моральна вихованість - стрижневе утворення особистості учня, яке будучи доведене до необхідного рівня, стає фундаментом для розвитку всіх інших її сторін” [82, 48]. Людина не може жити і працювати повноцінно, не дотримуючись відповідних норм і правил моралі, встановлених суспільством.

Проблема моральної вихованості людини завжди була об'єктом роздумів філософів (Н.О.Бердяєв, Л.Б.Волченко, В.С.Соловйов та ін.). Власне сам моральний розвиток особи вони визначають як інтеріоризацію основних культурних правил соціальної дії. З огляду на це, моральна вихованість людини є результатом того стану, який існує між її проявами у різних сферах

поведінки, спілкування і діяльності та нормами моралі, які пред'являються. Тут людина розглядається переважно як продукт обставин і не стоїть перед проблемою вибору. У філософській літературі поняття “моральна вихованість”, як правило, ототожнюється з поняттям “моральна культура”, або розглядається як частина культури (Л.Б.Волченко), оскільки будь-який вид діяльності, щоб набути статусу культури, має бути морально спрямованим [1, 50].

У психолого-педагогічній літературі моральна вихованість розглядається у плані вивчення моральної чи загалом культурної поведінки, діяльності, взаємин, спілкування [5, 14, 17, 47, 88, 108, 120, 138, 163], почуттів, потреб, бажань особистості [16, 88, 108, 164, 181], особистісних якостей [3, 11, 49, 74, 88, 100, 103, 150, 178].

Водночас слід зауважити, що на сучасному етапі розвитку суспільства філософський підхід до розуміння вихованості невілюється, оскільки при ньому переважно ігнорується активність людини, абсолютизується визначальна функція соціального середовища. Не враховується те, що моральна вихованість – це не лише статичний набір чи система певних моральних якостей особи, а й результат її внутрішньої активності, що дозволяє їй не лише наслідувати існуючі моральні норми, а й критично оцінювати, визначати їх цінність щодо конкретних умов поведінки, бути ініціатором взаємодій [65]. І саме ця сторона моральної вихованості розглядається як найважливіша у психолого-педагогічних дослідженнях.

Дослідження моральної вихованості передбачає визначення показників (чи параметрів) її вивчення та формування. У психолого-педагогічній літературі виділяються загальні і узагальнені показники моральної вихованості [65, 109, 110 та ін.]. До загальних показників відносять: активну життєву позицію особистості (І.Д.Зверева, Л.Г.Коваль, П.Д.Фролов), спрямованість особистості (Н.О.Бердяєва, Л.Б.Волченко, Т.Р.Гуменнікова, Ю.Б.Мандрик), ставлення до суспільства, праці, людей, до себе (І.Д.Бех, М.І.Гуслякова, В.А.Киричок, В.І.Петрова), рівень розвитку суспільно

значущих якостей особистості (О.Г.Гуріна, Л.Ф.Єфімова, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, К.К.Платонов). Показники морального розвитку виводяться також на основі аналізу моральних взаємин, спрямованості особистості, її світогляду, співвідношення мотивів поведінки, характеру вчинків особистості та норм моралі.

До найбільш загальних показників морального розвитку можна віднести: інтелектуальний (або змістовий), емоційний (або мотиваційний) та поведінковий (або дійовий), які відповідають його основним компонентам (І.Д.Зверєва, Л.Г.Коваль, П.Д.Фролов). Так, інтелектуальний показник (як змістова основа морального розвитку) в більшості психолого-педагогічних досліджень розглядається як засвоєння моральних понять, норм і правил поведінки, моральних вимог, наявність усвідомленої системи моральних знань, здатності висловлювати на основі знань власну думку, моральні судження і переконання.

Емоційний показник характеризується тими переживаннями, які виникають в результаті сприймання інформації морального змісту та виконання поведінки за правилами моралі. До цього показника відносять наявність позитивного емоційного ставлення до норм моралі, переживання почуття провини у разі порушення правил моралі, наявність позитивних почуттів, пов'язаних з моральною поведінкою, здатністю співчувати та співпереживати оточуючим.

Поведінковий показник характеризується наявністю в учнів умінь, навичок моральної поведінки, регулятивних механізмів керівництва нею, правильної моральної оцінки власних і чужих вчинків, культури поведінки, “здатності протистояти спокусі порушувати моральні норми та правила поведінки” [65, 8].

Розглядаючи питання показників моральної вихованості, одні дослідники вважають, що загальний рівень морального розвитку має вивчатися за допомогою одного спільного показника, а інші за допомогою певного їх набору, системи [65]. Так, у значній кількості праць

спостерігається поєднання інтелектуального та поведінкового показників моральної вихованості. Про це свідчать дослідження, в яких моральний розвиток особистості аналізується з огляду змістовності моральних знань і їх прояву у моральній поведінці (Б.Г.Ананьєв, Л.М.Архангельський, І.Д.Бех, Л.І.Божович та ін.) [3, 6, 15, 21, 43, 139, 181]. У зв'язку з цим зауважується: “Особистість може стати морально зрілою лише тоді, коли виникне відповідність між моральними знаннями і вчинками” [182, 29].

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про використання в дослідженнях й іншого поєднання параметрів моральної вихованості: інтелектуального та емоційного (І.Д.Бех, Г.В.Жулкевська, О.В.Зосімовський та ін.), емоційного та поведінкового (І.Д.Бех, О.О.Бодальов, В.О.Карковський, Л.І.Новікова), інтелектуального, емоційного та поведінкового (Л.І.Божович, О.С.Богданова, Л.С.Виготський та ін.).

Поряд із загальними показниками моральної вихованості в літературі виділяються важливі, але певною мірою конкретизовані щодо одного з них, узагальнені показники, а саме: знання норм і правил моралі, глибина їх осмислення (О.В.Запорожець, І.Ставицький, І.К.Шкволу); рівень сформованості вмінь, навичок і звичок моральної поведінки (Г.І.Погорелов, І.В.Сінгаївська, Р.Є.Хворостян); характер поведінки у колективі (Н.І.Солодова, Л.О.Сологуб, К.Д.Ушинський, О.І.Шапран); рівень поважливого, доброзичливого ставлення до інших людей (Є.Ш.Сапожнікова); наявність гуманістичних рис у характері та поведінці (В.К.Котирло, Л.П.Проколієнко, Г.Я.Ясякевич); окремі моральні якості (І.Д.Бех, О.Г.Гуріна, Л.Ф.Киян, Н.С.Кусенко, К.М.Маліченко та ін.), усвідомлення мети моральної діяльності через співставлення її із засобами (О.М.Леонтьєв).

Як показує аналіз літератури, моральна вихованість вивчається переважно на основі використання одного з показників розвитку. Водночас, слід зазначити, що більш плідними та повними є ті дослідження, в яких всі виділені показники, що відносяться до основних компонентів морального

розвитку, вивчаються у взаємозв'язку. До таких можна віднести праці І.Д.Беха, В.А.Киричок, Н.І.Підгорної та ін., які присвячені вивченню моральних якостей як інтегративних показників моральної вихованості. Саме в них інтелектуальний, емоційний та поведінковий компоненти морального розвитку та відповідні до них показники розглядаються в єдності.

Поняття якісної характеристики психічного розвитку розглядаються в працях І.Д.Беха, І.С.Мар'єнко, К.К.Платонова, Є.Ш.Сапожнікової, О.Скрипченко, Н.І.Солодова, морального розвитку – в працях Л.В.Артюмової, Л.Г.Єфімової, Л.Ф.Киян, К.М.Маліченко. Так, ще філософи давнини порівнювали, “поцінювали” особистісну якість з “вартістю людини”, “тобто визначеного показника суспільних та індивідуальних витрат на виховання, освіту, охорону здоров'я, сам спосіб життя індивіда” [1, 153]. Якщо Платон, називаючи моральну якість чеснотами, відносив її до природжених особливостей душі людини, то Арістотель, навпаки, вважав, що чесноти свідомо розвиваються і “є результатом спеціального навчання. Чеснота є якоюсь серединою між протилежними пристрастями. Схильності, афекти, почуття складають основу чеснот поза розумної частини душі” [1, 294]. Пізніше Гегель відмічав: “Якість є взагалі тотожною з буттям, безпосередньою визначеністю, те що існує завдяки своїй якості, є тим, чим воно є і, гублячи свою якість, воно перестає бути тим, чим воно є” [120, 142].

На сучасному етапі розвитку психологічної думки моральним якостям відводиться різне місце в структурі особистості. Так, деякі вчені (В.С.Мерлін, В.Д.Небиліцин, Б.М.Тєплов) відносять якості до характеру, точніше до його рис. На їх думку, характер породжує “типові риси..., які визначаються типовими обставинами життєвого шляху людей” [141, 193]. У структурі характеру вони виділяють дві групи характерологічних рис – риси, які показують ідейно-моральну спрямованість особистості (ідейність, патріотизм, принциповість, правдивість, працьовитість, дисциплінованість, чуйність, чесність, тощо), емоційно-вольові та інтелектуальні риси людини

(мужність, сміливість, рішучість, наполегливість, імпульсивність, вдумливість, тощо).

У своєму дослідженні ми виходимо із загального визначення якості, яке сформульовано К.К. Платоновим у зв'язку з розкриттям змісту властивостей у психічному розвитку: “Властивість – це найбільш широке поняття, це щось притаманне особистості, її рисам, обумовлюючи її подібність або відмінність від іншої людини... Якість – це найбільш суттєва властивість, яка надає особистості визначеності ” [132, 142].

У дослідженнях І.Д.Беха, С.Д.Максименка, К.М.Маліченко, присвячених проблемі морального виховання, зазначається, що саме наявна в особистості сукупність моральних якостей визначає її моральну поведінку. Так, знаходимо думку, що “вчинок – це моральна якість в дії, моральні якості є мотивом поведінки та діяльності людини” [88, 2]. Провідні моральні якості визначають поведінку людини і закріплюються в ній. На базі цього в учнів старших класів виробляється відповідна система стосунків, які допомагають їм не здійснювати аморальні вчинки (І.Д. Зверева та ін.). Отже, сформовані моральні якості розглядаються як основа моральної вихованості. І саме якості як загальні властивості особистості інтегрують у собі інтелектуальний, емоційно-вольовий та поведінковий показники морального розвитку (І.Д.Бех, С.Д.Максименко та ін., К.М.Маліченко).

Водночас слід зазначити, що в значній кількості досліджень, хоч і розглядаються моральні якості як показник вихованості, але їх суть не розкривається. Слід також відмітити, що в психолого-педагогічній науці ще відсутнє усталене визначення поняття “моральної якості”. Недостатньо з'ясований і механізм її становлення. В психологічній літературі показаний лише механізм породження особистісних якостей, який загалом вбачається у процесі виникнення емоційного переживання, що призводить до вчинку. Виявлено також, що процесу формування особистісних якостей сприяє становлення самооцінки.

Найбільшою мірою питання механізмів розвитку моральних якостей розглядаються у працях І.Д.Беха, Н.І.Болдирєва, Л.С.Виготського, Л.Ф.Киян, І.С.Мар'єнко, Л.І.Рувінського, С.Л.Рубінштейна, в яких стверджується, що моральні якості у дитини можливо сформувані на основі усвідомлення нею моральних знань у процесі моральної діяльності за умови спілкування та міжособистісних стосунків.

Найважливішою умовою становлення моральних якостей в особистості розглядається її діяльність. Проблема впливу діяльності на моральний розвиток особистості була предметом досліджень І.Д.Беха, О.Г.Буєвої, Л.С.Виготського, Т.Р.Гуменнікової, О.М.Леонтєва, О.І.Шапран, Г.Я.Ясякевич та ін. У зв'язку з цим відмічається, що “всі види діяльності, які мають суспільно корисну мету, суспільний і особистісний зміст, потенційно утримують в моральному відношенні виховні можливості” [172, 101]. І, навпаки, будь-яка “спроба вихователя-вчителя дати дитині пізнання і моральні норми, минаючи її власну діяльність щодо оволодіння ними, підриває самі основи здорового розумового і морального розвитку, виховання її особистісних властивостей і якостей” [13, 5].

Діяльність визначається як специфічно людська форма активного ставлення до оточуючого світу, зміст якої складає його доцільна зміна та перетворення (О.Г.Буєва, Т.Р.Гуменнікова); як сукупність дій людини, спрямованих на задоволення її потреб та інтересів [132, 147]; як засіб взаємодії з оточуючими (Г.С.Костюк, К.М.Маліченко); як форма прояву активного і настирливого відношення суб'єкта до моральної діяльності, яка сприяє засвоєнню і створенню лише визначених знань, почуттів, зв'язків (Л.І.Рувінський). А діяльність, зорієнтована на взаємовідношення з іншими людьми, розглядається як поведінка.

Саме в діяльності формується довільна поведінка (В.І.Левицька), довільність психічних процесів і функцій (Л.С.Виготський), закріплюються звичні форми поведінки, реалізуються основні лінії морального розвитку особистості (І.Д.Бех), закріплюються моральні знання і виникають моральні

переживання (Л.Ф.Киян, К.М.Маліченко), формуються моральні якості (Л.В.Артьомова, Л.П.Комєрева та ін., К.М.Маліченко, К.К.Платонов). І саме в різних сферах діяльності у поведінці, у вчинках виявляється моральна зрілість особистості, її моральні якості (В.В.Давидов).

Зазначається, що становлення моральної поведінки відбувається за умови її усвідомлення. Саме тоді вона набуває сталості і сприяє становленню у дитини моральних якостей. На думку І.Д. Бєха, Л.І.Божович С.Л.Рубінштейна, моральні якості можливо сформувати і за допомогою звички. Так, відмічається, що спонукаючи людину діяти певним чином, світосприйняття, мораль, ніби осідають і закріплюються в її характері у вигляді звичок – усталених способах моральної поведінки, а перетворюючись у звичку, вони стають “другою натурою людини” [146, 667]. Звична діяльність закріплюється за допомогою вправ, доручень, які виконуються у різних видах діяльності та нових ситуаціях.

Аналіз літератури свідчить, що у моральному вихованні, становленні моральної діяльності, поведінки значна роль відводиться міжособистісному спілкуванню, міжособистісним стосункам, моральним взаєминам (В.Г.Бабич, О.М.Бойко, Б.Ф.Ломов, Л.І.Новікова, І.С.Мар’єнко, В.М.Мясіщев, С.Г.Якобсон та ін.). “За допомогою спілкування... дитина навчається як правильно діяти в оточуючому її соціальному світі у відповідності до вироблених суспільством норм і еталонів поведінки” [15, 160-161]. В процесі міжособистісних взаємин формуються моральні почуття, потреби, якості поведінки (Л.І.Божович, О.І.Пенькова, Л.О.Сологуб, Р.Є.Хворостян, Г.Я.Ясякевич).

Відмічається, що в процесі спілкування відбувається оцінка моральних цінностей, вмінь та навичок моральної діяльності (Л.П.Буєва, Т.Р.Гуменнікова, Л.І.Рувінський).

В результаті аналізу психолого-педагогічної літератури з питань показників морального розвитку, а саме моральної вихованості особистості, ми дійшли таких висновків.

Про моральний розвиток людини свідчить її моральна вихованість – особлива форма внутрішньої активності, що забезпечує можливість дотримання норм моралі та відповідного до них ставлення.

Найбільш загальним показником моральної вихованості особистості є її моральні якості, які є основою її моральної поведінки. Моральні якості інтегрують найважливіші показники морального розвитку: інтелектуальний (змістовий), емоційний (мотиваційний), поведінковий (дійовий). Їх формування можливе на основі становлення відповідних компонентів морального розвитку за етапами: засвоєння знань про норми моралі, стимулювання і закріплення позитивного ставлення до їх дотримання, організація досвіду моральної поведінки. Становлення всіх компонентів є необхідною умовою формування у дитини моральних якостей та морального розвитку в цілому (див. схема 1.3.).

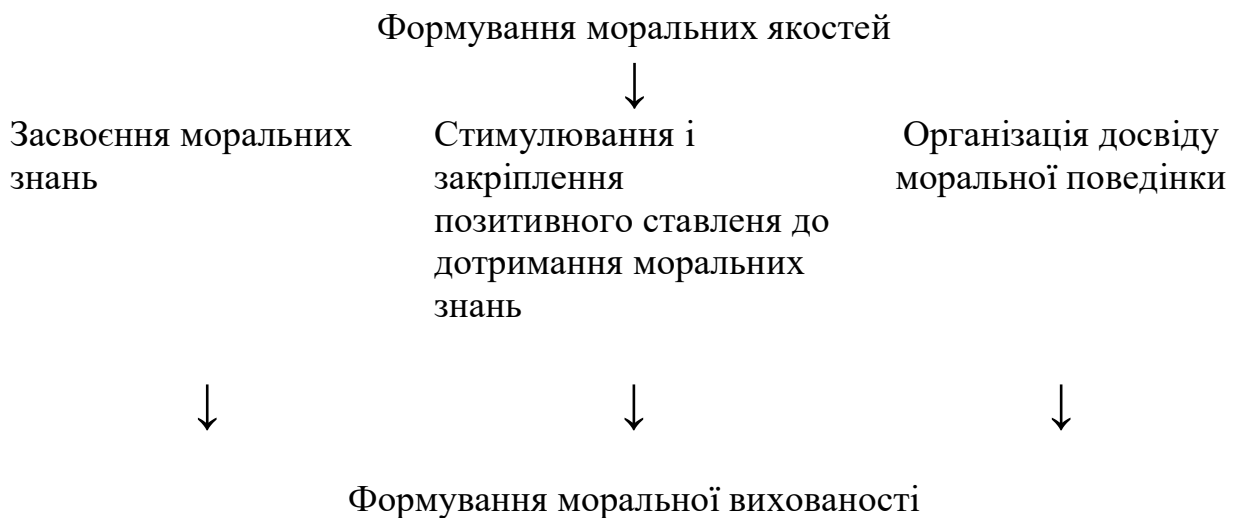

Рис. 1.3.

1.3. Своєрідність морального розвитку дитини з обмеженими розумовими можливостями.

Як свідчить аналіз літератури, усталеними і особливо важливими для дослідження проблеми формування моральних якостей в учнів допоміжної школи є наступні теоретичні положення. Моральний розвиток розумово

відсталості дитини, як і розвиток в цілому, передбачає максимально можливе її культурне зростання (Л.С.Виготський) за умови спеціально організованого виховного впливу. Культурна відсталість дітей з обмеженими розумовими можливостями – це наслідок умов та своєрідності їх розвитку [37, 206; 37, 276]. Немає особливої мети виховання таких дітей, яка відрізнялась би від мети виховання нормальних дітей. Але розумово відстала дитина потребує більше виховання, ніж нормальна [77, 5]. Таке виховання повинно враховувати психологічні особливості розвитку розумово відсталих дітей і спрямовуватись на підготовку їх до повноцінного суспільного життя.

Аналіз спеціальної психолого-педагогічної літератури з теми дослідження показав, що проблему виховання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку досліджували О.С.Белкін, М.М.Буфетов, В.В.Воронкова, Л.С.Виготський, М.П.Долгобородова, Г.М.Дульнев, І.Г.Єременко, В.Ф.Мачихіна, Т.І.Пороцька, В.М.Синьов та ін. Проведені дослідження виявляють, що виховний процес у допоміжній школі має ту ж спрямованість, що і в загальноосвітній школі. Відмінність вбачається лише в специфічності розв'язання виховних завдань. І.Г.Єременко зазначав, що у виховній роботі допоміжної школи має бути загальна “стандартна” програма і індивідуальна коректива до неї [59, 143]. В основу загальної виховної програми спеціальної школи покладається програма загальноосвітньої школи, а корективною передбачається використання передусім специфічних методів виховного впливу. Відмічається також, що для виховання дітей з недоліками інтелектуального розвитку першочергового значення набуває якісна зміна “власне змісту освітньої роботи” [37, 186].

Провідне місце в моральному розвитку особистості відводиться моральному вихованню. Аналіз літератури показує, що процес морального виховання дітей з недоліками інтелектуального розвитку спрямовується на систематичне формування моральної свідомості, а саме: моральних знань, етичних поглядів та переконань (О.С.Белкін, Т.Є.Саксонова, Н.В.Тарасенко, А.І.Капустін, Л.Ю.Шамко та ін.), активної життєвої позиції дитини

(Т.І.Пороцька); формування довільної моральної поведінки, свідомої дисципліни, навичок і звичок суспільної поведінки (О.С.Белкін, М.М.Буфетов, О.В.Гаврилов, Л.Ю.Каукенайте, В.Ф.Мачихіна, Н.Д.Соколова, В.М.Синьов), формування у дитини сталих моральних якостей (Г.М.Дульнєв). При цьому зазначається, що результативність морального виховання можлива за умови узгодження рівня розвитку моральної свідомості та поведінки, коли вчинки та поведінка знаходяться в гармонії з поглядами, свідомістю, переконаннями, але цього досягти важко навіть при вихованні дітей без інтелектуальних порушень. О.С.Белкін стверджує, що деякі пункти “правил поведінки школяра можуть бути просто недосяжні для дійсного розуміння розумово відсталими дітьми, а тому і не є регуляторами їх поведінки” [9, 22].

Аналіз досліджень у галузі спеціальної педагогіки та психології свідчить про те, що моральний розвиток дітей з обмеженими розумовими можливостями розглядається передусім через призму моральної свідомості. У плані вивчення моральної свідомості досліджувались засвоєння розумово відсталими дітьми моральних понять (О.С.Белкін, М.М.Буфетов, Г.М.Дульнєв, Т.Є.Саксонова, Ж.І.Шиф) і формування моральних уявлень (І.Г.Єременко, Л.Ю.Шамко). Психологічні основи становлення моральної свідомості у дітей з порушеннями розумового розвитку розглядаються у роботах Л.С.Виготського, С.Я.Рубінштейн та ін.

С.Я.Рубінштейн розглядає моральну свідомість розумово відсталих дітей, характеризуючи рівень відображення ними навколишнього світу у зв'язку з характеристикою психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви). Відмічається, що порушення діяльності будь-якого з пізнавальних процесів призводить до розладу моральної свідомості, до своєрідності морального розвитку дітей з обмеженими розумовими можливостями. Відмічається, що моральні знання розумово відсталих дітей характеризуються різним рівнем засвоєння. В дослідженнях виявлено, що в цілому знання цієї категорії дітей ситуативні,

вузькі, помилкові, неузагальнені [25, 40], обмежені (І.Г.Єременко, Л.Ю.Каукенайте), неповні. При характеристиці моральних знань відмічається, що у дітей даної категорії відсутній взаємозв'язок між моральними категоріями; уявлення про морально-етичні норми у них помилкові (О.С.Белкін), недиференційовані, конкретні, ситуативні (І.Г.Єременко), нечіткі (Л.Ю.Каукенайте). Діти називають різні за змістом моральні явища одним словом, у них спостерігається обмеженість кола моральних явищ, які вони знають і можуть виділити з числа інших (І.Г.Єременко).

При визнанні отримання знань про норми моралі провідним етапом в моральному розвитку дітей з порушеннями інтелектуального розвитку відмічається, що “просте накопичення таких знань не гарантує сталої моральної поведінки, тому що в цьому випадку розумово відсталі діти далеко не завжди керуються ними. Необхідно також, ще щоб ці знання набули стимулюючої та регулюючої функції” [59, 177]. Але доводиться, що у дітей цієї категорії є можливість переходу знань у переконання, але ці переконання регулюють лише окремі вчинки, на основі яких вони виникають. Узагальнити етичні переконання допоможе процес засвоєння моральних норм, усвідомлення етичних знань [34, 286]. На думку М.І.Кузьмицької, М.Ф.Мачихіної, поряд з накопиченням, у свідомості знань, іде процес їх узагальнення, створюється база для сприймання та засвоєння суспільного морального досвіду. Усвідомлення етичних знань допомагає дитині узагальнити моральні переконання, саме “переконання є фактором, який визначає поведінку дитини” [112, 18]. Усвідомлення моральних знань і соціальних вимог призводить до виникнення емоційного переживання, що сприяє прискоренню процесу формування моральної поведінки і якостей. І навпаки, усвідомленню моральних знань у розумово відсталих дітей сприяє їх емоційно-особистісне зацікавлення й активність у виконанні правильних вчинків. Переживання підсилюють чіткість усвідомлення вчинків оточуючих і власних вчинків, а тому є важливим стимулом для активізації свідомості

(Л.С.Виготський, С.Я.Рубінштейн). Але відмічається недостатня сформованість емоційної сфери у дітей з порушенням інтелекту.

За даними Г.М.Дульнєва, С.Я.Рубінштейн, Ж.І.Шиф, емоції дітей з порушеннями інтелектуального розвитку не завжди диференційовані, адекватні, непропорційні впливам зовнішнього світу за своєю динамікою. Тому в одних дітей спостерігається підвищена сила й інертність переживань без важливих на те причин, в інших - переживання характеризуються поверховістю, їх настрої швидко змінюється незалежно від ситуації [56, 140, 148 та ін.]. Так, І.Г.Єременко зауважує, що у розумово відсталих дітей спостерігається підвищена емоційна збудливість, нестійкість, легко з'являються стресові ситуації, афективні спалахи, розлади настрою, або навпаки, емоційна пасивність, сталість депресивного стану, байдужість, вузькість діапазону переживань. Слабкість інтелектуальної регуляції почуттів призводить до неправильного контролю їх в незнайомих ситуаціях (О.С.Белкін, Л.С.Виготський, І.Г.Єременко, Т.І.Пороцька, В.Г.Петрова та ін.). Дослідження свідчать, що емоційному розвитку дитини сприяє спеціальний виховний вплив, який містить значні корекційно-розвивальні щодо цього можливості.

Когнітивне і смислове відображення дійсності в свідомості виражається в поведінці суб'єкта, у діях, переживаннях (І.Д.Бех). Моральна поведінка синтезує розрізнені цінності у чітку систему, призводить до моральної цінності особистості (Л.Ю.Каукенайте). Отже, у моральному розвитку дитини особливе місце відводиться її поведінці, яка у дітей з обмеженими розумовими можливостями формується на основі засвоєння моральних знань, усвідомлення та оцінки вчинків людей, позитивного ставлення до норм моралі та їх дотримання (Н.В.Тарасенко, А.І.Капустін та ін.).

У спеціальній психології і педагогіці вивченню моральної поведінки дітей з порушеннями інтелекту присвячені дослідження О.С.Белкіна, М.М.Буфєтова, Л.С.Виготського, Г.М.Дульнєва, І.Г.Єременка, В.М.Синьова

та ін. У них доводиться, що психофізіологічні особливості учнів допоміжної школи значною мірою впливають на своєрідність розвитку їх поведінки.

Специфіка психічного розвитку дітей з обмеженими інтелектуальними можливостями зумовлена ядерними ознаками розумової відсталості, які виникають у зв'язку з органічними ураженнями головного мозку, а це опосередковано відбивається на формуванні особистості: “патологічна інертність нервових процесів, слабкість замикаючої функції кори головного мозку, широка генералізація порушень прямо впливають на моральний розвиток особистості розумово відсталої дитини (Н.Л.Коломінський). Відмічається, що у такої дитини спостерігається неадекватність поведінки, своєрідність та сповільненість формування нових навичок та звичок поведінки, труднощі у регуляції поведінки, становленні її довільності. Розумово відсталі діти характеризуються і своєрідністю співвідношення у них знань та поведінки (О.С.Белкін, М.М.Буфетов, Л.С.Виготський, І.Г.Єременко, А.І.Капустін, Н.В.Тарасенко), а саме: недостатньою їх єдністю, відповідністю, неадекватністю оцінки вчинків, нездатністю цілеспрямовано організовувати власну поведінку, невмінням відрізняти відтінки в поведінці і вчинках, слабкою мотивацією поведінки, утилітарністю мотивів, вчинків та ін. Все це значною мірою впливає на своєрідність становлення моральної поведінки дітей з порушеннями інтелектуального розвитку.

Водночас доводиться, що розумово відсталі діти в змозі проаналізувати, яка поведінка засуджується оточуючими, а яка схвалюється, приймається (Л.Ю.Каукенайте).

Результати проведених у дефектології досліджень вказують і на певні шляхи формування моральної поведінки у дітей з інтелектуальними порушеннями розвитку. Так, І.Г.Єременко відмічає, що формування навичок і звичок поведінки у них має базуватись на їх усвідомленому засвоєнні [59, 179]. Т.І.Пороцька розширила це положення, зазначивши, що свідомо і довільна поведінка формується через усвідомлення себе, своїх почуттів, а це виховує і сталі моральні якості особистості, які закріплюються як звичка і

удосконалюються в різних ситуаціях, в процесі виконання різних видів діяльності.

У своїх працях М.М.Буфетов, Н.В.Тарасенко, А.І.Капустін здійснили аналіз поведінки дітей з обмеженими розумовими можливостями на основі вивчення вчинків: моральних, аморальних, морально – нейтральних; простих (позитивних та негативних) і суперечливих (позитивних і негативних). Було виявлено, що моральну поведінку можливо сформувати на основі розвитку у дітей вмінь усвідомлено сприймати та узагальнювати моральні норми; правильно організовувати власну моральну діяльність, аналізуючи і оцінюючи вчинки, взаємопов'язуючи знання і практичну моральну діяльність. Діти повинні навчитись, передусім, розуміти правила моралі і відповідати за свою поведінку. Цього можливо досягти за умови спеціально організованого виховного впливу.

Дослідженнями виявлено, що моральний розвиток розумово відсталих дітей, як і нормально розвинених, найефективніше відбувається в умовах морального виховання. Показником його ефективності розглядається моральний розвиток (чи моральна вихованість). У дослідженні О.С.Белкіна визначено підходи до вивчення морального розвитку учнів в процесі виховання: стадійний, інверсійний, прогностичний. Так, стадійний підхід передбачає вивчення системи вчинків, провин, суджень, що складають зовнішній, перший прошарок особистісних якостей, які піддаються фіксації й обліку. Інверсійний - включає вивчення спрямованості особистості, її інтересів, волі, почуттів, діяльності, умов життя, що попереджує виникнення небажаних вчинків завдяки організації спеціальних умов для позитивної спрямованості поведінки. Прогностичний – передбачення можливих вчинків дитини з метою правильного вибору педагогічних засобів впливу; єдність вивчення і педагогічної практики, а отже, і вивчення моральної вихованості особистості як засобу вироблення педагогічної стратегії і тактики морального формування особистості дитини [9, 89-92].

У дефектологічних працях як найважливіші показники моральної вихованості дітей розглядаються: ставлення до оточуючих (І.Г.Єременко, Т.І.Пороцька), активна життєва позиція особистості та її спрямованість (В.О.Варенян, С.Я.Рубінштейн); глибина осмислення знань, норм і правил моралі (Л.С.Виготський, І.Г.Єременко, О.Ю.Михайлова); рівень розвитку почуття честі, совісті, власної гідності (В.Ф.Мачихіна та ін.); ступінь розвитку та сформованості моральних умінь, навичок і звичок поведінки (Л.Ю.Каукенайте, Н.В.Тарасенко та А.І.Капустін); характер поведінки у колективі (Н.Л.Коломинський); суспільно значущі якості (Г.М.Дульнєв, І.Г.Єременко, Ж.І.Шиф; рівні розвитку окремих моральних якостей (Г.М.Дульнєв, І.Г.Єременко, В.Ф.Мачихіна, Л.В.Артьомова та ін.); рівень розвитку вольової сфери (І.Г.Єременко, С.Я.Рубінштейн). Аналіз досліджень у дефектології свідчить, що в них розглядаються переважно окремі сторони процесу морального розвитку і морального виховання дитини.

Вивчення проблеми показує, що в дефектології вивчення і формування моральних якостей як показника моральної вихованості не було самостійним предметом досліджень. Водночас наголошується на необхідності формування у дітей з інтелектуальними вадами особистісно-вольових якостей (уважність, стриманість, дисциплінованість тощо) та моральних якостей (патріотизм, інтернаціоналізм, чесність, чуйність, доброта, правдивість, працелюбність, колективізм, гуманізм, порядність).

Виходячи з того, що “чим більша дисгармонія в розвитку біологічних основ у людини, тим сильніше вплив природного на формування суспільно обумовленого в особистості” [34, 280 – 281], наголошується на підвищенні ролі соціальних факторів в процесі морального виховання дитини з порушеннями розумового розвитку за умови врахування впливу біологічних факторів на формування її особистості (О.С.Белкін, В.В.Воронкова, Г.М.Дульнєв, І.Г.Єременко, С.Я.Рубінштейн та ін.). І саме цілеспрямована й систематична виховна діяльність забезпечує формування і розвиток особистості такої дитини [137, 10].

Стверджується, що моральне виховання є важливою складовою програми соціалізації й інтеграції розумово відсталих дітей у суспільство. Необхідно, щоб розумово відсталі діти були морально виховані, щоб їх власна поведінка в різних життєвих ситуаціях відповідала соціальним нормам. Саме організація корекційно-виховного впливу – головна умова, без якої неможливий моральний розвиток розумово відсталих дітей. Етичний досвід, який в змозі отримати нормально розвинена дитина, дитина з інтелектуальною вадою не може отримати без спеціальної корекційно-виховної роботи.

Моральне становлення особистості дитини з обмеженими інтелектуальними можливостями, як і нормальної дитини, відбувається в процесі включення її в різні види діяльності. Розумово відстала дитина набуває морального досвіду в процесі основних видів діяльності: гри (Л.П.Носкова та ін., Н.Д.Соколова); учіння (І.Г.Єременко, В.М.Синьов, О.П.Хохліна та ін.); практичної трудової діяльності (Г.М.Дульнєв, І.Г.Єременко); спілкування (Н.Д.Соколова та ін.).

Олігофренопедагоги (Г.М.Дульнєв, І.Г.Єременко, В.Ф.Мачихіна) у своїх працях відмічають, що планомірне виховання у школярів моральних якостей ведеться з опорою на усвідомлення ними знань про моральні норми поведінки і закріплення їх в практичній діяльності за допомогою звички, що “допоможе випускникам допоміжної школи успішно ввійти в трудове життя, виконувати суспільно корисну працю на підприємстві та в сім’ї, бути корисними членами суспільства” [112, 19].

Відмічається, що “лише звичка відкриває вихователю можливість вносити ті або інші свої принципи в самий характер вихованців, в його нервову систему, в його природу” [151, 533]. Е.Сеген стверджував, що звичка – друга натура особистості розумово відсталої дитини. О.С.Белкін розглядав звичку як спонуку, яка визначає дії та вчинки людини. І чим усталенішою є спонукка, тим ефективніше формуються якості особистості [9, 36-37].

Звички моральної поведінки формуються та закріплюються в практичній діяльності, в процесі спілкування (В.Ф.Мачихіна). Спілкування – є провідною умовою морального розвитку особистості дитини з вадами інтелектуального розвитку, формування у неї поведінки, рис характеру та якостей [77, 10]. У більшості розумово відсталих дітей зустрічаються порушення мовлення, що заважає не лише спілкуванню з оточуючими, а й засвоєнню та розрізненню моральних понять, норм. У той час, як збагачення словника школяра морально-етичними категоріями – одне з провідних завдань корекційно-виховної роботи (Н.Д.Соколова). Спілкуючись, дитина сприймає словесні пояснення та вказівки, починає свідомо відноситись до власних потреб, бажань, прагнень. Це розвиває у дітей з обмеженими інтелектуальними можливостями довільність моральної поведінки (О.С.Белкін, М.М.Буфетов). Стверджується, що вища форма поведінки з'являється у своєму становленні двічі – спочатку як функція колективна (інтерпсихологічна), потім як спосіб індивідуальної поведінки (інтрапсихологічна) (Л.С.Виготський, О.М.Хохліна). Отже, умовою її становлення є міжособистісні стосунки, які формуються під час діяльності у колективі і без яких неможливий розвиток як колективної, так і індивідуальної поведінки дітей з порушеннями розумового розвитку: “Колектив – фактор для розвитку особистості аномальної дитини” [77, 10]. “Виховання в колективі – основа морального формування особистості. Лише у колективі можна сформувати суспільну спрямованість особистості, такі її якості, як розуміння й переживання інтересів групи, суспільства” [9, 60]. Становлення нормальних взаємин у класному колективі сприяє розвитку у дітей відповідного ставлення до інших дітей, до оточуючих, до себе, що є умовою формування моральної поведінки та моральної якості (В.О.Варянен, Г.М.Дульнев, Л.Н.Коломинський, Т.І.Пороцька).

Серед умов виховної роботи в спеціальній школі як цілеспрямованого та систематичного впливу на особистість дитини виділяються: дотримання режиму дня, який сприяє чергуванню різних видів діяльності та формує

навички культурної поведінки; здійснення індивідуального підходу до учнів на основі їх вивчення; забезпечення посиленої участі вихованців у різних видах діяльності; створення цілеспрямованих емоційно-збагачених виховних ситуацій, які б сприяли розвитку спілкування та моральних взаємин між дітьми та ін. (В.В.Воронкова, Н.Л.Коломинський).

Аналіз проблеми морального виховання учнів допоміжних шкіл показав, що незважаючи на значну кількість різною мірою присвячених їй досліджень, вона залишається актуальною і недостатньо розробленою як в теоретичному, так і в практичному плані.

Вивчення практики виховної роботи в допоміжній школі зосереджувалось навколо з'ясування, яким чином навчальні програми зорієнтовують педагога на моральне виховання розумово відсталих учнів, як сприяє цьому зміст навчального матеріалу, методичний апарат підручників з читання, української мови й ознайомлення з навколишнім, організація позакласної виховної роботи і в цілому навчально-методичне забезпечення морального розвитку розумово відсталі дитини, формування у неї моральних якостей. Саме з цією метою було проаналізовано навчальні програми, підручники, посібники, рекомендації тощо для допоміжних шкіл. Аналізу підлягали й уроки літературного читання та ознайомлення з навколишнім, позакласна виховна робота (різноманітні виховні заходи та свята, ігри та розваги) у плані виявлення їх спрямованості на моральний розвиток учнів.

Аналіз програм допоміжної школи свідчить, що зміст навчального матеріалу передбачає, поряд з вирішенням навчальних завдань, і моральне виховання учнів. Закладається матеріал, який підводить учнів до розуміння певних моральних норм, та даються рекомендації щодо можливості використання різноманітних форм, методів та засобів виховного впливу на моральне становлення дитини. Але, існуючий матеріал морального змісту подається, недостатньо послідовно, системно і систематично. Це обумовлено тим, що матеріал з навчальних предметів, який передбачено програмою,

розташований передусім відповідно до логіки системи науки. У зв'язку з цим вивчення окремих предметів в допоміжній школі не закладають достатнього підґрунтя і не забезпечують послідовне моральне виховання дітей, особливо з огляду формування в них складових становлення моральних якостей.

Аналіз підручників для молодших класів допоміжних шкіл показує, що передусім підручники з читання містять матеріал морально-етичного змісту. А зміщені в ньому завдання і запитання допомагають учням розкрити зміст моральних норм, дозволяють проаналізувати вчинки героїв, дати їм оцінку і визначити ставлення до них. У результаті аналізу підручників з читання ми дійшли висновку про те, що включений до них навчальний матеріал дозволяє коригувати, розширювати і поглиблювати моральні знання розумово відсталих дітей [25, 15]. Ними передбачено розгляд моральних ситуацій, оповідань, що дозволяє підвести учнів до розкриття певних моральних якостей.

Але, як свідчить аналіз, використання відмічених можливостей підручників ще не забезпечує повномірний моральний розвиток дитини, виходячи з його психологічного змісту. Більшість зміщених у них завдань та запитань сприяють розкриттю учнями змісту, фактів, подій і лише 20% з них підводять дітей до розуміння і осмислення моральної ситуації, усвідомлення суті покладеної в її основу моральної норми.

Теоретичний аналіз загальної та спеціальної літератури з теми дослідження свідчить, що провідне місце у моральному становленні особистості нормально розвинених і розумово відсталих дітей відводиться позакласній виховній роботі (Ю.К.Бабанський, О.С.Богданова, Н.І.Болдирєв, А.М. Висоцька, Т.Р.Гуменнікова, Г.К.Гумницький, Г.М.Дульнев, К.П.Кіндрат, В.О.Кутьєв, В.Ф.Мачихіна, С.Ф.Ніколаєв, Т.І.Пороцька, М.Фіцула, Л.П.Харченко, Г.Я.Ясякевич та ін.).

Позакласна робота – це спеціально організовані позаурочні заняття, які сприяють поглибленню і закріпленню знань, розвитку вмінь і навичок, інтересів, здібностей; забезпеченню розумного відпочинку учнів [128, 291],

становленню у них особистісних якостей [75, 7-8]. У працях В.Ф.Мачихіної, Т.І.Пороцької та ін. стверджується, що розумово відсталій дитині більше, аніж нормальній, необхідний виховний вплив, і саме у позакласній діяльності найбільш ефективно реалізуються принципи виховання. На їх думку, єдність і цілісність виховного процесу сприяє ефективному розв'язанню завдань морального виховання. В літературі відмічається, що під дією спеціально організованого виховання, яке включає різноманітні форми, методи і засоби впливу, у розумово відсталій дитині відбуваються певні зміни її особистості, пізнавальна, практична і моральна діяльність постійно перебуває у стані перетворення, що сприяє розвитку компенсаторних можливостей дитини [122, 5].

Серед основних методів роботи з морального виховання у дефектології виділяються формування свідомості особистості, організація діяльності і формування досвіду суспільної поведінки, стимулювання поведінки і діяльності організація суспільно корисної діяльності тощо. Ефективними засобами впливу на моральне становлення особистості дітей з вадами інтелектуального розвитку вважаються: бесіда, розповідь, обговорення літературних джерел, що аналізують і демонструють позитивні якості людини (О.С.Белкін); показ, гра, бесіда на морально-етичну тематику (В.В.Воронкова); вправи, які формують правильні вчинки, дії, позитивні навички поведінки (В.Ф.Мачихіна), ігри-заняття (Н.Д.Соколова), конкретні ситуації морально-етичної тематики, засвоєння правил поведінки в нових незвичних ситуаціях (Т.І.Пороцька) та ін.

У дефектологічній літературі існує думка про те, що “труднощі у вихованні дітей, зумовлені аномаліями розвитку, часто посилюються недоліками в організації навчально-виховного процесу в школі-інтернаті” [39, 9]. Саме через останні не забезпечуються достатні умови для подолання негативних соціальних наслідків дефекту та повноцінної соціалізації учнів. А.М.Висоцька зазначає, що організація виховної роботи не завжди відповідає сучасним вимогам і здебільшого зводиться до проведення основних

режимних моментів, деяких позакласних заходів, прогулянок і самопідготовки. У практиці роботи спеціальних шкіл-інтернатів для дітей з вадами інтелектуального розвитку недостатньо розв'язуються завдання виховання та корекційного впливу на школярів в позаурочний час, хоча планування позакласної роботи здійснюється. Аналіз річних, календарних та індивідуальних планів корекційно-виховної роботи спеціальних шкіл-інтернатів для розумово відсталих дітей показує, що вони містять розділи про підвищення якості навчально-виховного процесу, організації діяльності педагогічного колективу щодо відродження і розвитку національної школи, заходи щодо підвищення морального виховання (річний план), розвитку особистості школярів, організації виховуючої діяльності, формування моральної поведінки та самосвідомості, виховання етичних почуттів у учнів (календарний план), моральне виховання учнів, засоби морального виховання, основна виховна робота в класі, індивідуальна виховна робота з розвитку особистості учнів, їх поведінки. Однак поставлені в них завдання морального виховання, на наш погляд, є занадто загальними чи фрагментарними. У деяких закладах складається план спільної роботи школи із сім'ями та громадськістю по вихованню дітей, але він включає розрізнені напрямки виховного впливу.

Як свідчить вивчення практики виховного процесу в допоміжній школі, під час її організації виникає низка проблем при визначенні мети, завдань і змісту роботи з морального розвитку особистості; існують розбіжності при визначенні схеми та розділів планування; спостерігається недооцінка значення позаурочної виховної роботи. У розвитку особистості учня одержані дані свідчать, що вихованість школярів визначається за рівнем його успішності, а не за рівнем сформованості особистісних якостей. Планами недостатньою мірою передбачається цілісний, системний розвиток особистості, зокрема в роботі щодо формування першооснов моральної культури на основі засвоєння загальнолюдських цінностей і народної педагогіки. Невиправдано мало уваги приділяється розвитку емоційної

сфери дитини, формуванню у неї навичок моральної поведінки і загалом системному підходу до її морального розвитку. Слід відзначити і позитивні надбання шкільної практики виховання, а саме: подолання авторитарного стилю виховання й керівництва виховною роботою. Зокрема, педагоги прагнуть позбутися формальності стосунків учителів і учнів, будувати їх на засадах взаєморозуміння і тактовності, створювати умови для вияву ініціативи й активності вихованців, залучаючи їх до різнопланової діяльності, яка несе у собі моральний зміст.

Таким чином, теоретичний аналіз стану розробленості проблеми морального розвитку розумово відсталих дітей в теорії та практиці олігофренопедагогіки дозволив зробити висновок, що моральний розвиток розумово відсталих дітей досліджувався переважно у плані формування моральної свідомості та моральної поведінки. Їх моральна вихованість визначалась на основі врахування змістового, емоційного чи поведінкового показників розвитку без достатнього зв'язку між ними, що значною мірою позначилося на розрізненості як досліджень, так і рекомендацій щодо послідовного, цілісного виховного впливу на дитину. Моральний розвиток учнів допоміжної школи на основі формування його інтегративного показника – моральних якостей, усіх взаємозв'язаних складових їх становлення, відповідне педагогічне забезпечення з використанням передусім можливостей позакласної виховної роботи в допоміжній школі ще не було спеціальним предметом дефектологічних досліджень.

Результати вивчення стану розробленості проблеми у загальній і спеціальній психолого-педагогічній літературі та педагогічній практиці дають підстави для наступних висновків.

Моральне виховання є найважливішою складовою доцільного розвитку особистості, спрямованого на засвоєння нею історично вироблених моральних цінностей. Про ефективність морального виховання свідчить моральний розвиток людини. Найважливішими складовими морального

розвитку є моральні знання (як основа моральної свідомості), емоційне ставлення до знань норм моралі, моральна поведінка.

Моральний розвиток людини визначається моральною вихованістю – особливою формою внутрішньої активності, що забезпечує можливість дотримання норм моралі та відповідного до них ставлення. Найбільш загальним показником моральної вихованості особистості є її моральні якості, які розглядаються як основа моральної поведінки. Моральні якості інтегрують найважливіші показники морального розвитку: змістовий, емоційний, поведінковий. Їх формування можливе на основі становлення відповідних етапів морального розвитку: усвідомлене засвоєння знань про норми моралі; стимулювання і закріплення позитивного ставлення до норм моралі і моральної поведінки, організація досвіду моральної поведінки. Забезпечення становлення всіх компонентів є необхідною умовою формування у дитини моральних якостей та її морального розвитку в цілому.

Моральний розвиток розумово відсталих дітей досліджувався переважно у плані формування моральної свідомості та моральної поведінки. Їх моральна вихованість вивчалась на основі врахування змістового, емоційного чи поведінкового показників розвитку без достатнього зв'язку між ними, що значною мірою позначилось на розрізненості як досліджень, так і рекомендацій щодо послідовного, цілісного виховного впливу на дитину. Моральний же розвиток учнів допоміжної школи на основі формування його інтегративного показника – моральних якостей, усіх взаємопов'язаних складових їх становлення, відповідне педагогічне забезпечення з використанням, передусім, можливостей позакласної виховної роботи в допоміжній школі, ще не було спеціальним предметом дефектологічних досліджень.

РОЗДІЛ 2.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ МОРАЛЬНОЇ ВИХОВАНOSTІ ТА МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ

2.1. Обґрунтування методики вивчення складових становлення моральних якостей в учнів допоміжної школи. Методика дослідження.

Ефективність морального виховання дітей залежить від того, наскільки враховуються особливості їх морального розвитку відповідно до його сутності. Оскільки найважливішим показником морального розвитку є моральні якості, які інтегрують у собі всі інші показники (змістовий, емоційний, поведінковий), то передбачається їх вивчення у дітей, виходячи із відповідних складових їх становлення.

У розробці методики вивчення складових становлення моральних якостей в учнів допоміжної школи слід виходити з того, що моральне виховання полягає у цілеспрямованому моральному розвитку дитини, зокрема формуванні у неї усвідомлених моральних знань, почуттів, навичок і звичок моральної поведінки, у цілому - становлення моральних якостей, оскільки морально виховувати – “означає проектувати поступове формування якостей майбутньої особистості” [87, 380].

На основі моральних якостей здійснюється моральна поведінка. Саме у ній і виявляються якості особистості. Поведінка людини характеризується такими моральними якостями, як доброта, чесність, чуйність, правдивість, колективізм, патріотизм, гуманність, ідейність, дбайливість, інтернаціоналізм та ін. Найважливішими серед них, як показує аналіз їх змісту, є доброта, чесність, чуйність. Саме вони складають основу розвитку всіх інших якостей.

Так, доброта є провідною якістю, яка визначається як абсолютна загальнолюдська цінність, що вбирає в себе усе моральне. Доброта – це реалізована у вчинках людяність. Чесність є також однією з найважливіших моральних якостей. Вона відображає одну з головних вимог моральності і є

базою для становлення принципності, вірності прийнятим зобов'язанням, суб'єктивного переконання у правоті справи, яка вирішується, відвертості з іншими та з самим собою. Розвиток міжособистісних стосунків у процесі моральної діяльності значною мірою залежить від наявності у суб'єктів саме цієї якості.

Не менш важливою, на наш погляд, є така якість, як чуйність, що характеризує внутрішнє ставлення особистості до оточуючого і передбачає співпереживання з іншими людьми їх радощів, потреб, страждань, бажань тощо; уважне ставлення до їх інтересів, проблем, думок і почуттів; розуміння мотивів їхньої поведінки; тактовне ставлення до їх самолюбства, гордості тощо. Чуйність тісно пов'язана з повагою, скромністю, співчуттям, довірою, великодушністю, благородством, шляхетністю.

Виходячи з цього, запровадження морального виховання передбачає вивчення у дітей визначеної категорії передусім цих найважливіших якостей на основі аналізу всіх визначених складових їх становлення: 1) змістового - знання норм моралі; 2) емоційного - ставлення до норм моралі та моральної поведінки; 3) поведінкового - застосування моральних норм в поведінці. Визначені складові становлення моральних якостей розглядаються нами як показники їх вивчення.

Основоположним показником вивчення моральних якостей є змістовий, сформованість якого визначалася на основі характеристик знань дитини про норми моралі. При цьому враховуємо, що знання – це не тільки сукупність відомостей про щось, а й здатність людей орієнтуватись у системі соціальних стосунків, діяти відповідно до обставин у різних життєвих ситуаціях” [62, 314].

Незважаючи на те, що в літературі існує велика кількість думок щодо параметрів та критеріїв оцінювання знань використати їх у повному обсязі та розумінні щодо дітей з обмеженими інтелектуальними можливостями неможливо.

Знання, які наявні у дитини щодо відповідної моральної якості

Моральна якість	Знання про моральну якість
Доброта	<ul style="list-style-type: none"> • любов та повага до рідних, близьких; • шанобливе ставлення до вчителів, однолітків; • доброзичливість, нежадібність, готовність поділитися іграшкою (книжкою тощо) з іншими дітьми; • посильна допомога сім'ї, близьким; • прояв любові до навколишнього; • відмінність від інших позитивних моральних якостей (чесність, чуйність тощо); • протилежність негативним моральним якостям (жадібність, злість, грубість, недоброзичливість).
Чесність	<ul style="list-style-type: none"> • вияв правдивості, щирості, відвертості; • вияв звички не брати чужі речі; • добровільне зізнання у своїх вчинках; • виконання даних обіцянок; • протилежність моральним якостям негативного характеру (заздрість, нещирість, брехливість, лицемірство); • повага до власного і чужого майна; • відмінність від інших позитивних моральних якостей (доброта, чуйність, товарицькість тощо);
Чуйність	<ul style="list-style-type: none"> • виразна емоційна чутливість; • уважне, небайдуже, бережливе ставлення до людей та їх почуттів; • співчуття та співпереживання; • турбота, постійна допомога оточуючим; • зацікавлене, небайдуже ставлення до подій; • відмінність від інших позитивних моральних якостей (доброта, чесність тощо); • протилежність моральним якостям негативного характеру (байдужість, неуважність, емоційна недоброзичливість, егоїстичне ставлення до оточуючих, чванство, емоційна недорозвиненість, егоїзм тощо). • реагування на чужі радість і горе;

Йдеться, передусім, про такі показники, як науковість, системність, глибина тощо. Пов'язано це з питанням визначення доступності змісту навчання в допоміжній школі. Так, основні закони науки, теорії, що містять систему наукових знань, можуть мати місце у самому елементарному та обмеженому вигляді. Знання учнів допоміжної школи відрізняються зменшеною кількістю фактів, рівнем та глибиною узагальнень. Їх пізнання обмежується уявленнями про оточуючий світ та деякими поняттями без глибокого проникнення у сутність явища [34, 119, 174].

У зв'язку з цим дослідження змістового показника вивчення моральних якостей здійснювалось на основі таких параметрів, як повнота, адекватність, усвідомленість.

Повнота показує наявність знань щодо усіх наведених вище характеристик моральної якості, ступінь їх деталізованості. Рівнями повноти знань у дітей визначені:

I. Високий: наявність у дитини знань щодо основних характеристик моральної якості, їх деталізованість.

II. Вищий за середній: наявність у дитини знань щодо більшості характеристик моральної якості, їх деталізованість.

III. Середній: наявність у дитини знань про деякі характеристики моральної якості, часткова їх деталізованість.

IV. Нижчий за середній: наявність у дитини фрагментарних знань про моральну якість, часткова їх деталізованість.

V. Низький: знання про моральну якість у дитини відсутні.

Адекватність – правильність трактування моральної якості (категорії) відповідно до її сутності. Рівнями адекватності знань у дітей визначені:

I. Високий: безпомилкове трактування дитиною моральної якості відповідно до її сутності.

II. Вищий за середній: безпомилкове трактування дитиною знайомої моральної категорії відповідно до її сутності.

III. Середній: неточне, часом помилкове трактування дитиною моральної категорії відповідно до її сутності.

IV. Нижчий за середній: неточне, найчастіше помилкове трактування дитиною моральної категорії відповідно до її сутності.

V. Низький: неправильне (або відсутнє) трактування дитиною моральної категорії відповідно до її сутності.

Усвідомленість – розуміння моральної якості (категорії), здатність вербально розкрити її зміст. Рівнями усвідомленості знань у дітей визначені:

I. Високий: розуміння, повнота і адекватність вербалізації сутності моральної категорії.

II. Вищий за середній: розуміння, адекватна, але не повна вербалізація сутності моральної категорії.

III. Середній: розуміння, але недостатньо повна і адекватна вербалізація сутності моральної категорії.

IV. Нижчий за середній: недостатнє розуміння і вербалізація сутності моральної категорії.

V. Низький: відсутність розуміння і вербалізація сутності моральної категорії.

Відповідно, загальний рівень сформованості моральних знань у дітей за визначеними параметрами (повнота, адекватність, усвідомленість) має такі рівні:

I. Високий: наявність у дитини знань щодо основних характеристик моральної якості, їх деталізованість; розуміння, повнота і адекватність розкриття сутності моральної категорії.

II. Вищий за середній: наявність у дитини знань щодо більшості характеристик моральної якості, їх деталізованість; безпомилкове трактування знайомої моральної категорії відповідно до її сутності; розуміння, адекватне, але неповне розкриття сутності моральної категорії.

III. Середній: наявність у дитини знань про деякі характеристики моральної якості, часткова їх деталізованість; точне розуміння, але недостатньо повне і адекватне вербальне розкриття сутності моральної категорії.

IV. Нижчий за середній: наявність у дитини поодиноких знань про моральну якість, часткова їх деталізованість; недостатнє розуміння і вербалізація сутності моральної категорії.

V. Низький: знання про моральну якість у дитини відсутні, розуміння і вербалізація її сутності також відсутні.

Сформованість емоційного показника вивчення моральних якостей вивчалася за параметрами характеру ставлення до норм моралі (позитивне чи негативне), його стійкості та дієвості.

I. Високий. Активне позитивно-стійке ставлення до норми моралі, яке характеризується повним її прийняттям, зацікавленістю до її сутності, позитивними реакціями на неї.

II. Вищий за середній. Активне, але недостатньо стійке позитивне ставлення до норми моралі. Зацікавленість її сутністю, наявність позитивних реакцій на неї, але часткове її прийняття.

III. Середній. Позитивне, але пасивне і недостатньо стійке ставлення до моральної норми. Відсутність зацікавленості її сутністю, пасивне і неповне прийняття, наявність позитивних реакцій на моральну норму в процесі її аналізу дорослим.

IV. Нижчий за середній. Пасивне, недостатньо стійке, змінне за характером ставлення до моральної норми. Наявність неадекватних реакцій на неї, незадоволеності.

V. Низький. Активне і стійке негативне ставлення до моральної норми. Повне її неприйняття, наявність бурної негативної реакції на неї, почуття образи.

У дослідженні поведінкового показника вивчення моральних якостей ми виходили з того, що засвоєння моральних норм відбувається у процесі формування навичок і звичок моральної поведінки завдяки використанню різних практичних вправ ситуативного плану. Відповідно до сутності моральних якостей “доброта”, “чесність”, “чуйність” було визначено рівні застосування моральних знань у поведінці за параметрами повноти і стійкості.

Таблиця 2.2.

Рівні застосування моральних знань у поведінці

Рівні	Моральні якості		
	Доброта	Чесність	Чуйність

Високий	Постійно проявляє любов та повагу до рідних, близьких, надає їм посильну допомогу. Проявляє шанобливе ставлення до вчителів, однолітків. Доброзичливий. Постійно ділиться іграшками, речами. Постійно проявляє любов і доброзичливе ставлення до навколишнього	Чесність стала стійкою характеристикою поведінки. Відкритий, щирий, добровільно признає свої провини. Ніколи не бере без дозволу чужі речі, виконує свої обіцянки. Непримиримий до нечесності, відверто висловлює друзям свою думку про них.	Виразна емоційна чутливість. Уважно ставиться до чужої радості і горя. Співчуття і співпереживання реально переходять у допомогу іншим
Вищий за середній	Проявляє любов та повагу до рідних, близьких. Ситуативно надає їм посильну допомогу. Поважає лише улюблених вчителів. Завжди доброзичливо ставиться до друзів, допомагає знайомим. Ділиться своїми речами в залежності від настрою. Проявляє любов, доброзичливе ставлення до навколишнього.	В основному чесний, щирий, відвертий з близькими людьми, проявляє нетерпимість до нещирості. Іноді допускає порушення моральних правил поведінки, відчуючи при цьому докори сумління. Як правило, зізнається у своїх провинах. Виконує обіцянки, але необхідний постійних зовнішній контроль.	Переважає яскраво виразна позитивна спрямованість на оточуючих людей та події. Співчуває і співпереживає рідним, близьким, товаришам, прагне допомогти їм
Середній	Проявляє любов та повагу лише до рідних або друзів. Ділиться своїми речами в залежності від настрою чи на прохання товаришів. У певних ситуаціях проявляє доброзичливість. Піклується про навколишніх лише після нагадування дорослих.	Чесність не завжди є звичною характеристикою, проявом поведінки, проявляється ситуативно. Іноді порушує поведінку, знаходячи при цьому виправдання своїм діям, не вважає для себе обов'язком виконувати дані обіцянки. У своїх негативних вчинках зізнається лише тоді, коли знає, що не буде покараним.	Переважає позитивна спрямованість на рідних, близьких, на сприйняття і співпереживання їх емоцій і почуттів. Іноді виявляється прагнення допомогти їм. До інших людей може бути байдужим, неухважним.
Нижчий за середній	Проявляє любов до людей, якщо вони задовольняють його потреби та інтереси. Ділиться речами після прохання та умовлянь.	Чесність проявляється ситуативно. Часто і безпідставно порушує правила поведінки, рідко виконує обіцянки. Не зізнається у своїх	Реакції на переживання людей уповільнені чи швидко проходять, виявляються у формі співчуття, а не дії.

	Прагматично доброзичливий. До навколишнього ставиться байдуже.	негативних вчинках.	Домінує пасивне, неухважне ставлення до людей.
Низький	Байдужий до потреб інших людей. Жадібний, брутальний, недоброзичливий. Інколи проявляє асоціальне ставлення до навколишнього.	Характеризується корисливою поведінкою. Проявляє заздрість, лицемірство, говорить неправду, не відчуваючи при цьому докорів сумління, нещирий, не зізнається у своїх провинах, приховує їх, або незаслужено звинувачує товаришів	Байдужий до радості і горя інших. Часто властива емоційна недорозвиненість. Проявляє риси егоїстичного ставлення до інших.

На основі цих рівнів були визначені й загальні рівні застосування моральних знань у поведінці, в основу яких покладено зміст усіх досліджуваних моральних якостей – доброта, чесність, чуйність. В основу цих рівнів покладено також рівні та підходи до діагностики моральної вихованості молодших школярів, визначені Л.І.Євграфовою, В.А.Киричок, І.В.Яворською [11, 189-196]. Але їх зміст доповнено і розширено відповідно до завдань проведеного дослідження та адаптовано до особливостей і можливостей розумово відсталих дітей (див. Табл. 2.3.)

Таблиця 2.3.

Загальні рівні застосування моральних знань у поведінці

Рівні				
Високий	Вищий за середній	Середній	Нижчий за середній	Низький
Постійно проявляє любов та повагу до рідних, близьких, надає їм посильну допомогу. Проявляє поважливе та шанобливе ставлення до вчителів.	Проявляє любов та повагу до рідних, близьких. Ситуативно надає їм посильну допомогу. Поважає лише улюблених вчителів. Завжди	Проявляє любов та повагу лише рідним та друзям. Ділиться своїми речами залежно від настрою чи на прохання товаришів. У певних ситуаціях виявляє доброзичливість. Піклується про	Проявляє любов до людей, якщо вони задовольняють його потреби та інтереси. Ділиться речами після прохання та умовлянь.	Байдужий до потреб інших людей. Жадібний, брутальний, недоброзичливий. Інколи проявляє асоціальне ставлення до навколишнього.

<p>Доброзичливий. Постійно ділиться іграшками, речами. Проявляє любов, доброзичливе ставлення до навколишнього. Чесність стала стійкою характеристикою поведінки. Відвертий, щирий, добровільно признає свої провини. Не бере без дозволу чужі речі, виконує свої обіцянки. Непримиримий до нечесності, відверто висловлює друзям свою думку про них. Виразна емоційна чутливість. Уважно ставиться до чужих радості і горя. Співчуття і співпереживання реально переходять в допомогу іншому.</p>	<p>доброзичливо ставиться до друзів, допомагає знайомим. Ділиться своїми речами в залежності від настрою. Проявляє любов, доброзичливе ставлення до навколишнього. В основному чесний, щирий, відвертий з іншими людьми, виявляє нетерпимість до нещирості. Іноді допускає порушення моральних правил поведінки, відчуваючи при цьому докори сумління. Як правило, зізнається у своїх провинах. Виконує обіцянки, але необхідний постійний зовнішній контроль. Переважає виразна позитивна спрямованість на оточуючих людей та події. Співчуває та співпереживає рідним, близьким, товаришам, прагне допомогти їм.</p>	<p>навколишнє після нагадування дорослих. Чесність проявляється ситуативно. Іноді порушує поведінку, знаходячи при цьому виправдання своїм діям, не вважає для себе обов'язком виконувати обіцянки. У своїх негативних вчинках зізнається лише тоді, коли знає, що не буде покараним. Переважає позитивна спрямованість на рідних і близьких, на сприйняття і співпереживання їх емоцій і почуттів. Іноді надає їм допомогу. До інших людей може бути байдужим, неуважним.</p>	<p>Прагматично доброзичливий. До навколишнього ставиться байдуже. Чесність виявляється ситуативно. Часто безпідставно порушує поведінку, рідко виконує обіцянки. Не зізнається у своїх негативних вчинках. Реакції на переживання людей уповільнені чи швидко проходять, проявляються у формі співчуття, а не дії. Домінує пасивне, неуважне ставлення до людей.</p>	<p>Характеризується корисливою поведінкою. Проявляє лицемірство, говорить неправду, не відчуває при цьому докорів сумління, нещирий, не зізнається у своїх провинах, приховує їх, або незаслужено звинувачує товаришів. Байдужий до горя і радості інших. Часто проявляється емоційна недоброзичливість. Проявляє егоїстичне ставлення до інших.</p>
--	--	--	--	--

Таким чином, методика вивчення моральних якостей (доброта, чесність, чуйність) у розумово відсталих дітей передбачала їх вивчення за показниками, які відповідають змістовому, емоційному, поведінковому компонентам морального розвитку, а саме: знання про норми моралі, ставлення до них, застосування їх у поведінці.

2.2. Дослідження рівнів сформованості складових становлення моральних якостей в учнів допоміжної школи.

2.2.1. Зміст та методика вивчення знань про норми моралі.

З метою вивчення знань про моральні норми за параметрами повноти, адекватності, усвідомленості можливо використовувати: бесіду з дитиною про сутність моральних норм за змістом моральних оповідань та сюжетних малюнків; проводити експеримент, який передбачає завершення дитиною моральних ситуацій, описаних в оповіданнях.

Як бесіда, так і експеримент, проводяться в лабораторних умовах в індивідуальній формі.

Бесіда про сутність моральних норм (доброта, чесність, чуйність) передбачає усне опитування дитини за системою спланованих запитань. Вони розташовані в певній послідовності від простих до складних у межах змісту однієї моральної категорії. Наведемо приклад деяких запитань:

1. Якщо дитина допомагає батькам, то яка вона?
2. Чи необхідно ділитися іграшками, книжками з іншими дітьми? Чому? (Питання бесіди з дитиною про сутність моральних категорій доброта, чесність, чуйність.).

Питання бесіди з дитиною про сутність моральних норм.

1. Якщо дитина допомагає батькам, то яка вона ?
2. Чи необхідно ділитись іграшками, книжками з іншими дітьми? Чому?
3. Хто з дітей в класі добрий? Чому?

4. Яка людина є доброю? Чому?
5. Чи можна сміятись тоді, коли твій товариш упав? Чому?
6. Чи можна кривдити тварин? Чому?
7. Чи можна кричати, бешкетувати, коли у твоєї мами (подруги, друга) болить голова? Чому?
8. Хто з дітей в класі чуйний? Чому?
9. Яка людина є чуйною? Чому?
10. Якщо ти зламав іграшку, а вихователь вважає, що це зробила інша дитина, чи потрібно зізнатись у своєму вчинку, що це зробив ти? Чому?
11. Якщо ти випадково взяв не свою гарну ручку, чи повернеш її назад? Чому?
12. Як ти вважаєш, хто в класі чесна людина? Чому?

Система запитань враховує вікові та індивідуальні особливості учнів і є динамічною, тобто зміст кожного наступного запитання визначається попередніми відповідями дітей.

При виконанні завдання можливо передбачати форми надання дитині допомоги, а саме: 1) повторення запитань; 2) розкриття змісту запитань; 3) активізації знань дитини і підведення її до відповіді; 4) наведення конкретного прикладу відповіді.

Відповіді дітей підлягають якісному і кількісному аналізу відповідно до визначених параметрів вивчення знань про норми моралі (повнота, адекватність, усвідомленість), рівнів їх сформованості.

Критерії оцінки відповідей:

1. Дитина розуміє зміст всіх запитань, самостійно формулює власну відповідь, пояснює її. Безпомилково трактує сутність моральної категорії, відмежовує її від інших.
2. Дитина розуміє зміст запитань, безпомилково трактує сутність знайомої моральної категорії, відмежовує її від інших. Самостійно відповідає на запитання. Обґрунтовує і пояснює відповідь з допомогою дорослого.

3. Дитина розуміє зміст запитань, помилково трактує сутність моральної категорії, змішуючи її з іншими. Самостійно відповідає на прості у групі запитання, з допомогою дорослого частково пояснює свою точку зору.
4. Дитина розуміє лише дуже прості у групі запитання, не трактує сутність моральної категорії, змішуючи її з іншими. Після допомоги дорослого відповідь залишається короткою без пояснення, а іноді взагалі відсутня.
5. Дитина не розуміє змісту багатьох запитань, помилково трактує моральну категорію, не відмежовує її від інших. На запитання дає неадекватну відповідь, або взагалі відмовляється працювати.

Бесіда за змістом оповідань передбачає: 1) використання запитань, які сприяють розумінню дитиною послідовності подій в оповіданні, з'ясовують особистісні характеристики персонажів, сприяють визначенню моральної якості, яка характеризує головну особу оповідання; 2) добір дитиною карток з назвами моральних якостей, які характеризують вчинок персонажів; 3) розповідь дитини про конкретний приклад прояву моральної якості з власного життя. Відповідно, використаний метод передбачає наступні етапи роботи:

1. Зачитування дитині оповідання уголос.
2. Аналіз та обговорення подій та персонажів оповідання за визначеними запитаннями.
3. З'ясування моральної категорії, зміст якої розкривається в оповіданні.
4. Підбір карток з назвами якості, які характеризують вчинок персонажів.
5. Наведення дитиною власних прикладів з життя, які демонструють моральну якість.

У процесі роботи можливо передбачати різні види допомоги дитині, а саме: спільний з дорослим аналіз подій, що описуються в оповіданні, вчинків

його героїв, визначення моральної якості, зміст якої розкривається в оповіданні. Якщо дитина не вміє читати, то при доборі карток з назвою моральної якості, яка характеризує позитивний чи негативний вчинок героя, надається допомога у вигляді зачитування їх змісту. При цьому слова на картках зображені двома кольорами: червоним кольором позначені позитивні моральні якості, чорним – негативні.

Для визначення знань щодо кожної моральної категорії використовуються два варіанти оповідань з відповідними їм наборами карток. Наведемо приклади оповідань та запитання до їх змісту.

Бесіда за змістом оповідань

Б.1. Приклади оповідань.

I варіант.

Оповідання «Помічниця» (моральна категорія «доброта»).

Галинка повернулася зі школи і вирішила зробити щось приємне - допомогти матері. Швиденько помила посуд на кухні, замела кімнату. Коли мати прийшла з роботи, то в хаті було чисто. Мати усміхнулась і сказала:

- Дякую, ти ж моя помічниця.

Запитання до змісту оповідання:

- 1) Розкажіть, чи була задоволена мати тим, що Галя їй допомогла?
- 2) Як можна назвати вчинок Галі?
- 3) Які слова характеризують вчинок Галі? (опора на картки зі словами «добра», «чуйна», «чесна»).
- 4) Про який добрий вчинок ти можеш розповісти?
- 5) Чи допомагаєш ти батькам?

II варіант.

Оповідання «Добра справа» (моральна категорія «доброта»).

В одному будинку жив Сергійко зі своєю мамою. Жили там ще Віра, Галя з батьками. Біля них в квартирі жила старенька бабуся. Бабуся часто розповідала дітям казки, пригощала їх. Якось уранці бабуся попросила дітей

допомогти їй прибрати квартиру. Сергійко та Віра прийнялись одразу за роботу, а Галинка побігла гратись.

Запитання до змісту оповідання:

- 1) Як вчинили Сергійко та Віра?
- 2) Як вчинила Галинка?
- 3) Які вони люди?
- 4) Які слова характеризують Сергійка? (опора на картки зі словами «хороший», «поганий», «чесний», «чуйний», «добрий»).
- 5) Про яку власну добру справу ви можете розповісти?

I варіант.

Оповідання «Три товариша» (моральна категорія «чесність»).

Вітя загубив сніданок. На перерві всі діти снідали, а Вітя стояв і дивився.

- Чому ти не їсиш? - запитав Коля.
- Сніданок загубив.
- Погано, - сказав Коля, кусаючи булку, - до обіду ще далеко.
- А де ти його загубив? - запитав Мишко.
- Не знаю, - тихо сказав Вітя.
- Ти мабуть в кишені ніс, а треба в сумку класти, - сказав Мишко.

А Володя нічого не запитав. Він підійшов до Віті, розламав на двосматок хліба з маслом і протягнув товаришу:

- Бери половину.

Запитання до оповідання:

- 1) Що трапилось з Вітею?
- 2) Хто з товаришів поділився з ним сніданком?
- 3) Як можна одним словом назвати вчинок Володі?
- 4) Картинки з яким словом найбільш точно говорять про вчинок Володі? (опора на картки: «добрий», «чесний», «чуйний», «недобрий», «нечесний», «нечуйний»).
- 5) Про який добрий вчинок ти можеш розповісти?

II варіант.Оповідання «Завжди говори правду» (моральна категорія «чесність»).

Юрко і Таня прийшли до бібліотеки. Бібліотекар Ганна Іванівна запитала в Юрка:

- Ти прочитав книжку?
- Прочитав, - відповів Юрко.
- Цікава книжка?
- Цікава.

Таня взяла книжку, яку здав Юрко. Прийшла додому і почала читати. Книжка справді була цікавою. Але кілька сторінок не були розрізані у книжці.

Другого дня Таня запитала Юрка:

- Чому ти обманув Ганну Іванівну?
- Я не встиг прочитати, - відповів Юрко, - а сказати про це було соромно.

Запитання до змісту оповідання:

- 1) Як вчинив Юрко?
- 2) Чому Юрко сказав неправду?
- 3) Картинки з яким словом характеризують Юрка (опора на картки: «добрий», «чесний», «чуйний», «не добрий», «нечесний», «нечуйний»).
- 4) Про який чесний випадок ти можеш розповісти.

I варіант.Оповідання «Кошеня» (моральна категорія «чуйність»).

Були брат і сестра - Вася і Катя. У них було кошеня. Діти збирали щавель і забули про нього. Раптом вони побачили, що до кошеняти біжить великий пес. Катя злякалася собаки і побігла геть, а Вася побіг до кошеняти і схопив його на груди.

Запитання до змісту оповідання:

- 1) Хто вчинив з дітей правильно?
- 2) Як вчинив Вася?

3) Картинки з яким словом найбільш точно говорять про вчинок Васі? (опора на картки зі словами «ввічливий», «сміливий», «чуйний», «чесний»).

4). Про який подібний випадок ти можеш розповісти з власного життя?

II варіант.

Оповідання «Оленка» (моральна категорія «чуйність»).

Сергійко набив Вітю. Вітя сів за парту і розплакався. Усі в класі проходили поряд мовчки, лише Оленка сіла і почала заспокоювати його.

Запитання:

1) Як вчинила Оленка?

2) Як ми можемо назвати її вчинок?

3) Картинки з якими словами найбільше аналізують вчинок Оленки?

(опора на картки: «добра», «чуйна», «чесна»).

4) Про який подібний випадок ти можеш мені розповісти?

Критерії оцінки емпіричних даних

1. Дитина розуміє зміст оповідання, правильно і повно трактує послідовність подій; дає послідовну характеристику переконанням, самостійно виділяє моральну якість, яка характеризує особу, правильно підбирає картки за словами (добра, чесна тощо), повно і адекватно словесно відтворює моральну ситуацію, пояснює її сутність і наводить приклади подібних ситуацій.

2. Дитина розуміє події в оповіданнях, його зміст, виділяє особи і дає особистісну характеристику персонажів за допомогою навідних запитань, виділяє моральну якість, яка характеризує особу, самостійно підбирає картки з словами, адекватно, але неповно словесно відтворює ситуацію, пояснює її сутність з запитаннями дорослого, самостійно наводить подібні приклади.

3. Дитина розуміє події в оповіданні, виділяє персонажі, відносить їх до позитивних чи негативних, з допомогою дорослого дає їм характеристику та визначає моральну категорію, яка розглядається в оповіданні; не завжди вдало підбирає картки зі словами;

недостатньо повно і не завжди адекватно словесно відтворює ситуацію, частково правильно може пояснити її зміст; наводить власний подібний приклад, але він випадково правильний.

4. Дитина неповно розуміє події в оповіданні, не виділяє всі особи, не дає аналіз їх вчинкам (з допомогою дорослого), повно плутає моральні категорії, неправильно підбирає картки зі словами. Дитина відповідає лише на деякі запитання, наводить приклади невідмінних ситуацій.
5. Дитина взагалі не розуміє оповідання, не відображає його зміст, події, особи; повно плутає моральні категорії або не виділяє їх зовсім; не підбирає подібну ситуацію, вербалізація неадекватна або зовсім відсутня.

Бесіда за змістом сюжетних малюнків спрямовується на виявлення розуміння дитиною прихованого в них змісту відповідно до моральних якостей (доброта, чуйність).

Проведення бесіди передбачає використання двох серій сюжетних малюнків (по 1-3 малюнка в кожній), дібраних до змісту кожної моральної категорії (див. дод. А.). Дитині пропонувалось розглянути малюнки однієї серії, потім іншої. Після цього вона мала розповісти про події, які відображено на малюнках, порівняти і знайти в них спільне і відмінне .

В процесі роботи учневі надається допомога. Так, якщо дитина виявляла труднощі у розповіді за змістом сюжетних малюнків, то їй послідовно ставляться запитання:

1. Що зображено на першому малюнку?
2. А що на другому?
3. Що трапилося з дітьми?
4. Що вчинив хлопчик?
5. Що подібне у цих двох подіях?

Вихователь може допомагати дитині розглядати малюнки, організовуючи їх сприймання, привертаючи увагу до певних об'єктів, персонажів, які зображені.

Бесіда на основі визначених запитань допомагає знайти не лише прихований зміст малюнку, але й виявити розуміння дитиною моральної категорії.

Критерії оцінки виконання завдання:

1. Зацікавлений аналіз моральної ситуації, яка зображена на малюнку. Розуміння дитиною вчинків осіб та адекватний їх аналіз. Повне прийняття дитиною моральних категорій.
2. Зацікавлений аналіз моральної ситуації. Прийняття дитиною моральної категорії з допомогою дорослого. Розуміння вчинків, їх аналіз.
3. Дитина аналізує сюжет малюнків і вчинки героїв з допомогою дорослого, при цьому виникає тимчасова зацікавленість, яка швидко проходить.
4. Дитина байдуже відноситься до малюнків, погано аналізує і розуміє сюжет, не може точно визначити вчинки героїв, виявляє незадоволеність роботою.
5. Дитина байдуже і негативно відноситься до майбутньої праці, вона збудлива, знервована, бурно негативно реагує на моральну норму. Не виконує завдання.

Експеримент передбачає завершення дитиною моральної ситуації, що містить оповідання, з метою вивчення розуміння дітьми моральних норм. У експерименті використовуються картки, на яких описані моральні ситуації (4 колізії) в межах однієї моральної якості (доброта, чесність, чуйність) з поступовим їх ускладненням. Ми виходим з того, що: виховуючі моральні ситуації – це спеціально організовані педагогічні умови з метою виявлення чи формування в процесі життєдіяльності школярів системи відповідних ставлень” [69, 198], за допомогою яких досягається “поєднання самостійних

моральних дій із самостійним моральним мисленням – аналізом, оцінкою явищ життя з моральної позиції, здійсненням морального вибору” [18, 89].

Дитині пропонується вибрати картку з завданням визначеного ступеня складності. Вихователь повинен пояснити завдання, які полягають у завершенні зачитаної моральної ситуації, що містить оповідання з вибраної дитиною картки. У разі потреби зміст завдання повторюється і роз’яснюється. Допускається повторне зачитування вихователем оповідання. Окрім цього, в процесі експерименту дитині надавались такі види допомоги:

- наведення прикладу найпростішої аналогічної моральної ситуації;
- бесіда за змістом ситуації за планом:
 - 1) Про що говориться в оповіданні?
 - 2) Хто в ньому є головними героями?
 - 3) Що зробив кожен з них?
 - 4) Як би ти вчинив у даній ситуації?
- наведення конкретних прикладів аналогічних ситуацій дитині та самостійне їх завершення експериментатором.

Оповідання, що містять моральні ситуації.

Експеримент на завершення дитиною моральної ситуації, що містить моральні колізії.

Опис моральних ситуацій за рівнями складності.

Моральна категорія «доброта».

4 рівень. Сашко їсть цукерки. Олена попросила в нього цукерку. Що вчинив Сашко? Чому?

3 рівень. «Люба та Сашко малювали. Раптом у Люби зламався олівець.

- Сашко, - сказала Люба, - можна мені домалювати малюнок твоїм олівцем?» Що відповів Сашко? Чому?

2 рівень. Василько та Миколка грались машинками. Мати покликала Василька додому і він зібрав усі свої машинки. Микола розплакався, бо хотів ще погратись. Що вчинив Василько?

1 рівень. На клумбі біля школи розквітли перші квіти.

- Які гарні квіточки, - зраділа Оленка.
- Найшла чому радіти, - хмуро відповів Петрик.

Чому зраділа Оленка? Який Петрик? Чому?

Моральна категорія «чесність».

4 рівень. Вітя розбив вазочку. «- Хто розбив вазочку? - запитала мати.»

Що відповів Вітя? Чому?

3 рівень. У Сергійка впала ручка і він це не помітив, а Олеся підняла її.

Що зробила Олеся? Чому?

2 рівень. Сашко вдарив Олексія. Хлопці розпочали бійку. Вчитель запитав: - Хто перший розпочав бійку? Що відповіли хлопці? Чому?

1 рівень. «Хлопчики Вітя та Сергійко грались машинками. Мати попросила прибрати іграшки. Вітя прибрав, а Сергійко відпочивав. Коли мати повернулася, то сказала: «Молодці хлопці. Сергійко, ви разом прибирали іграшки?» Що відповів Сергійко? Чому?

Моральна категорія «чуйність».

4 рівень. Коли Сашко їв бутерброд, побачив як голодна собака дивиться на нього. Тоді Сашко... Що зробив Сашко? Чому?

3 рівень. Ігор гуляв коло дому, аж раптом побачив маленьке цуценя, яке мерзло і дуже жалібно скавчало. Тоді Ігор... Що зробив Ігор? Чому?

2 рівень. На вулиці було слизько. Ігор і Сашко йшли додому. Сашко впав. Що зробив Ігор? Чому?

1 рівень. У Юрка день народження. Оля і Катерина принесли подарунки. Юрко зрадів подарункам і у дівчаток з'явилась усмішка. Прийшов Петрик і приніс свій подарунок, але побачивши подаровані Юрку іграшки, нахмурився і сказав... Що сказав Петрик? Чому?

Критерії оцінки виконання завдання:

1. Дитина самостійно обирає завдання, яке позначено “дуже складне”, правильно закінчує моральну колізію. Повно аналізує моральну норму, логічно та системно формулює свою відповідь, пояснюючи свій вибір.

2. Дитина починає з простого у групі завдання, або в будь-якій послідовності, правильно виконує всі колізії. При цьому дає стислий аналіз і пояснення моральної категорії, відповідає правильно, але безсистемно.

3. Дитина може виконати усі завдання, окрім самого складного (з допомогою дорослого). Словесно відтворює колізію і частково пояснює сутність моральної категорії з допомогою навідних запитань дорослого.

4. Дитина виконує найпростіші в групі завдання (3-4 рівень складності), іноді лише одне завдання. Неповно передає і розуміє зміст колізії, відповідає з допомогою дорослого, але не пояснює вибір.

5. Дитина не виконує завдання, або передає зміст найпростіше, але не адекватно. Не пояснює свій вибір, не відтворює зміст колізій. Вербалізація відсутня, або має хаотичний, незрозумілий характер.

2.2.2 Зміст та методика вивчення ставлення дітей до норм моралі

Ставлення дитини до норм моралі досліджується на основі виявлення позитивного чи негативного його характеру, міри його стійкості та дієвості. З цією метою використовується бесіда з дитиною за змістом моральних ситуацій, за змістом сюжетних малюнків про позитивні та негативні вчинки.

Бесіда за змістом моральних ситуацій передбачає виявлення ставлення молодших школярів до суспільно прийнятих норм моралі, пов'язаних з моральними якостями (доброта, чесність, чуйність), що відображені у змісті описаних в оповіданнях ситуацій.

Експериментатор зачитує оповідання, що містить опис моральної ситуації і просить дитину відповісти, як би вона повела себе в ній. При цьому дитині пропонуються варіанти відповідей.

Опис моральних ситуацій та варіанти відповідей до них

1 Серія. Моральна категорія «доброта».

1. Всім дітям в класі роздали цукерки. Одна дівчинка спізналась і не отримала цукерку. Як ти вчиниш :

- а) поділишся своєю цукеркою з дівчинкою;
- б) поділишся своєю цукеркою, якщо вона пригостить тебе чимось;
- в) поділишся своєю цукеркою, якщо про це нагадає вчителька;
- г) пожалієш дівчинку, але свою цукерку з'їсиш сам;
- д) цукерку з'їсиш сам, нехай собі плаче.

2. Мати, поспішаючи на роботу, попросила тебе нагодувати тварин, але ти домовився з хлопцями піти погратися на вулицю. Як ти вчиниш:

- а) нагодуєш тварин, а потім підеш гратися на вулицю;
- б) підеш пограєшся, а лише тоді нагодуєш тварин;
- в) попросиш бабусю нагодувати тварин, а сам підеш на вулицю;
- г) скажеш мамі, що в тебе немає часу і підеш гратися з дітьми.
- д) підеш гратися з дітьми.

2 Серія. Моральна категорія «чесність».

1. Під час прибирання кімнати ти розбив гарну вазу і викинув її на смітник. Коли мама запитає, де ваза, як ти вчиниш:

- а) одразу зізнаєшся, що розбив вазу;
- б) зізнаєшся, що розбив вазу, коли запитають про неї;
- в) зізнаєшся у скоєному через деякий час;
- г) зробиш вигляд, що ти нічого не знаєш;
- д) звалиш вину на іншого члена сім'ї.

2. Ви з другом насмітили біля парти. Вчитель сварить учня, який сидить за цією партою. Як ти вчиниш:

- а) розкажеш усе вчителю при дітях;
- б) розкажеш усе вчителю, коли закінчатся уроки, коли в класі нікого не буде;
- в) поговориш з другом, щоб він усе розповів;
- г) не зізнаєшся у скоєному;
- д) нічого не розкажеш, нехай краще покарають іншу дитину.

3 Серія. Моральна категорія «чуйність».

1. Ти став свідком того, що однокласник несправедливо образив хлопчика.

Як ти вчиниш:

- а) вимагатимеш від однокласника вибачення перед хлопчиком;
- б) з'ясуєш, чому однокласник образив хлопчика і допоможеш їм помириться;
- в) пожалієш та заспокоїш хлопчика;
- г) не будеш втягуватись в конфлікт, але пожалієш хлопця;
- д) зробиш вигляд, що тебе це не стосується.

- 2) В автобусі їде багато людей. Усі місця зайняті. Ти стомився і сидиш біля вікна. На зупинці зайшла старенька бабуся. Як ти вчиниш:

- а) одразу встанеш і звільниш місце;
- б) звільниш місце, якщо ніхто не встане і не звільнить місця раніше;
- в) встанеш, якщо бабуся тебе про це попросить;
- г) встанеш, коли усі почнуть просити тебе про це;
- д) знайдеш причини для відмови.

Шкала оцінок відповідей:

1. Вибір відповіді “а” свідчить про активне, позитивно-стійке ставлення дитини до заданої моральної норми.
2. Обрана відповідь “б” показує, що це ставлення хоча й активне, але недостатньо стійке (можливі компроміси) до моральної норми.
3. Відповідь “в” означає пасивне, позитивне і недостатньо стійке ставлення до моральної норми.
4. Відповідь “г” показує пасивне, недостатньо стійке негативне ставлення дитини до моральної норми.
5. Відповідь “д” показує стійке негативне ставлення дитини до норм моралі.

Шкала оцінок відповідей:

1. Вибір відповіді “а” свідчить про активне, позитивно-стійке ставлення дитини до заданої моральної норми.

2. Обрана відповідь “б” показує, що це ставлення хоча й активне, але недостатньо стійке (можливі компроміси) до моральної норми.
3. Відповідь “в” означає пасивне, позитивне і недостатньо стійке ставлення до моральної норми.
4. Відповідь “г” показує пасивне, недостатньо стійке негативне ставлення дитини до заданої моральної норми.
5. Відповідь “д” показує стійке негативне ставлення дитини до норм моралі.

У процесі роботи учням надають допомогу: повторення ситуацій, сумісний з дитиною аналіз змісту моральної ситуації, аналіз з дитиною кожної відповіді, аналіз з дитиною аналогічних моральних ситуацій, обрання разом з нею відповіді, яка відповідає, на її погляд, вчинку.

Бесіда за змістом сюжетних малюнків спрямовується на виявлення позитивного чи негативного ставлення дитини до моральних норм, подій, які зображені на малюнку. Використовуються два варіанти методики [113].

I варіант. Дитині пропонуються малюнки, в сюжет яких закладено певні моральні норми. Малюнки яскраво забарвлені, мають цікавий і зрозумілий дітям зміст (див. дод. Б.). За змістом кожного малюнку проводяться бесіда за планом:

1. Що зображено на малюнку?
2. Як вчинила дитина (добре чи погано)?
3. Якими словами можна охарактеризувати вчинок дітей (слова: добрий, чесний, чуйний, недобрий тощо)?

У разі потреби дитині надається допомога у вигляді пояснення сюжету малюнка, сумісного аналізу сутності моральної якості, що характеризує вчинок осіб, що зображені. Результати бесіди фіксуються і підлягають обробці відповідно до визначених параметрів та рівнів ставлення до норм моралі за критеріями оцінки завдання, а саме:

Критерії оцінки виконання завдання:

1. Правильний розподіл вчинків на позитивні і негативні, їх обґрунтування.
2. Правильний розподіл вчинків, але з допомогою дорослого, їх обґрунтування.
3. Правильний розподіл вчинків (з допомогою дорослого), але повна відсутність їх обґрунтування.
4. Частково правильний розподіл малюнків, не обґрунтування вибору.
5. Неправильний розподіл малюнків.

II варіант. Дитині пропонується розглянути два схожих за змістом малюнки, в сюжет яких закладено певні моральні якості і назвати, відповідно, позитивні чи негативні вчинки героїв (див. дод. В.). Якщо необхідно, учням надається допомога у вигляді сумісного аналізу змісту малюнків, визначення характеру вчинків героїв.

2.2.3. Зміст та методика вивчення застосування моральних знань в поведінці

З метою вивчення застосування дітьми моральних знань у поведінці використовуються: 1) спостереження за вчинками дитини з огляду на їх відповідність засвоєним моральним нормам; 2) опитування педагогів та батьків про поведінку дітей поза школою щодо прояву в них моральних якостей.

Для опитування використовується анкета, запитання якої стосуються кожної моральної якості (доброта, чесність, чуйність). Зміст анкети, шкали оцінки відповідей, план бесіди з вчителем та вихователем про рівень усвідомлення моральних категорій представлені у дод. Г., Д., Е. Ми виходили з того, що використання анкети дозволяє виявити загалом рівень моральної вихованості дитини в цілому. Одержані дані стали підставою для визначення й рівня вихованості усього класу в школі за формулою:

$\frac{K \text{ п.п.} \times 100\%}{K \text{ п.п.}} = P.в.д., \text{ де } \% K \text{ п.п.}$ – кількість плюсів у таблиці за
К. д. окремими показниками;

К.д. – кількість дітей в класі; Р.в.д. – рівень вихованості учнів за
окремим показником.

Кількісний аналіз загальної вихованості учнів усього класу (за усіма
показниками) визначався за формулою:

$\frac{K \text{ .п.} \times 100}{K.д.} = P.в., \text{ де } \% K. \text{ п.}$ - кількість усіх плюсів в таблиці;
К.д. К.д. – кількість дітей в класі;

Р.в. – рівень їх вихованості за усіма показниками.

Окрім анкетування необхідно проводити бесіди з різними педагогами
з метою з'ясування особливостей моральної поведінки.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНИХ ЗНАТЬ, СТАВЛЕННЯ ТА ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ.

3.1. Характеристика змістового компоненту сформованості моральних якостей у молодших школярів з порушеннями інтелекту

3.1.1. Особливості прояву повноти знань про норми моралі в учнів допоміжної школи.

Вивчення у розумово відсталих молодших школярів знань про норми моралі необхідно здійснювати відповідно до змісту моральних якостей (доброта, чесність, чуйність) та параметрів їх сформованості. Наголосимо на тому, що такими знаннями діти з обмеженими інтелектуальними можливостями певною мірою володіють вже в першому класі, хоча спостерігаються особливості та різні їх рівні як у нормально розвинених, так і розумово відсталих дітей.

Отже, розумово відсталі й нормально розвинені учні мають різні знання про моральні категорії та відповідні їм норми моралі, про що свідчать дані таблиці 3.1. Вони показують, що розумово відсталі учні 1-4 класів в поняття “доброта” вкладають, передусім, такі знання: допомога сім’ї, близьким, любов та шанобливе ставлення до вчителів, доброзичливі взаємини з однолітками. Але доброту РВ діти трактують неоднозначно і це особливо простежується у дітей різного віку і порівняно з нормально розвиненим учнями.

Так, усі учні молодших класів допоміжної школи в поняття “доброта” вкладають, щонайперше, допомогу сім’ї, хоча нормально розвинені діти, починаючи з першого класу, доброту оцінюють через призму міжособистісних стосунків: любов та доброзичливе ставлення до однолітків, допомога їм, нежадібність та подільчивість. Слід зауважити, що серед складових змісту доброти діти з вадами інтелектуального розвитку важливе місце відводять таким характеристикам, як любов та повага до рідних,

близьких (1, 3 класи), подільчивість з дітьми (2, 4 класи), хоча вони використовуються недостатньо системно і в окремих випадках. Порівняно з ними, учні 1-4 класів загальноосвітніх шкіл доброту розглядають як любов та шанобливе ставлення до близьких (1-2 класи), посильну їм допомогу та взаємодопомогу (3-4 класи). Всі інші складові змісту доброти розумово відсталі учні називають значно рідше, особливо це стосується прояву любові до навколишнього. Вони майже не знають протилежних доброти, моральних якостей негативного характеру, і не відрізняють їх від інших, позитивних. На відміну від них, нормально розвинені діти у 3-4 класі достатньо повно розкривають поняття “доброти”, визначаючи всі найважливіші складові його змісту. Знання як нормально розвинені, так і розумово відсталі учнів про доброту збагачуються із класу в клас, хоча у нормально розвинених це відбувається значно інтенсивніше (в середньому 8-9% з кожним роком, тоді як у розумово відсталих – на 5-6%).

Табл. 3.1.

Оцінка знань РВ і НР учнів про складові змісту категорії “доброта”.

Складові знань моральної категорії	Оцінка знань (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
1. Любов та повага до рідних, близьких.	53,33	26,66	45	16,67	48,89	35,55	51,66	36,66	49,72	28,88	20,84
2. Шанобливе та бережне ставлення до вчителів, однолітків.	33,33	20	40	16,67	51,08	26,66	56,67	33,33	56,58	29,44	27,14
3. Доброзичливість, щедрість, готовність поділи-тися іграшкою (книжкою) тощо з іншими дітьми.	60	20	66,66	35	75,55	39,99	83,33	38,33	71,38	33,33	38,05

4.Посильна допомога сім'ї, близьким.	40	33,33	58,33	43,33	66,64	57,75	68,33	53,33	58,33	46,93	11,4
5. Прояв любові до навколишнього.	26,66	-	25	13,33	40,22	24,44	46,66	31,66	34,63	17,35	17,28
6. Відмінність від інших позитивних якостей (чесність, чуйність тощо).	16,67	-	21,66	8,33	42,22	15,53	45	15	31,38	9,72	21,66
7. Протилежність негативним моральним якостям (жадібність, грубість тощо).	23,33	6,66	36,66	10	38,22	15,53	70	23,33	42,05	13,88	28,17
8. Загальна оцінка знань про доброту.	36,18	15,23	41,9	20,48	51,83	30,78	60,24	33,09	49,15	25,65	23,5

Найбільш позитивні зрушення у цьому плані в дітей з порушеннями інтелектуального розвитку припадають на 3 клас; дані НР дітей поліпшуються рівномірно, поступово.

При оцінці знань учнів про складові змісту категорії “доброта” ми виявили, що найбільш виразна відмінність у знаннях НР і РВ дітей спостерігається щодо таких характеристик: доброзичливість та нежадібність, готовність поділитися іграшками (38,05%), протилежність негативним моральним якостям (28,17%). Найменша відмінність між дітьми обох категорій виявляється у характеристиці таких складових доброти, як допомога сім'ї (11,4%), вияв любові до навколишнього (17,28%).

Загальна оцінка знань відповідно до складових моральної категорії “доброта” у РВ учнів 1-4 класів складає 25,6%, що на 23,5% менше, ніж у НР дітей.

У трактуванні чесності як морального поняття і РВ, і НР учнями 1-4 класів відмінностей спостерігається значно менше.(див табл.3.2.) На їх

думку, бути чесним – означає не обманювати, не брати без дозволу чужі речі, а з 3-4 класу до цього переліку можуть віднести і таку характеристику її змісту, як добровільне зізнання у своїх вчинках.

Слід зазначити, що у РВ учнів навіть 3-4 класів спостерігається дещо спрощене і надто конкретне уявлення про чесність. НР учні це поняття трактують більш узагальнено, про що свідчить вибір ними такого його визначення, як “непримиримість до брехні”. Більшість дітей з вадами інтелектуального розвитку з 4 класу не розуміють багатьох протилежних чесності моральних якостей, а саме: задрість, лицемірство, нещирість. Хоча брехливість як моральну якість негативного характеру, протилежну до чесності, відокремлюють і називають 41,66%учнів. Відповідно, серед НР 70% дітей у 4 класі називають і розкривають зміст більшості моральних якостей негативного характеру.

Табл. 3.2.

Оцінка знань НР і РВ учнів про складові змісту категорії “чесність”.

Складові знань моральної категорії	Оцінка знань (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас		НР	РВ	
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ			
1. Прояв правдивості, щирості, відвертості.	33,33	10	31,66	16,67	48,88	49,62	61,66	41,67	43,88	29,49	14,39
2. Прояв звички не брати чужі речі.	46,66	23,33	51,66	40	66,66	44,44	60	46,66	56,25	38,60	17,65
3. Добровільне зізнання у своїх вчинках.	33,33	3,33	48,33	26,66	55,55	24,44	71,66	33,33	52,22	21,94	30,28
4. Виконання даних обіцянок.	20	-	23,33	5	35,55	8,86	43,33	8,33	30,55	5,55	25

5. Повага до власного і чужого майна.	13,33	6,66	13,33	5	28,88	4,44	25	16,66	20,14	8,19	11,95
6. Протилежність моральним якостям негативного характеру (зздрість, брехливість, лицемірство, нещирість).	53,33	11	56,66	30	66,66	37,78	70	41,66	61,66	30,11	31,55
7. Відмінність від інших позитивних моральних якостей (доброта, чуйність тощо).	10	3,3	15	1,66	42,44	11,1	48,33	13,33	28,94	7,36	21,58
8. Загальна оцінка знань про чесність.	30	8,23	34,28	17,86	49,23	25,82	54,28	28,81	41,95	20,18	21,77

Учні молодших класів допоміжної школи часто не диференціюють позитивні моральні якості – чесність і доброта (наприклад: “добра людина, бо не бреше” (Люда К., 3 клас., 9 років), або “чесна, бо допомагає мені” (Віталій Б., 2 клас, 8 років)), чого майже не спостерігається серед НР учнів.

При аналізі знань РВ дітей про категорію “чесність” звертає на себе увагу і те, що серед них майже не називалися такі складові поняття, як виконання власних обіцянок, повага до власного і чужого майна, тоді як НР ці характеристики чесності використовують, починаючи з 1-го класу. Загальна оцінка знань про чесність показує, що вони значно зростають. Так, у РВ учнів рівень знань про дане поняття у 4 класі вищий, ніж у 1 класі, на 20,58% (у НР – на 24,28%). Збагачення і розширення знань про дане поняття у РВ учнів із класу в клас в середньому підвищується на 7,8% (у НР – на 8,1%), хоча найбільш інтенсивно у РВ це відбувається у 2 класі (9%), у НР – у

3 класі (14,95%). Найменші ж зрушення у цьому плані спостерігаються у РВ в 4 класі (2%), а у НР – у 2 класі (4,2%).

Найбільша відмінність між знаннями про чесність у РВ і НР учнів спостерігається щодо такої її характеристики, як добровільне зізнання у своїх негативних вчинках (30,28%). Такі ж дані виявлені і щодо знань відносно змісту протилежних чесності, моральних якостей негативного характеру – брехливість, нещирість і т.д. (31,55%). Найменша відмінність між групами дітей обох категорій виявлена відносно таких характеристик чесності як повага до власного і чужого майна (11,95%), прояв щирості та відвертості (14,39%). Також слід відмітити, що ці складові змісту моральної категорії дуже рідко вживаються при її характеристиці і НР учнями.

У таблиці 3.3. наводяться дані про знання НР і РВ дітей щодо поняття “чуйність”. У цілому слід зазначити, що характеристика саме цього поняття викликала найбільше труднощів у РВ дітей.

Табл. 3.3.

Оцінка знань НР і РВ учнів про складові змісту категорії “чуйність”

Складові знань моральної категорії	Оцінка знань (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас		НР	РВ	
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ			
1. Виразна емоційна чутливість.	10	5	10	6,25	26,66	11,67	27,5	10	18,54	8,23	10,31
2. Уважне, небайдуже, бережливе ставлення до людей та їх почуттів.	15	7,5	13,75	10	23,33	11,67	33,75	11,25	21,46	10,11	11,35
3. Співчуття та співпереживання.	30	7,5	30	10	30	20	43,75	17,5	33,44	13,75	19,69
4. Турбота, постійна допомога оточуючим.	60	42,5	70	45	81,66	51,66	81,25	57,5	73,23	49,17	24,06

5. Зацікавлене, небайдуже ставлення до подій.	43,75	7,5	36,25	13,75	50	34,97	52,5	28,75	45,63	21,24	24,39
6. Реагування на чужу радість і горе.	32,5	-	33,75	6,25	30	6,25	50	13,75	36,56	6,56	30
7. Протилежність моральним якостям негативного характеру (неуважність, емоційна недоброчливість, егоїстичне ставлення до оточуючих, чванство).	13,75	-	13,75	-	39,16	-	41,25	5	26,98	1,25	25,73
8. Відмінність від інших моральних якостей (доброта, чесність тощо).	-	-	5	-	21,66	-	31,25	1,25	14,48	0,31	14,17
9. Загальна оцінка знань про чуйність.	25,62	8,75	26,56	11,4	37,81	17,03	45,15	18,13	34,79	13,83	20,96

Лише у 4 класі 1,2% дітей були спроможні дати найпростіше визначення цього поняття. Вони починають розуміти зміст моральної категорії “чуйність” лише після пояснення її суті, наведення реальних прикладів з життєвого досвіду дітей (у НР учнів таке спостерігається у 1-2 класах). Наприклад, при аналізі малюнків з моральним змістом “Хлопчик звільняє місце бабусі в автобусі” та “Хлопчик не звільняє місце бабусі в автобусі, читає книжку”, діти говорять, що хороший, уважний той хлопчик, який звільняє місце дорослій людині, бо вона стара і не може стояти: “Хлопчик встав, а бабка сіла, вона стара. Добре зробив. А це поганий, сидить, не встає” (Люда К., 3 клас, 9 років).

Загалом, знання РВ учнів 1-4 класів про чуйність обмежуються лише уявленнями про допомогу та турботу близьким, співчуттям і співпереживанням рідним. Лише у 3-4 класі учні допоміжної школи при визначенні цього поняття акцентують увагу на уважному ставленні до

однолітків, їх почуттів. У НР дітей це спостерігається, починаючи з 1-го класу, хоча їх визначення ще не характеризується достатньою повнотою. НР учні молодших класів у це поняття вкладають також такий зміст, як турбота про оточуючих, допомоги їм та зацікавленість до подій у класі. В учнів допоміжної школи цього фактично не виявлено. РВ учні не вдаються до характеристики чуйності і через її протиставлення іншим поняттям, які відображають моральні якості як позитивного, так і негативного характеру. Часом вони і не диференціюють їх “Вітя дав місце бабусі, бо чесний” (Світлана С., 4 кл., 10 років).

Аналіз табличних даних свідчить, що знання РВ дітей про чуйність поповнюються кожного року в середньому на 3,2% (у НР – на 6,51%). Найбільш інтенсивне опанування знаннями щодо цього поняття у РВ учнів відбувається у 3 класі (5,99% , у НР, відповідно – 11,25%).

Порівнюючи знання РВ і НР дітей про чуйність, слід зазначити, що й ті, й інші при характеристиці виділяють уважне, небайдуже, бережливе ставлення до людей і їх почуттів. Однак серед НР дітей на 30% більше, аніж серед РВ, звертаються до такої її ознаки, як реагування на чужі радість і горе. Так само НР учні частіше вдаються до її визначення через протиставлення протилежних, негативного характеру, моральних якостей (25,73%). У цілому, оцінка повноти знань про чуйність у РВ на 20,96% нижча, ніж у НР.

Узагальнені дані оцінки знань про норми моралі за параметром повноти, тобто наявності знань щодо різних характеристик моральних якостей, ступеня їх деталізованості у НР і РВ учнів представлені у таблиці 3.4.

Табл. 3.4.

Оцінка повноти знань про моральні категорії у НР і РВ учнів (%)

Моральні категорії	Оцінка повноти знань (%)				Всього	Різниця між НР і РВ
	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас		

	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
Доброта	36,18	15,23	41,9	20,48	51,83	30,78	60,24	33,09	49,15	25,65	23,5
Чесність	30	8,23	34,28	17,86	49,23	25,82	54,28	28,81	41,95	20,18	21,77
Чуйність	25,62	8,75	26,56	11,4	37,81	17,03	45,15	18,13	34,79	13,83	20,96
Загалом	30,6	10,73	37,25	16,58	46,29	24,54	53,22	26,68	41,96	19,89	22,07

Табличні дані показують значну відмінність між знаннями НР і РВ учнів за цим показником протягом їх навчання в початкових класах школи. Слід також відмітити суттєве і більш виразне, порівняно з НР, зростання знань від 1-го до 4-го класу в учнів допоміжної школи, особливо з окремих характеристик норм моралі.

Отже, ми проаналізували не лише рівні розвитку, які характеризують повноту і особливості знань про моральні норми у РВ молодших школярів, але й дали їх характеристику з ознаками правильності або адекватності їх трактування дітьми даної категорії. Виявленню особливостей знань за даним показником у РВ дітей сприяв порівняльний (з НР) аналіз їх даних.

3.1.2. Особливості прояву адекватних знань про норми моралі в учнів допоміжної школи.

РВ і НР учні мають певні відмінності у правильності трактування моральних категорій. Так, при визначенні змісту доброти РВ учні 1-4 класів, як і їх НР ровесники, найбільш адекватно розкривають такі її характеристики, як допомога сім'ї, близьким, нежадібність, готовність поділитися іграшкою. Слід відмітити, що у НР учнів 1-2 класів до цього переліку додаються ще й такі складові знань про доброту, як любов та повага до рідних, близьких, а в 3-4 класах – вияв любові до навколишнього,

доброзичливість. Найбільше труднощів у РВ учнів, навіть 4 класів, у плані правильності трактування моральних понять викликає зміст якостей як позитивного, так і негативного характеру. Тому найбільша відмінність в оцінці адекватності знань у РВ і НР дітей саме тут (23,35%, 21,18%). Аналогічні дані отримані і відносно правильності визначення такої характеристики доброти, як любов та повага до рідних, близьких (27,9%) (див.табл. 3.5.).

Табл.3.5.

Оцінка правильності трактування моральної категорії “доброта” НР і РВ
школярами

Складові знань моральних категорій	Оцінка повноти знань (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас		НР	РВ	
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ			
1. Любов та повага до рідних, близьких	70	30	60	15	66,66	60	80	60	69,17	41,25	27,92
2. Шанобливе та бережливе ставлення до вчителів, однолітків	40	30	50	30	60	46,66	70	45	55	37,92	17,08
3. Доброзичливість, нежадібність, готовність поділитися іграшками (книгами)	50	30	60	70	100	60	90	80	75	60	15
4. Посильна допомога сім'ї, близьким	60	40	80	75	86,66	93,33	95	80	80,42	72,08	8,34
5. Прояв любові до навколишнього	50	-	40	40	80	73,33	75	70	61,25	45,83	15,42
6. Відмінність від інших позитивних моральних якостей (чесність,	20	-	25	15	60	26,6	55	25	40	16,65	23,35

чуйність тощо).											
7. Протилежність негативним моральним якостям (жадібність, злість, недоброзичливість грубість).	20	20	35	20	41,33	26,6	85	30	45,33	24,15	21,18
8. Загальна оцінка трактування моральної категорії	44,28	21,42	50	37,86	70,66	55,22	78,57	55,71	60,88	42,55	18,33

РВ учні найадекватніше розкривають зміст таких характеристик, як поняття “чесності ” так вияв правдивості, звичка не брати чужі речі. Вони досить правильно трактують і протилежне чесності поняття “брехливість”. РВ учні у 3-4 класі, особливо після наведення прикладів з реального життя, адекватно розкривають зміст і правдивості, і щирості. У цілому ж адекватність знань РВ учнів з класу в клас у середньому збільшується на 10,71%, тоді як у НР – на 13,22%. Найбільш інтенсивно зростання даних за цим показником спостерігається у 2 класі (19,28%), тоді як у НР це виявляється у 3 класі (25,71%) (див.табл. 3.6.).

Таблиця 3.6.

Оцінка правильності трактування категорії “чесність” НР і РВ школярами

Складові знань моральних категорій	Оцінка повноти знань (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
1. Прояв правдивості, звичка не брати чужі речі.	70	50	80	80	93,33	73,33	95	70	84,58	68,33	16,25

2. Прояв ширості, відвертості.	20	-	30	15	73,33	66,66	85	70	52,08	37,92	14,16
3. Добровільне зізнання у своїх вчинках.	50	-	55	60	66,66	53,33	65	55	59,17	42,08	17,09
4. Виконання даних обіцянок	10	-	20	15	53,33	26,6	60	25	35,83	16,65	19,18
5. Повага до власно-го та чужого майна	20	10	25	10	40	13,33	45	20	32,5	13,33	19,17
6. Відмінність від інших позитивних моральних якостей (доброта, чуйність тощо).	10	10	15	5	73,33	20	75	20	43,33	13,75	29,58
7. Протилежність негативним моральним якостям (зздрість, брехливість, лицемірство, нещирість).	70	30	75	50	80	53,33	90	65	78,75	49,58	29,17
8. Загальна оцінка трактування моральної категорії	35,72	14,28	42,86	33,57	68,57	43,8	73,57	46,43	55,18	34,52	20,66

Дані оцінки адекватності знань в учнів про чуйність наведені в табл. 3.7. вони показують, що найбільш правильно РВ учні в 1,2 та 4 класах трактують такі характеристики чуйності, як турбота, постійна допомога оточуючим, а в 3 класі – уважність до інших людей. Певні труднощі у них викликає визначення змісту співчуття та переживання, на відміну від цього, дані НР дітей свідчать про достатньо високий рівень адекватності знань щодо цієї складової змісту поняття.

Табл. 3.7.

Оцінка правильності трактування моральної категорії “чуйність” у НР і РВ школярів

Складові знань моральних категорій	Оцінка (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
1. Виразна емоційна чутливість.	20	10	25	5	26,66	20	40	20	27,92	13,75	14,17
2. Реагування на чужу радість і горе.	40	20	30	25	20	20	20	20	27,5	21,25	6,25
3. Уважне, небайду-же ставлення до людей та їх почуттів.	30	-	35	10	6,66	26,66	35	15	26,67	12,92	13,75
4. Турбота, постійна допомога оточуючим.	70	50	75	40	93,33	26,66	95	55	83,33	42,92	40,41
5. Зацікавленість подіями у класі.	30	-	10	5	20	20	35	15	23,75	10	13,75
6. Співчуття та співпереживання	50	-	50	5	33,33	5	70	10	35,83	5	30,83
7. Протилежність моральним якостям негативного характеру (байду-жість, емоційна недоброчливість, неухважність, егоїстичне ставлення до оточуючих, чванство).	10	-	20	-	30	-	40	-	25	-	25
8. Відмінність від позитивних моральних якостей (доброта, чесність тощо)	30	-	20	-	33,33	-	30	-	28,33	-	28,33
9. Загальна оцінка трактування моральної категорії	35	10	33,13	11,25	32,91	14,79	45,63	16,88	34,79	13,23	21,56

У результаті аналізу табличних даних виявлено також, що адекватність знань РВ учнів про чуйність збільшується з класу в клас в середньому на 2,29%, тоді як у НР – на 4,94%. При цьому найбільш

ефективне зрушення у характеристиці знань за показником правильності у РВ учнів спостерігається у 3 класі (3,54%), у НР – в 4 класі (17,72).

Узагальнені дані оцінки знань про норми моралі за параметрами адекватності, тобто правильності, трактування моральних категорій відповідно до їх сутності, представлені у таблиці 3.8. Їх аналіз дає підстави стверджувати, що адекватність знань про моральні категорії у РВ учнів підвищується з класу в клас в середньому на 8,15% (у НР – на 9,2%). При цьому РВ школярі починають більш правильно трактувати лише прості складові змісту норм моралі.

Таблиця 3.8.

Оцінка правильності трактування моральних категорій НР і РВ учнями

Моральні категорії	Оцінка (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
1.Доброта	44,28	21,42	50	37,86	70,66	55,22	78,57	55,71	60,88	42,55	18,33
2.Чесність	35,72	14,28	42,76	33,57	68,57	43,8	73,57	46,43	55,18	34,52	20,66
3.Чуйність	35	10	33,13	11,25	32,91	14,79	45,63	16,88	36,66	13,23	23,43
4.Загалом	38,33	15,23	41,99	27,56	57,38	37,94	65,92	39,67	50,9	30,1	20,8

3.1.3. Особливості прояву усвідомлення знань про норми моралі у учнів допоміжної школи

У результаті проведеного дослідження були отримані дані про усвідомленість знань учнів про норми моралі, тобто розуміння і здатність вербально розкрити зміст моральної категорії (табл.3.9. - 3.12.).

У таблиці 3.9. наводяться дані оцінки усвідомлення учнями змісту моральної категорії “доброта”.

Таблиця 3.9

Оцінка розуміння моральної категорії “доброта” НР і РВ учнями.

Складові знань моральних категорій	Оцінка (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
1. Любов та повага до рідних, близьких	70	50	65	35	60	46,66	75	50	67,5	45,42	22,08
2. Шанобливе та бережливе ставлення до вчителів та однолітків	40	30	55	10	66,66	-	65	25	56,67	16,25	40,42
3. Доброзичливість, нежадібність, готовність поділитися іграшками з іншими дітьми	60	-	65	5	53,33	33,33	80	-	64,58	9,58	55
4. Посильна допомога сім'ї, близьким	60	60	80	55	86,66	53,33	90	55	79,17	55,83	23,34
5. Прояв любові до навколишнього	30	-	35	-	40,66	-	65	25	42,67	6,25	36,42
6. Відмінність від інших позитивних якостей	10	-	15	10	33,33	20	50	20	27,08	12,5	14,58
7. Протилежність негативним моральним якостям (жадібність, злість, грубість, неподільність)	20	-	50	10	53,33	13,33	85	25	52,08	12,08	40

8. Загальна оцінка усвідомлення змісту моральної категорії	41,22	20	52,14	17,86	56,28	23,81	72,86	28,57	55,68	22,56	33,12
--	-------	----	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Аналіз розуміння дітьми її складових показує певну подібність результатів у НР і РВ школярів. Так, найвищі оцінки розуміння і вербалізації в учнів 1-4 класів обох категорій одержано відносно таких характеристик доброти: посильна допомога сім'ї, близьким, любов та повага до рідних.

На відміну від НР, РВ школярі мали значно нижчу оцінку усвідомленості знань про найважливіші характеристики поняття (на 33,12%). Окрім того, РВ учні значно гірше усвідомлюють зміст протилежних доброті моральних якостей (різниця – 40%). Слід зазначити, що найбільша відмінність у здатності зрозуміти і вербалізувати виявляється стосовно того, що доброта – це шанобливе та бережливе ставлення до вчителів, однолітків (40,42%).

Дані загальної оцінки усвідомлення учнями змісту моральної категорії “доброта” показують, що ця якісна характеристика знань у РВ учнів поліпшується від класу в клас в середньому на 3,1%, тоді як у НР – на 10,4%. Найбільших змін знання за цим показником зазнають у РВ учнів в 3-4 класах (5,9%), у НР – в 4 класі (16,58%).

Аналіз даних оцінки усвідомлення учнями змісту моральної категорії “чесність”, що містить табл. 3.10., дає підстави стверджувати, що РВ діти найбільш повно і правильно пояснюють її сутність, вдаючись до протиставлення її моральним категоріям негативного характеру, передусім поняттю “брехливість”. При цьому слід сказати, що інші поняття такого плану, а саме: “лицемірство”, “заздрість”, “нещирість” є достатньо складними для розуміння учнями 1-4 класів допоміжної школи. На відміну від них, НР учні не мають труднощів у поясненні того, що є чесністю з використанням усіх найважливіших її характеристик (від 55 до 75%).

Загальна оцінка усвідомленості змісту моральної категорії “чесність” у РВ учнів 1-4 класів становить 16,61%, тоді як у НР – 44,19%. Крім того, вона зростає у них із класу, що найбільше відбувається у 3 класі.

Найменша відмінність між НР і РВ учнями виявлена в оцінках розуміння і вміння вербалізувати суть такої характеристики чесності, як повага до власного і чужого майна (18,75%), найбільша (47,92%) – добровільне зізнання у своїх вчинках.

Таблиця 3.10

Оцінка усвідомлення змісту моральної категорії “чесність” НР і РВ

учнями

Складові знань моральних категорій	Оцінка (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
1.Прояв правди-вості, звичка не брати чужі речі	40	-	50	20	80	40	60	40	57,5	25	32,5
2.Прояв щиро-сті, відвертості	60	30	35	25	53,33	48,88	65	40	53,33	35,97	17,36
3.Добровільне зізнання у своїх вчинках	20	-	45	-	66,66	-	75	15	51,67	3,75	47,92
4.Виконання даних обіцянок	30	-	35	-	26,66	-	40	-	32,92	-	32,92
5.Повага до власного і чужого майна	10	-	15	-	40	-	20	10	21,25	2,5	18,75
6.Протилежність моральним якостям негативного характеру (здрість, брехливість, лицемірство, нещирість)	60	3	55	40	60	60	65	60	60	40,75	19,25

7.Відмінність від інших моральних якостей (доброта, чуйність)	20	-	20	-	40,66	13,3	50	20	32,67	8,33	24,34
8.Загальна оцінка усвідомлення змісту моральної категорії	34,29	4,71	36,43	12,14	52,47	23,17	53,57	26,43	44,19	16,61	27,58

Відмінність між загальними оцінками розуміння суті цієї моральної категорії в групах НР і РВ дітей складає – 27,58%. Такі дані стосовно поняття “доброти” становлять 5,54%, що свідчить про більшу доступність змісту останньої для дітей з порушеннями розумового розвитку.

У результаті дослідження було виявлено, що самий низький рівень усвідомлення знань у НР і РВ учнів 1-4 класів спостерігається відносно моральної категорії “чуйність” (див. табл. 311).

Таблиця 3.11

Оцінка усвідомлення змісту моральної категорії “чуйність” у НР і РВ

учнів

Складові знань моральних категорій	Оцінка (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
1.Виразна емоційна чутливість	-	-	-	-	33,33	-	35	-	17,08	-	17,08
2.Реагування на чужу радість і горе	10	-	15	15	40	-	55	20	30	8,75	21,25
3.Уважне, небайдуже, бережливе ставлення до оточуючих	40	20	45	30	60	40	75	35	55	31,25	23,75
4.Турбота, постійна допомога оточуючим	50	40	55	55	80	86,66	80	80	66,25	65,42	0,83

5.Співчуття та співпереживання	60	-	65	5	80	53,3	85	40	72,5	24,58	47,92
6.Зацікавленість подіями у класі	40	-	30	10	40	13,33	50	25	40	12,08	27,92
7.Протилежність моральним якостям негативного характеру (байдужість, егоїстичне ставлення до оточуючих, чванство)	25	-	10	-	53,33	-	55	10	35,83	2,5	33,33
8.Відмінність від інших позитивних моральних якостей (доброта, чесність тощо)	-	-	-	-	33,33	-	45	5	19,58	1,25	18,33
9.Загальна оцінка усвідомлення змісту моральної категорії	28,12	7,5	27,5	14,37	52,49	24,17	60	26,88	42,03	18,23	23,8

Дані свідчать, що РВ учні 1-2 класів виявляють найбільше розуміння (але за умови додаткового роз'яснення) таких сторін її суті, як небайдуже, уважне ставлення до інших людей, турбота та постійна їм допомога. НР учні вже в 1 класі добре розуміють те, що є співчуттям і співпереживанням (РВ – у 3 класі). І саме ця характеристика чуйності в учнів допоміжної школи викликає найбільші труднощі для розуміння і вербалізації.

З кожним роком усвідомлення змісту моральної категорії “чуйність”, усіх її складових у РВ підвищується в середньому на 6,46% (у НР – на 10,63%). Інтенсивне зростання цієї характеристики знань в учнів спостерігається в 3 класі. Відмінність між даними виявляється лише в розмірі оцінки: у НР зростання на 24,99%, у РВ – на 9,8%.

Порівняльні дані щодо усвідомлення змісту моральних категорій НР і РВ учнями подані в табл. 3.12.

Оцінка усвідомлення змісту моральних категорій НР і РВ учнями

Моральні категорії	Оцінка (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
1.Доброта	41,42	20	52,14	17,86	56,28	23,81	72,86	28,57	55,68	22,56	33,12
2.Чесність	34,29	4,71	36,43	12,14	52,47	23,17	53,57	26,43	44,13	16,61	27,58
3.Чуйність	28,12	7,5	27,5	14,37	52,49	24,17	60	26,88	42,03	18,23	23,8
4.Загалом	34,61	10,7	38,69	14,79	53,75	23,72	62,14	27,29	47,3	19,13	28,17

Дані загальної оцінки усвідомлення змісту моральних категорій показують, що різниця між цією якісною характеристикою знань у НР і РВ учнів збільшується в 1-2 класі на 23,9%, в 3 класі – 30,03%, в 4 класі – на 35,9%.

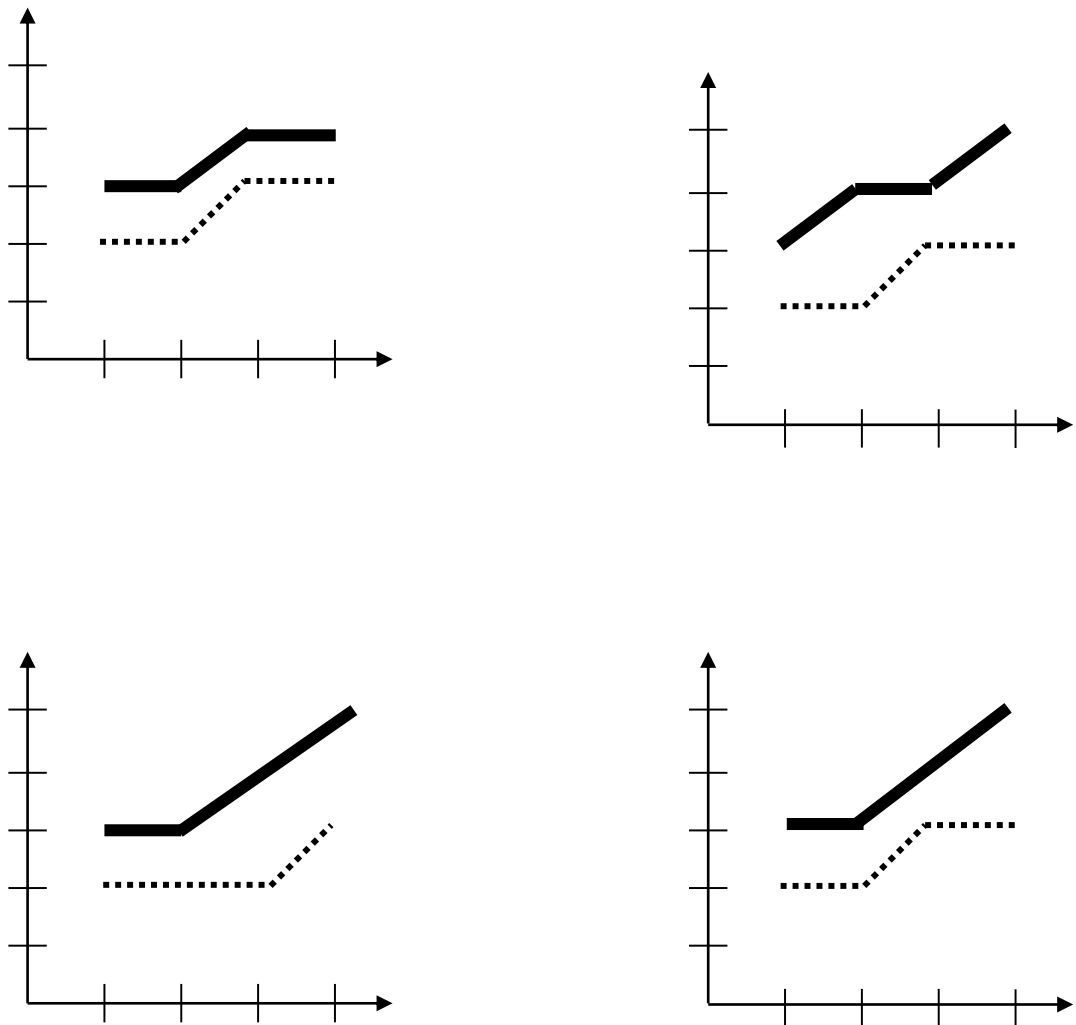
Одержані в дослідженні дані щодо сформованості в учнів знань стали підставою для визначення їх рівнів не лише за кожним показником (див. табл. 3.13., рис.3.1.), а й відповідно до загальних рівнів сформованості знань про норми моралі (див. табл. 2.14).

Таблиця 3.13.

Дані про рівні сформованості знань про норми моралі за основними параметрами у НР і РВ учнів

Показники сформованості знань	Рівні сформованості знань	Кількість учнів (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
		1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
		НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
Повнота	Високий	-	-	-	-	17,75	-	46,6	-	16,09	-	16,09

	Вище середнього	36,67	-	43,33	-	57,78	2,2	43,3	10	45,27	3,05	42,22
	Середній	50	6,67	50	23,33	22,22	51,1	10	56,67	33,06	34,44	-1,38
	Нижче середнього	13,33	56,67	6,67	50	2,22	31,08	-	23,33	5,56	40,27	-34,71
	Низький	-	36,67	-	26,67		15,55	-	10	-	22,22	-22,22
Адекватність	Високий	-	-	3,33	-	15,55	-	56,67	-	18,89	-	18,89
	Вище середнього	40	-	50	-	53,33	-	43,33	10	46,67	2,5	44,17
	Середній	50	23,33	38,33	35	24,44	48,88	-	48,33	28,19	38,89	-10,7
	Нижче середнього	10	40	8,33	38,33	6,67	33,33	-	31,67	6,25	35,83	-29,58
	Низький	-	36,67	-	26,67	-	17,77	-	10	-	22,77	-22,77
Усвідомленість	Високий	-	-	-	-	40	-	70	-	27,5	-	27,5
	Вище середнього	23,33	-	41,67	-	48,87	-	30	16,67	35,97	4,17	31,8
	Середній	63,33	10	56,66	13,33	11,11	35,55	-	50	32,78	27,22	5,56
	Нижче середнього	13,33	80	1,67	81,67	-	62,22	-	33,33	3,75	64,31	-60,56
	Низький	-	10	-	5	-	2,2	-	-	-	4,3	-4,3

Н – низький рівень

Нс – нижчий середнього

Вс – вищий середнього

В – високий

НР **—————**

РВ **.....**

Рис. 3.1. Криві оцінки рівнів знань за параметрами у НР і РВ учнів.

Табличні дані свідчать про те, що більшість РВ учнів 1-4 класів мають знання, які відповідають рівню нижчому за середній (46,8%), тоді як лише 5,19% НР учнів можливо віднести до такого рівня. Більшість НР школярів можна віднести рівня вище за середній (серед РВ учнів молодших класів цей рівень мають лише 3,24%).

Дані про загальні рівні сформованості знань про норми моралі НР і РВ
учнів

Рівні	Кількість учнів (%)								Всього		Різни- ця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
Високий	-	-	1,11	-	24,43	-	57,76	-	20,83	-	20,83
Вище середнього	33,33	-	45	-	53,33	0,73	38,87	12,22	42,63	3,24	39,39
Середній	54,44	13,33	48,33	23,89	19,26	45,18	3,33	51,67	31,34	33,52	-2,18
Нижче середнього	12,22	58,89	5,57	56,67	2,96	42,21	-	29,44	5,19	46,8	-41,61
Низький	-	27,78	-	19,45	-	11,84	-	6,66	-	16,43	-16,43

Але прослідковується певна відмінність між рівнями знань в учнів 1-2 і 3-4 класів. Так, виявлено, що у РВ учнів 1-2 класів переважає рівень нижчий за середній (у НР – середній і вищий за середній), 3-4 класів – середній (у НР – вище за середній (3 клас) і високий (4 клас)).

Отже, учні 1-2 класів допоміжної школи характеризуються, в основному, наявністю поодиноких знань про моральну якість, частковою їх деталізованістю, недостатнім розумінням і вербалізацією сутності моральної категорії. У РВ дітей 3-4 класів спостерігається наявність знань про деякі характеристики моральної якості, їх часткова деталізованість; розуміння, але недостатньо повне і адекватне розкриття сутності моральної категорії.

Слід зазначити, що в 1-2 класах зустрічаються РВ учні, знання про моральну якість у яких відсутні (16%, серед них у 1-2 класах – 23%, 3-4 –

9%), що взагалі не спостерігається у НР дітей. Лише 3,24% РВ учнів мають рівень знань, який характеризується тим, що у дитини наявні знання щодо більшості ознак моральних якостей, адекватне трактування моральних категорій, розуміння і вербалізація (хоч і неповна) їх суті.

Порівняльний аналіз одержаних даних про знання РВ і НР учнів щодо основних моральних категорій показує, що їх характеристики, а саме повнота, адекватність, усвідомленість зазнають певних позитивних змін протягом навчання у 1-4 класах школи. При цьому слід відмітити більшу динаміку змін у НР (особливо поліпшується усвідомлення знань), ніж у РВ учнів).

3.2 Характеристика рівня сформованості рівня показника з вивчення моральних якостей в учнів допоміжної школи.

Формування моральних якостей в учнів допоміжної школи передбачає становлення в них позитивного ставлення до норм моралі та моральної поведінки, тобто емоційного компонента морального розвитку. Це потребує виявлення та врахування характеру та особливостей прояву цієї складової розвитку у дітей. Окрім характеру ставлення (позитивного чи негативного), показниками його вивчення були стійкість та дієвість.

Вивчення характеру ставлення дітей до норм моралі (див. табл.3.15.) свідчить, що у більшості РВ учнів 1-4 класів (88,21%) переважає позитивне ставлення до норм моралі. Негативний характер ставлення виявлено лише у 11,75% учнів молодших класів допоміжної школи. У НР ці дані, відповідно - 99,53% і 0,46%.

Таблиця 3.15.

Дані про характер ставлення НР і РВ учнів до норм моралі

Характер ставлення	Кількість учнів (%)				Всього	Різниця між НР і РВ
	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас		

Високий	53,33	33,33	63,33	45	79,99	57,77	85	60	70,41	49,03	21,38
Вище за середній	40	30	31,66	26,6	17,77	31,11	15	31,66	26,11	29,84	-3,73
Середній	3,33	16,66	5	23,3	2,22	8,88	-	6,66	2,64	13,88	-11,24
Нижче за середній	3,33	10	-	3,33	-	-	-	1,66	0,83	3,75	-2,92
Низький	-	10	-	1,66	-	2,22	-	-	-	3,47	-3,47

Аналіз даних про рівень сформованості ставлення до моральної категорії “доброта” у РВ дітей різних класів свідчить, що тих, хто має низький рівень в 1 класі найбільше виявляється (10%). Такі діти проявляють негативне ставлення до моральної норми, повне її неприйняття, бурні негативні реакції на неї, почуття образи. Серед НР таких дітей майже не виявлено. Лише 3,33% з них у 1 класі мають пасивне і недостатньо стійке негативне ставлення до моральної категорії “доброта”, проявляють неадекватні реакції на неї, незадоволеність (рівень нижчий за середній).

У таблиці 3.17. наводяться дані про рівень сформованості ставлення дітей до чесності. Так, виявлено, що РВ учні 1 класу (30%) мають переважно середній і вищий за середній рівні ставлення до цієї моральної якості. Середній рівень проявляється переважно у позитивному, але пасивному і недостатньо стійкому ставленні до чесності.

Таблиця 3.17.

Дані про рівні сформованості ставлення НР і РВ учнів до чесності

Рівні	Кількість учнів (%)	Всього	Різниця між
-------	---------------------	--------	-------------

ставлення	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				НР і РВ
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
Високий	30	10	35	25	6,66	40	70	50	50,42	31,25	19,17
Вище середнього	60	30	55	45	26,66	33,33	25	25	41,66	33,33	8,33
Середній	10	30	10	15	6,66	13,33	5	20	7,92	19,58	-11,66
Нижче середнього	-	20	-	10	-	6,66	-	5	-	10,42	-10,42
Низький	-	10	-	5	-	6,66	-	-	-	5,42	-5,42

У дітей відсутня зацікавленість її сутністю. Вони характеризуються пасивним і неповним прийняттям відповідної моральної норми, що виявляється в наявності. Така ж кількість РВ першокласників має активне, але недостатньо стійке ставлення до чесності, виявляє зацікавленість її сутністю, наявність позитивних реакцій на неї, але часткове її прийняття. Починаючи з 2 класу, діти виявляють позитивне, хоч недостатньо стійке ставлення до цієї моральної норми. Крім того, у них спостерігається ситуативний прояв активності і часткове прийняття сутності моральної норми. Починаючи з 3 класу, 40% РВ учнів, а у 4 класі – 50% виявляють позитивно-стійке ставлення до моральної категорії “чесність”, тобто повне її прийняття, при тому, що активність за такого ставлення недостатня і діти самостійно не цікавляться її змістом. В 1-2 класах допоміжної школи 15,89% учнів мають низький і нижчий за середній рівні ставлення до чесності. Серед НР дітей з таким рівнем не виявлено.

Аналіз експериментальних даних про рівні сформованості ставлення НР і РВ учнів до чуйності (див. табл. 3.18.) показує, що саме відносно цієї моральної якості виявлено найнижчі їх оцінки.

Дані про рівні сформованості ставлення НР і РВ учнів до чуйності

Рівні ставлення	Кількість учнів (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
Високий	46,66	6,67	53,33	18,33	53,33	22,22	70	36,66	55,83	20,97	34,86
Вище за середній	36,66	33,33	33,33	31,66	37,77	31,1	23,33	41,66	32,77	34,44	-1,67
Середній	16,66	36,66	13,33	38,33	6,66	37,77	6,66	16,66	10,83	32,36	-21,53
Нижче за середній	-	16,66	-	8,33	2,22	3,33	-	5	0,56	8,33	-7,77
Низький	-	6,66	-	3,33	-	-	-	-	-	3,89	-3,89

Учні 1-4 класів допоміжної школи мають переважно рівень сформованості ставлення до чуйності вище за середній (34,44%) і середній (32,36%), тоді як НР їх ровесники – високий (55,83%). Аналіз даних свідчить, що РВ учні 1-3 класів (37,6%) виявляють позитивне пасивне і недостатньо стійке ставлення до цієї норми. Незважаючи на те, що вони і виявляють позитивні реакції на неї, особливо після її аналізу з дорослим, але зовсім не цікавляться її сутністю. Лише, розпочинаючи з 4 класу, в значній частині РВ учнів (41,66%) виявляється, стосовно чуйності рівень ставлення вищий за середній. Він характеризується активним, зацікавленим ставленням до норми моралі, хоч і неповному її прийнятті. Порівняно з РВ, більшість (70%) НР учнів мають високий рівень.

Таблиця 3.19 містить дані про загальний рівень сформованості ставлення РВ і НР учнів молодших класів до норм моралі (доброта, чесність, чуйність). Та їх аналіз показав, що РВ учні 1-4 класів в цілому мають позитивне ставлення до них, що відповідає, переважно, відповідає вищому за середній (32,54%) і високому (33,74%) рівням. На відміну від НР учнів (які мають дані відповідно 33,51% і 58,89%), у РВ дітей не виявлено стійкої

зацікавленості до сутності моральних норм, вона є ситуативною і короткочасною, незважаючи на повне її прийняття дітьми.

Таблиця 3.19.

Дані про загальний рівень сформованості ставлення НР і РВ учнів до норм моралі

Рівні ставлення	Кількість учнів (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
Високий	43,33	16,66	50,55	29,44	66,66	39,97	75	48,88	58,89	33,74	25,15
Вище середнього	45,55	31,11	40	34,42	27,4	31,84	21,1	32,77	33,51	32,54	0,97
Середній	10	27,77	9,44	25,54	5,18	19,99	3,8	14,44	7,11	21,94	-14,83
Нижче середнього	1,11	15,55	-	7,22	0,74	3,33	-	3,88	0,46	7,5	-7,04
Низький	-	8,88	-	3,33	-	4,81	-	-	-	4,26	-4,26

Для виявлення позитивного чи негативного ставлення до норм моралі використовувалась, як показано у методиці, бесіда за змістом сюжетних малюнків. Аналіз їх змісту показав, що РВ діти розглядають малюнки більш пасивно, хоч і здатні виділити у вчинках персонажів добре і погане. За допомогою бесіди також було виявлено, що діти із зниженим інтелектом, хоч і досить пасивно, але правильно розподіляють малюнки на позитивні і негативні у плані відповідності їх змісту нормам моралі. При цьому деякі з них потребували допомоги у вигляді пояснення сюжету малюнка; сумісного аналізу сутності моральної якості, якою характеризується вчинок особи, що

зображена на ньому, визначення характеру вчинків героїв тощо. Результативною допомогою, на наш погляд, є розподіл малюнків на дві групи за словесною інструкцією (наприклад: “Розкладай малюнки на дві групи, в одну – малюнки, на яких показані хороші вчинки, в іншу – погані вчинки. Поясни, чому ти поклав сюди малюнок?”), за навідними запитаннями (Куди ми покладемо малюнок, на якому зображений хороший вчинок?).

Бесіда з РВ дітьми про позитивні і негативні вчинки дала змогу виявити, що вони диференціюють хороший і поганий вчинок, цікавляться їх сутністю, але приймають моральну норму лише частково. Окрім того, ставлення дітей до моральної норми подвійне, воно може бути активним стійким і нестійким.

Дані щодо загального рівня сформованості ставлення до норм моралі показують, що більшості РВ учнів 3-4 класів характерні вищий за середній і високий рівні. Виявлено, що вони мають недостатньо стійке, хоч і позитивне ставлення до норм моралі. При роботі з дітьми у них виявляються позитивні реакції на моральну норму, тимчасова зацікавленість її змістом, часткове, а іноді й повне прийняття її дитиною.

Було виявлено, що 4,26% РВ учнів 1-4 класів виявляють стійке і досить активне негативне ставлення до моральної діяльності (серед НР таких дітей не виявлено). Їм характерне повне неприйняття моральних категорій. Окрім того, це ставлення вони можуть підкріплювати бурною негативною реакцією на моральну норму, або ж у них з’являється почуття образи, негативізму.

Найбільше негативне ставлення до норм моралі виявлено у РВ учнів в 1 класах (8,88%). Такі діти проявляють виразне незадоволення, вони постійно щось бурчать, їх нічого не цікавить і як реакція – боротьба з тим, що викликає негативне почуття. Такі учні майже не відповідають на запитання, або дають відповіді “не знаю”, “не хочу”, “не буду”. Іноді при показі малюнків, а частіше, коли дітям дається завдання щось робити з ними, у них можуть проявлятися неадекватні дії, а саме: вони можуть скинути малюнки рукою, порвати їх тощо. Такі учні дуже агресивно настроєні і збуджені, що

заважає налагодженню з ними контакту. У процесі спостереження за такими дітьми під час виконання різних видів діяльності у них були виявлені негативні емоції (незадоволення, образа, невпевненість).

Дані дослідження свідчать, що серед РВ учнів 1-2 класів біля 17% мають негативне стійке або нестійке ставлення до норм моралі. В 3-4 класах кількість таких дітей зменшується ($\approx 6\%$), що певною мірою говорить про їх моральний розвиток в умовах навчання в школі.

Таким чином, дослідження показує становлення у РВ молодших школярів стійкого позитивного ставлення до норм моралі. Особливої уваги потребує розвиток у них його стійкості та дієвості.

3.3. Характеристика рівня сформованості поведінкового показника моральних знань в учнів допоміжної школи.

Вивчення поведінкового компонента морального розвитку НР і РВ учнів здійснювалось відповідно до визначених рівнів застосування знань про норми моралі в поведінці, зокрема знань про доброту, чесність, чуйність. Одержані в дослідженні дані про рівні застосування знань щодо кожної моральної категорії наводяться в таблиці 3.20. Дані про загальний рівень застосування знань про норми моралі в учнів містить таблиця 3.21.

Дані таблиці 3.20. свідчать, що НР і РВ учні мають різні рівні застосування знань про норми моралі, що залежить від наявності знань про норми моралі, їх суті, розуміння і ставлення до них, навичок практичного використання і прийняття їх дитиною. Так, застосування знань про доброту у РВ учнів 1-2 класів відповідає переважно нижчому за середній, у деяких випадках середньому рівню, про чесність і чуйність – нижчому за середній (у НР щодо всіх моральних категорій - середньому). У РВ учнів 3-4 класів практичне застосування знань про доброту відповідає середньому рівню (у НР – вищий за середній і високий), про чесність – нижчий за середній і середній (у НР - середній), про чуйність – нижче за середній (у НР - високий).

Дані про рівні застосування знань про норми моралі в поведінці НР і
РВ учнів

Показ-ники сформованості знань	Рівні сформованості знань	Кількість учнів (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
		1 клас		2 клас		3 клас		4 клас		НР	РВ	
		НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ			
Доброта	Високий	17,5	-	22,5	-	29,99	-	41,25	5	27,81	1,25	26,56
	Вищий середнього	27,5	2,5	27,5	6,25	43,33	16,67	33,75	17,5	33,02	10,73	22,29
	Середній	47,5	22,5	41,25	41,25	24,99	46,67	25	46,25	34,69	39,17	-4,48
	Нижчий середнього	7,5	57,5	8,75	37,5	1,67	28,33	-	26,25	4,48	37,39	-32,91
	Низький	-	17,5	-	15	-	8,33	-	5	-	11,46	-11,46
Чесність	Високий	11,25	-	16,25	-	21,67	-	32,5	6,25	20,42	1,56	18,86
	Вищий середнього	21,25	2,5	18,75	5	21,67	8,33	12,5	13,75	18,54	7,39	11,15
	Середній	40	17,5	48,75	26,25	43,33	36,67	53,75	42,5	46,46	30,73	15,73
	Нижчий середнього	27,5	42,5	16,25	43,75	13,33	38,32	1,25	30	14,58	36,64	-24,06
	Низький	-	37,5	-	25	-	16,67	-	7,5	-	21,67	-21,67
Чуйність	Високий	21,25	-	33,75	-	51,67	1,67	60	7,5	41,67	2,29	39,38
	Вищий середнього	28,75	-	27,5	2,5	28,33	6,67	22,5	15	26,77	6,04	20,73

Середній	40	18,75	37,5	28,75	19,99	34,99	17,5	37,5	28,75	30	-1,25
Нижчий середнього	10	46,25	1,25	45	-	38,33	-	28,75	2,81	39,58	-36,77
Низький	-	35	-	23,75	-	18,33	-	11,25	-	22,08	-22,08

Отже, рівень застосування знань про норми моралі у РВ учнів 1-4 класів визначається змістом моральної категорії: щодо категорії “доброта” виявлено середній рівень (39,17%), категорій “чесність” і “чуйність” – нижчий за середній (38,64% і 39,58%), тоді як у НР, відповідно, нижчий за середній (33,02%), середній (46,66%) і високий (41,67%). Отже, у РВ дітей найбільше застосування на практиці знаходять знання про доброту, найменше – чуйність (у НР, відповідно – чуйність і чесність).

Аналіз результатів дослідження у цілому показав, що більшість РВ учнів 1-2 класів ((45%) мають рівень застосування моральних знань в поведінці нижчий за середній, тоді як НР – середній. Тобто, більшість РВ дітей проявляє любов лише до тих людей, які сприяють задоволенню їх інтересів і потреб.

Їм притаманна значною мірою байдужість до навколишнього, прагматична доброзичливість, неподільчивість, хоча після прохань вони діляться речами. При характеристиці більшості РВ дітей слід зазначити, що вони досить часто порушують норми моралі й рідко виконують обіцянки, в основному самі не зізнаються у своїх негативних вчинках. Їм нехарактерне переживання за інших, або ці переживання виявляються у формі пасивного тимчасового співчуття, а не конкретної дії.

У процесі спостереження за дітьми було виявлено, що вони не виявляють значної зацікавленості до моральної діяльності. Їм характерні більшою мірою пасивність, навіюваність, готовність підкоритися іншим, сильнішим дітям. Рівень позитивних реакцій таких дітей дуже низький, і залежить, насамперед, від їх потреб.

Так, вони проявляють товариську, чесність, чуйність лише тоді, коли у них виникає в тому потреба. У протилежному випадку вони показують реакції асоціального характеру такі, як хитрування, обман, а іноді жорстокість. У РВ учнів, що мають такий рівень застосування моральних знань у поведінці, може проявлятися пасивне, байдуже ставлення до рідних, близьких, вчителів, однолітків. Але, якщо їх правильно спрямувати, наприклад, нагадати про необхідність допомоги близьким, то вони виконують поставлені перед ними завдання, але найчастіше з користю для себе. Спостереження за грою таких дітей показує, що вони бувають агресивні, збуджені, чимось незадоволені, можуть не виконати свою роль до кінця.

Серед РВ учнів 1-2 класів ($\approx 25\%$), рідше 3-4 класів ($\approx 11\%$) зустрічаються діти, які мають низький рівень застосування моральних норм у поведінці. Для них характерні прояв асоціального ставлення до навколишнього, байдужість до потреб інших людей.

Таблиця 3.21.

Дані про загальний рівень застосування знань про норми моралі в поведінці НР і РВ учнів

Рівні	Кількість учнів (%)								Всього		Різниця між НР і РВ
	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас				
	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	НР	РВ	
Високий	16,67	-	24,17	-	34,44	0,56	44,58	6,25	29,97	1,7	28,27
Вище за середній	25,83	1,67	24,58	4,58	31,11	10,56	22,91	15,41	26,11	8,06	18,05
Середній	42,5	19,58	42,5	32,08	29,43	39,44	32,08	42,08	36,63	33,3	3,33
Нижче за середній	15	48,75	8,75	42,08	5	34,99	0,42	28,33	7,29	38,54	-31,25
Низький	-	30	-	21,25	-	14,44	-	7,91	-	18,4	-18,4

Серед особистісних рис у них присутні негативні, з погляду моральних цінностей, а саме: брутальність, недобррозичливість, заздрість, лицемірство, брехливість, нещирість тощо. Учні байдужі до рідних і близьких, емоційно недобррозичливі, егоїстичні. Вони не виконують вимоги школи, неправильно поводять себе під час уроків, дозвілля. У них проявляються неадекватні реакції на моральну норму.

За допомогою бесіди з педагогами про використання РВ учнями моральних норм у поведінці було виявлено, що вони не розуміють суті більшості моральних категорій, не мають про них чітких уявлень, не виділяють їх з числа інших, негативних за змістом; поінформованість дитини значно розходиться з її практичними діями.

Значна кількість РВ учнів 3-4 класів (див.табл. 3.21.), (40,7%) має середній рівень застосування знань про норми моралі в поведінці (НР – високий ($\approx 40\%$)). Характерним для таких учнів є те, що вони проявляють любов і повагу до рідних, друзів, подільчиві, іноді доброзичливі. Діти переважно не порушують норми поведінки, а якщо і поводять себе негативно, то цього не усвідомлюють. Вони рідко виконують свої обіцянки, зізнаються у своїх негативних вчинках тоді, коли знають, що не буде покарання. Діти переживають, якщо щось трапилося з рідними, близьким, іноді надають їм допомогу, але до інших людей вони байдужі і неухважні.

Спостереження показало, що емоційні реакції у РВ учнів 3-4 класів бідні, але більш адекватні, ніж в учнів 1-2 класів, їх позитивне ставлення до норм моралі нестійке і не досить активне. У таких дітей в моральній діяльності велику роль відіграє настрій, отже, якщо він хороший, то вони подільчиві, жваві, допомагають іншим, а якщо - ні, то навпаки. Вони беруть пасивну участь у громадських справах, святах тощо. До шкільних вимог ставляться позитивно, але зустрічаються випадки їх порушення. Свої обов'язки виконують після нагадувань дорослого. Дозвілля проводять в позитивному настрої, що сприяє прояву ініціативи до моральної діяльності

(наприклад, допомога у прибиранні класу, догляд за рослинами тощо). Вчителі і батьки відмічають, що такі діти виконують усе, про що їх попросять; поводять себе добре, рідко мають недоліки в поведінці; добрі, чесні, чуйні до тих людей, які відповідним чином ставляться до них. Прояв у них вихованості залежить від моральної ситуації, настрою, оточення.

Лише приблизно 13% РВ учнів 3-4 класів мають рівень застосування знань про норми моралі вищий за середній. Таким дітям характерні переважно позитивні мотиви поведінки, вони добрі, чесні, чуйні, допомагають оточуючим, виконують шкільні вимоги, хоча і порушують норми поведінки, але при цьому відчувають докори сумління, хитрують.

Таким чином, вивчення у РВ застосування моральних знань в поведінці показує, що учні 1-4 класів допоміжної школи, характеризуються переважно нижчим за середній (38,5%) і середнім (33,3%) рівнями, тоді як НР – середнім (36,63%), вищим за середній (26,11%), високим (29,97%).

Виходячи з отриманих даних, в учнів 1-2 класів допоміжної школи слід формувати нежадібність, подільчивість, охайність, доброзичливість. Діти мають зрозуміти, що співчувати, допомагати, говорити правду треба завжди, а не лише з власної користі.

При формуванні доброти, чесності, чуйності в учнів 3-4 класів слід звертати увагу на те, щоб діти допомагали, говорили правду не лише близьким людям, але й оточуючим.

Одержані результати вивчення у розумово відсталих молодших школярів складових становлення моральних якостей та їх аналіз стали підставою для наступних висновків.

Розумово відсталим молодшим школярам властиві особливості прояву змістового, емоційного і поведінкового компонентів становлення моральних якостей. Більшість з них мають певні знання про норми моралі (доброту, чесність, чуйність), які характеризуються недостатньою сформованістю за повнотою, адекватністю, усвідомленістю. У них не знаходять відображення всі найсуттєвіші складові їх змісту. У знаннях учнів 1-2 класів переважають

складові змісту норм моралі, що пов'язані з їх повсякденною життєдіяльністю, оточенням, стосунками з дорослими; у знаннях учнів 3-4 класів знаходять місце складові змісту норм, зорієнтовані на стосунки з однолітками і більш широкі соціальні контакти, стосунки.

У цілому знання розумово відсталих молодших школярів характеризуються обмеженим, недостатньо адекватним, диференційованим і усвідомленим трактуванням суті моральних норм. Найвиразніша ознака змістового компонента становлення моральних якостей у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку – труднощі в розумінні сутності моральних норм, їх диференціації, вербалізації і поясненні їх змісту.

Впродовж шкільного навчання в 1-4 класах у розумово відсталих учнів спостерігається незначна динаміка становлення змістового компонента моральної вихованості, яка, порівняно з нормально розвиненими ровесниками, з кожним роком уповільнюється, а розходження за параметром адекватності й особливо, усвідомленості зростає.

Розумово відсталі молодші школярі, в основному, характеризуються позитивним, але недостатньо стійким і дієвим ставленням до норм моралі і їх дотриманням в поведінці. Рівень сформованості емоційного компонента становлення моральних якостей у дитини значною мірою визначається наявністю знань про норми моралі, їх змістом, розумінням суті, зв'язком з можливістю задоволення власних потреб.

Учні молодших класів допоміжної школи мають незначний рівень сформованості поведінкового компонента становлення моральних якостей, що залежить від наявності знань про норми моралі, розуміння їх суті, ставлення до них, набутого досвіду моральної поведінки. Виконання моральних норм розумово відсталими учнями носить характер ситуативності, недостатньої послідовності, прагматичності, обмеженості вузьким колом переважно пасивних стосунків з оточенням, що зазнає лише незначних змін протягом навчання в 1-4 класах.

Розумово відсталі молодші школярі потребують спеціальної виховної роботи, спрямованої на інтенсифікацію їх морального розвитку на основі цілеспрямованого формування всіх складових становлення моральних

якостей.

РОЗДІЛ 4

ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ У РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ УЧНІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ

4.1. Обґрунтування системи формування моральних якостей в учнів допоміжної школи.

Основним завданням даного розділу є розробка і апробація педагогічного забезпечення формування якостей в учнів 1-4 класів допоміжної школи. В основу покладено розуміння сутності, показників та етапів становлення моральних якостей, особливості їх прояву в учнів, добір адекватних меті формування педагогічних засобів.

Моральне виховання включає в себе цілеспрямований і планомірний вплив на свідомість і поведінку дитини з боку суб'єкта виховання. Мета педагогічного впливу передбачає формування у дитини моральних уявлень і понять, розвиток позитивного ставлення до норм моралі, організацію досвіду моральної поведінки, які відповідають вимогам моралі нашого суспільства [69, 72]. Результатом такого впливу є становлення у дитини провідних моральних якостей, що є показником її морального розвитку чи вихованості. Моральні якості формуються у вчинках; на їх основі здійснюється моральна поведінка. Провідними моральними якостями є доброта, чесність, чуйність. Ми виходили з того, що передусім їх формування передбачається моральним вихованням дитини.

Показниками становлення моральних якостей є змістовий, емоційний, і поведінковий компоненти. Виходячи з цього, становлення моральних якостей передбачає:

- засвоєння знань про норми моралі;
- формування позитивного ставлення до норм моралі;
- застосування знань про норми моралі в поведінці.

Становлення змістового компонента моральних якостей спрямовується на формування знань про норми моралі за показниками повноти, адекватності, усвідомленості; емоційного - за показниками характеру стійкості і дієвості ставлення до норм моралі; становлення поведінкового компонента передбачає навчання використовувати засвоєні знання про норми моралі в поведінці.

Ми виходили з того, що формування моральних якостей в учнів допоміжної школи найефективніше відбувається в умовах цілеспрямованого виховного процесу, використання розвивальних можливостей його змісту, методів і організаційних форм. Оскільки найефективніший розвиток особистості забезпечується системою виховної роботи, коли всі її ланки підпорядковані єдиній меті [59, 127, 174 та ін.]. В основі виховного процесу лежить система виховних взаємин, яка забезпечує взаємодію вихователя і вихованців. Його сутність полягає в тому, що “зовнішнє (об’єктивне) стає надбанням внутрішнього (суб’єктивного), переводиться в галузь свідомості людини з тим, щоб знайти своє вираження в результатах подальшої поведінки та діяльності” [128, 94].

При розробці педагогічного забезпечення формування моральних якостей у РВ молодших школярів враховувалися загальні принципи виховного процесу:

1. Поєднання вимогливості та поваги до особистості РВ дитини; опора на позитивне в особистості вихованця.
2. Систематичність і послідовність, наступність і безперервність засвоєння суб’єктом моральної діяльності, моральних норм та досвіду моральної поведінки.
3. Цілісність виховного процесу.
4. Диференціація та індивідуалізація виховання на основі врахування особливостей психофізичного розвитку дітей, їх вікових можливостей [59, 91, 95, 127, 128].

Окрім наведених загальних принципів виховання, в основу його побудови, з метою формування у РВ учнів моральних якостей нами покладались і спеціальні принципи виховного процесу, важливі для морального розвитку дитини: створення емоційно збагачених виховних ситуацій, особистісно-розвивального спілкування, опори на співпереживання, систематичного аналізу вихованцем власних і чужих вчинків [15, 123-127].

Умовою розвитку моральних якостей розглядається залучення дитини до моральної діяльності й пов'язаних з нею спілкування, міжособистісних стосунків. Побудова виховної роботи передбачає і дотримання особистісно-гуманного стилю спілкування, що дозволяє впливати на взаємини між дітьми, включати їх у заздалегідь спроектовані ситуації, формувати ставлення дітей до норм поведінки і відповідні моральні якості. При цьому стимулюючу роль відіграє характер вимог педагога до дітей (справедливі, обґрунтовані, послідовні, спрямовуючі); форма зауважень (доброзичливі, такі, які не принижували б людської гідності)[95, 174 та ін.].

У результаті вивчення проблеми ми дійшли висновку, що для морального виховання розумово відсталих дітей з урахуванням наведених теоретичних положень, принципів, підходів найбільш адекватним меті формування в учнів молодших класів допоміжної школи є застосування системи морально-етичних занять з використанням всіх методів виховного впливу, серед яких найважливішими є методи етичного інформування (бесіда, роз'яснення); створення виховних ситуацій, формування досвіду моральної поведінки (привчання, вправи), стимулювання моральної поведінки (заохочення, схвалення, нагороди). Виховні заняття можна будувати у формі етичної бесіди. І саме заняття у формі етичної бесіди обрані нами основним засобом виховного впливу на учнів молодших класів допоміжної школи з метою формування у них моральних якостей. Основне призначення методу етичної бесіди полягає у залученні учнів до обговорення, аналізу, оцінки вчинків, у формуванні суджень. Ми виходили з

того, що ефективність використання етичної бесіди залежить від додержання наступних вимог:

1. Етична спрямованість бесіди. Ця вимога виконується за умови чіткого визначення мети етичної бесіди, її конкретних завдань, розв'язання яких передбачає поступове розкриття сутності моральних норм згідно з правилом “від простого до складного, чи від більш доступного до менш доступного” [131, 54]. Цьому сприяє емоційна забарвленість змісту, форм роботи, а також використання різноманітних прийомів, елементів гри тощо.
2. Послідовність та логічність етичної бесіди, що передбачає чіткість структури бесіди, логічне розташування запитань, обґрунтованість фактів, різноманітність засобів мови, змістовність матеріалу [148].
3. Доступність змісту запропонованих відомостей, що забезпечується конкретністю матеріалу, його зв'язком із життєвим досвідом дітей, використанням прикладів, наочних засобів.
4. Стимулювання інтелектуальної активності учнів як умови розуміння моральної інформації за допомогою “порівняння, виділення суттєвого, узагальнення, конкретизації застосування в нових ситуаціях, знаходження аналогій, доказовості, оцінки, встановлення причиново-наслідкових зв'язків” [34, 291].
5. Врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів: інтересів, рівня моральної вихованості, досвіду, мотивів поведінки, емоційного сприйняття і ставлення, внутрішньої активності тощо.
6. Систематичність і різноманітність повторення засвоєних норм поведінки.
7. Чіткість висновків, які включають рекомендації щодо соціально-етичної поведінки школярів.
8. Поєднання етичної бесіди з іншими методами морального виховання з метою посилення дієвості її впливу.

Ми виходили також з того, що етична бесіда дозволяє виявити в учнів прогалини у моральному розвитку і за допомогою співставлення та

встановлення причиново-наслідкових зв'язків поступово усунути фрагментарність етичних уявлень щодо моральних категорій, надаючи їм систематизований характер.

При підготовці до етичної бесіди відповідно до поставленої мети, здійснюється добір етичного матеріалу, його систематизація, розміщення, компонування з урахуванням його емоційної насиченості. Вибір тематики етичних бесід пов'язувався з конкретними фактами життя дитячого колективу, з вчинками окремих учнів. Слід враховувати те, що РВ діти, навіть в молодших класах, здатні порівнювати вчинки людей, але їм важко оцінювати їх, робити висновки щодо їх моральності; особливі труднощі у них викликає аналіз власних вчинків та їх співставлення з чужими.

При підготовці до бесіди визначається термінологічний словник – мінімум етичних положень, моральних норм, які учні мають засвоїти за певний час. При цьому враховується досвід дітей, рівень їх морального і мовленнєвого розвитку. При розробці етичних бесід здійснюється добір різноманітного за змістом матеріалу: моральних і аморальних ситуацій, колізій, оповідань з прихованим змістом, дидактичних ігор на закінчення моральних ситуацій відповідно до сутності доброти, чесності, чуйності; визначалася послідовність запитань; здійснюється моделювання еталонних відповідей учнів; формуються висновки, до яких слід підвести школярів у результаті проведення бесіди, оскільки “не передбачити виховного впливу – означає наслідувати стихії наосліп” [69, 107].

Кожне етичне заняття на основі використання етичної бесіди проводиться за етапами: підготовчий, основний, підведення підсумків, заключний.

Підготовчий етап етичного заняття полягає в активізації уваги учнів з метою їх підготовки до обговорення моральної категорії, фактів, ситуацій, етичних вчинків. Від цього етапу значною мірою залежить те, наскільки активно, зацікавлено учні поставляться до обговорення моральної норми. Він

передбачає актуалізацію морального досвіду та опорних етичних знань школярів.

На основному етапі етичного заняття здійснюється ознайомлення учнів з матеріалом етичного змісту та його обговорення. З цією метою використовується розповідь про моральну подію, конкретні вчинки людей, читання оповідання або уривка з нього, розповідь або зачитування моральних ситуацій, колізій тощо з подальшим обговоренням їх змісту.

У процесі обговорення матеріалу учням пропонується: визначити головні діючі особи, мотиви їх моральної поведінки; виявити емоційне ставлення до героїв оповідань, дати їм оцінку; зіставити вчинки головних героїв оповідання з моральною атмосферою класу, вчинками учнів та оточуючих людей. У процесі такого обговорення діти підводяться до узагальнень, висновків, формулювання правил поведінки і визначення моральних норм.

Невід'ємною частиною основного етапу проведення етичного заняття є діалог з дітьми, який, щодо РВ молодших школярів, найефективніше здійснювався у формі послідовних запитань і відповідей. Після проведення з дітьми етичної бесіди використовувались дидактичні ігри або вправи з метою підвищення рівня усвідомлення її тематики.

У процесі проведення етичних занять необхідно використовувати пам'ятки-підказки [95, 3] щодо правил поведінки, зошити "Правила моралі", в яких діти записують правила моралі та визначення моральних норм.

На етапі підведення підсумків етичного заняття формулюються висновки у формі визначення морального поняття, поради, пам'ятки, правил поведінки, моральних вимог. При цьому ми виходили з того, що організація та проведення етичної бесіди має враховувати віковий аспект. У зв'язку з цим робота з засвоєння змісту норм моралі будувалася індуктивним шляхом [128, 109], тобто від розгляду конкретного вчинку, конкретного поняття до його узагальнення дитиною.

У процесі проведення етичного заняття важлива роль відводилася наведенню прикладів, оскільки: “один добрий приклад кращий, ніж сто слів” [69, 128]. Необхідно використовувати три групи прикладів:

- 1) приклади вчинків, що містять пояснення їх позитивної спрямованості та суспільної цінності, рекомендації щодо їх наслідування;
- 2) приклади, що постійно фіксують увагу учнів на позитивній, з огляду на моральні цінності, поведінці інших людей, на їх моральних якостях;
- 3) приклади позитивних моральних вчинків дітей і дорослих, що описані в моральних ситуаціях, оповіданнях з етичним змістом.

У процесі спеціально організованих етичних занять, окрім наведення прикладів позитивного характеру вчинків, використовувались і вправи у правильних вчинках. Вправи спрямовувались на повторення і привчання, закріплення і удосконалення моральних вчинків. З цією метою використовувались вправи у вигляді елементів гри, а саме:

- зосередження уваги на понятті про дану моральну категорію і міркування над нею;
- усвідомлення її призначення, значущості;
- виклик переживання у дитини стосовно моральної норми;
- обіцянка поводити себе відповідно до моральної норми;
- виготовлення карток (табличок, схем тощо) з надписом моральної норми (якості) [15, 181-186].

Для стимулювання моральної поведінки використовуються схвалення, ігрова атрибутика (наприклад: “Модель чесної дитини”, “Квітка доброї людини” тощо), подарунки.

На заключному етапі, після проведення системи етичних занять, використовуються групові виховні заходи у вигляді вечорів, виховних днів або тижнів, вікторин або конкурсів, спрямованих на закріплення усіх складових формування моральних якостей. На цьому етапі слід використовувати:

- сюжетно-рольові ігри;
- програвання конкретних ігрових ситуацій;
- закінчення розповіді з моральним змістом;
- ігри-мандрівки [95, 12].

Схематичний план організації етичної бесіди.

Дати проведення бесіди	Тематика бесіди	Мета та завдання бесіди	Головні питання бесіди, етичні норми	Факти для бесіди	Моральні висновки з бесіди, етична термінологія	Рівні передбаченої допомоги
1	2	3	4	5	6	7

Виходячи з усього наведеного вище, формування моральних якостей у розумово відсталих молодших школярів спрямовується на поетапне становлення змістового, емоційного і поведінкового компонентів морального розвитку відповідно до їх сутності, повноти характеристик, особливостей прояву у дітей. Вона полягала у використанні спеціального побудованого педагогічного забезпечення досягнення цієї мети, в основі якого – доцільно зібрані зміст, методичні засоби і організаційні форми впливу на дитину в процесі позакласної виховної роботи в допоміжній школі, а саме – система етичних занять. Основою занять є етична бесіда і підсумкове заняття у формі вечорів, ранків, свят тощо.

4.2. Система формування моральних якостей в учнів молодших класів допоміжної школи.

Педагогічною системою передбачено чотири етапи формування моральних якостей у розумово відсталих молодших школярів, якими охоплюються становлення найважливіших компонентів морального розвитку (змістового, емоційного, поведінкового) і, відповідно, засвоєння знань про

норми моралі, формування до них позитивного ставлення, засвоєння досвіду моральної поведінки.

При цьому слід зазначити, що побудована таким чином корекційно-виховна робота відповідає загальній суті та структурі становлення моральних якостей і передбачає, в основному, фронтальну форму роботи. Але, враховуючи наявність у дітей різних рівнів та особливостей прояву сформованості складових моральних якостей передбачається проведення також групової та індивідуальної форм роботи. Особливе місце в такій роботі відводилося наданню дозованої індивідуальної допомоги.

1 етап формування моральних якостей спрямовується на зацікавлення дітей моральною категорією, вироблення позитивного ставлення до неї, розкриття її змісту відповідно до основних характеристик моральної якості, тобто складових знань про неї.

Метою етапу є засвоєння учнями знань про норми моралі за показниками повноти, адекватності й усвідомленості, становлення у них позитивного ставлення до норм моралі.

Для розв'язання завдань першого етапу застосовуються заняття, зміст і кількість яких щодо засвоєння кожної моральної норми визначався змістом і переліком характеристик відповідної якості. Тобто, якщо сутність доброти розкриває п'ять її характеристик, то проводилося 5 занять. Відповідно, визначалась і тематика кожного заняття. Протокол до проведених занять.

№ запитання	Відповідь дітей	Додаткові запитання	Допомога експериментатора	Відповіді дитини після допомоги	Емоційне ставлення дитини	Протоколи до проведення занять, її поведінка
1	2	3	4	5	6	7

Для кожного заняття передбачено матеріали: текст морального оповідання (розповіді, повідомлення, описи ситуацій, факти тощо); письмова інструкція до вправи, олівці, картки (чисті), зошити, заохочувальні призи до

гри (емблеми у вигляді кола, сердечка, трикутника, квадрата тощо із написом моральної категорії).

Кожне заняття на I етапі формування моральної якості складається із вступної, основної і заключної частин.

Вступна частина заняття розрахована на 5-10 хвилин і включає бесіду вчителя, яка допомагає переключити дітей на виховну діяльність. У зв'язку з цим використовуються запитання на активізацію знань дітей про характеристику моральних якостей (наприклад: Що означає бути чесним? Чи говорите ви завжди правду?). При цьому необхідно використовувати ігрові моменти, що сприяють підвищенню зацікавленості дітей, зосередженню на подальшій діяльності (наприклад, зачитування листа учням: “До нас у школу прийшов лист від Сашка...”). У вступній частині заняття проводиться і словникова робота, що сприяє роз'ясненню моральних термінів.

Мета цієї частини заняття полягає у тому, щоб активізувати та узагальнити знання дітей про моральну категорію, викликати зацікавлене ставлення до неї та відповідної моральної діяльності.

Мета **основної частини заняття** (найбільш тривалої, 25-30хв.) пояснити дітям зміст моральної категорії, викликати емоційне переживання та відповідне ставлення до фактів і явищ, які розглядаються і обговорюються на занятті. Тут використовуються методичні прийоми: читання оповідання, аналіз його змісту за запитаннями, різноманітні ігри, складання пам'яток. При цьому ми виходили з того, що робота з оповіданнями морально-етичної тематики у допоміжній школі відрізняється від аналогічної в масовій (тривалість такої роботи, зміст творів, методика і послідовність обговорення тексту тощо), оскільки зумовлена особливостями інтелектуального розвитку розумово відсталих школярів: сприймання ними літературного тексту супроводжується труднощами логічного аналізу матеріалу, засвоєння змісту прочитаного, розуміння мотивації та характеру вчинків дійових осіб.

У зв'язку з цим учнямнеобхідно надавати допомогу у вигляді повторного зачитування оповідання; аналізу подій, описаних в оповіданні, переказу оповідання дітьми з більшими можливостями.

Основною складовою заняття-бесіди є запитання, основними вимогами до яких є наступні:

1. Запитання мають бути конкретними та визначеними за змістом, зрозумілими дитині (Що запитує педагог? Що треба відповісти?).
2. Слід уникати альтернативних запитань, які ведуть до простого ствердження “так” чи “ні”, оскільки в них вже містяться певні варіанти відповідей і діти, не осмислюючи суті запитання, намагаються вгадати відповідь.
3. Запитання не мають бути подвійними (потрійними), вони спричиняють неглибокі та непослідовні відповіді, дитина відповідає про “все відразу”, або про те, що привернуло її увагу більшою мірою.
4. Запитання мають включати відомі терміни, або ті, які використовувалися в словниковій роботі.
5. Окрім основних мають використовуватися додаткові запитання, що виконують функцію коригування відповіді, її уточнення і доповнення.
6. Запитання має ставитися до усієї групи дітей, а для відповіді викликається один учень, що зосереджує увагу дітей на поставленому запитанні.
7. У формуванні запитань для конкретної дитини необхідно здійснювати до неї індивідуальний підхід, враховуючи рівень підготовки і розвитку.

Послідовність запитань у роботі визначалася за схемою, запропонованою Богуш О.М. та Смольською О.І. [19, 51-52], а зміст запитань адаптувався до можливостей розумово відсталих учнів молодших класів:

- запитання, що спрямовані на аналіз та оцінку дійових осіб оповідання, з'ясування мотивів їх вчинків;
- запитання, що спрямовані на розуміння основної ідеї твору (про що розповідається в оповіданні);
- одне запитання, що передбачає з'ясування ставлення до героя твору (Хто з героїв твору сподобався? Чому? Хто не сподобався?);
- одне-два запитання, які спрямовані на виявлення оцінки вчинків та поведінки дійової особи, обґрунтування цієї поведінки (Чи правильно вчинила Оля? Як можливо назвати вчинок Олі? Чому?);
- одне запитання для з'ясування причини і мотиву поведінки окремого героя (Чому він повів себе так? Чому Сашко так вчинив?);
- одне запитання для встановлення зв'язку між змістом прочитаного твору (оповідання, бесіди) і наявним досвідом дітей (Хто із вас чесний? Хто завжди говорить правду?);
- одне запитання, що допоможе узагальнити моральні знання про норми (Що таке чесність? Що означає бути добрим?);
- одне запитання, яке допоможе усвідомити значущість дотримання норм і правил поведінки (Чому завжди потрібно поважати близьких? Чому слід бути добрим?);
- одне запитання, що з'ясовує розуміння стосунків між людьми (Як люди ставляться до тих, хто не поважає своїх батьків?);
- одне-два запитання на активізацію і розуміння емоційної сфери особи, її психологічного стану (Чи соромився Василько свого вчинку? Чому Миколка розізлився на хлопців?).

Допомога вихователя в процесі аналізу тексту за допомогою запитань полягає у їх повторі, постановці додаткових запитань, їх аналізі.

У ході основної частини заняття необхідно використовувати дидактичні ігри-вправи на добір і знаходження правильних слів, закінчення речень щодо моральних категорій, усне складання приміток до них. При цьому застосовувались різні засоби заохочення (наприклад, “Давайте

пограємо в гру “Закінчи речення”. Я вам буду зачитувати речення, а ви повинні закінчити його. Хто правильно закінчить речення, той отримає приз”, або “Сьогодні вранці до нас завітала у гості вихователька дитячого садка і попросила скласти дітям пам’ятку про те, як потрібно ставитись до навколишніх. Я розпочала складати її, але щось у мене не виходить. Давайте разом подумаємо і доповнимо складені мною речення, а потім це подаруємо діткам у дитячий садочок. Добре?”). Така гра передбачала:

- зацікавлення дітей грою;
- пояснення дітям умов гри;
- виконання ігрових вправ, дій;
- підведення підсумків гри.

Заклучна частина заняття передбачає формулювання морального правила. Мета цієї частини заняття полягає у підведенні учнів до узагальненого морального поняття, виведення моральної позиції, правила моральної поведінки. Ми виходили з того, що для розумово відсталих молодших школярів воно має бути конкретним, стислим, зрозумілим. Правило формулюється з опорою на наочність (запис на дошці, плакаті тощо). Після цього виду роботи пропонуються практичні вправи:

1. Повторення правила моральної поведінки вголос (декілька разів).
2. Виконання конкретної вправи на закріплення певної моральної категорії (наприклад, вправа “Я чесний”, “Я добрий” тощо):
 - а) запис морального правила на картки (колір запису за вибором дитини);
 - б) наклеювання карток у зошит “Правила поведінки”;
 - в) пропозиція дитині щодо повторення правил поведінки вдома (домашнє завдання).

Формування моральних якостей в учнів молодших класів на 1 етапі передбачало проведення п’яти занять для кожної.

Наведемо приклад. Системи занять з формування моральної якості “чесність” (“доброта, чуйність”- див.дод. Є.)

Заняття №1

Тема: “Будь щирим та відвертим”

Мета: дати дітям уявлення про щирість та відвертість, розкрити зміст цих понять, підвести до розуміння складових сутності категорії “чесність” як прояву щирості та відвертості, зацікавити відповідною моральною діяльністю, навчити розповідати про визначену характеристику чесності, наводячи життєві приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Відвертість Петрика”, письмова інструкція до вправ “Я чесний (а)”, до гри “Закінчи речення”, “Правила поведінки”, олівці, картки, зошити, заохочувальні призи до гри у вигляді сонечка, плакат “Словникова робота”.

Хід заняття

I. Вступна частина.

1. Підготовча бесіда вчителя:

- Що означає бути чесним?
- Що означає бути щирим (відвертим)? (Робити все людям, не чекаючи від них подарунків, чогось навзаєм; відверто говорити те, що думаєш, не бути підлабузником).

2. Словникова робота: (зачитування кращими учнями або вчителем слів). Щира та людина, яка робить все для того, щоб допомогти іншим і не потребує нічого навзаєм. Відверта та людина, яка говорить те, що думає, чесно.

3. Бесіда за запитаннями:

- Хто в класі щирий? Чому?
- Хто в класі відвертий? Чому?

II. Основна частина.

1. Читання оповідання “Щирий Федько”:

“На уроці математики вчителька запитала у Юрка домашнє завдання. Але він його не виконав і отримав незадовільну оцінку. В той час сусід по парті Федько підготувався до уроку і все знав. Закінчився урок, але Юрко

залишився сидіти за партою, він дуже хвилювався і йому було соромно за себе. Побачивши це, Федько заспокоїв Юрка:

- Не хвилюйся, ось вивчиш і на наступному уроці отримаєш п'ятірку.
- Ні, - каже Юрко, - я не вмію розв'язувати задачі.
- Так би одразу й сказав. Хочеш, я допоможу тобі і поясню домашнє завдання.

З цього часу Федько постійно допомагав Юркові, а той почав краще вчитися.”

2. Аналіз оповідання за запитаннями:

1. Про кого розповідається в оповіданні?
2. Що сталося на уроці?
3. Як повів себе Федько?
4. Як назвати вчинок Федька? Чому?
5. Чому Федько так повів себе?
6. Хто з вас в класі щирий, відвертий?
7. Що означає бути щирим, відвертим?
8. Чому потрібно завжди бути щирим з іншими?
9. Як люди ставляться до тих, хто нещирий?
10. Чому Федько заспокоїв Юрка? Який він?

3. Гра “Закінчи речення”.

Інструкція: “Я вам буду зачитувати речення, а ви повинні закінчити його. За кожну правильну відповідь ви отримаєте приз.”

- Бути чесним означає бути відвертим і ... (щирим).
- Людина, яка допомагає іншим, щира і ... (відверта).
- Людина, яка говорить те, що думає, чесна і ... (відверта).
- Якщо людина допомагає іншим за подарунки, то вона не... (щира).

III. Заключна частина

1. Зачитування морального правила дітям.

“Бути чесним означає бути щирим та відвертим з іншими”.

2. Вправа “Я чесний (а)”.

Інструкція:

1. Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі подобається.
2. Наклей його в зошит “Правила поведінки”.
3. Повтори правила моралі декілька разів уголос перед сном.

Заняття №2

Тема: “Завжди говори правду”.

Мета: дати дітям уявлення про чесність як прояв правдивості; пояснення нечесності та неправди, зацікавити відповідною моральною діяльністю, навчити розповідати про визначену характеристику чесності, наводячи життєві приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Мій тато”, словесна інструкція до вправ “Я чесний (а)” та до гри “Вгадай слово”, зошит “Правила поведінки, честі”, картки, клей, заохочувальні призи до гри .

Хід заняття

I. Вступна частина.

1. Підготовча бесіда вчителя:

- Чи говорите ви завжди правду вчительці?
- Навіщо потрібно говорити правду?

II. Основна частина

1. Читання оповідання “Мій батько”:

“Батько й мати поїхали з дому, а Данилко, залишившись за господаря, не пішов до школи. Раптом телефонний дзвінок... Данилко впізнав по голосу свою вчительку:

- Чому сьогодні Данилко не прийшов до школи?
- Тому, що він захворів (швиденько і грубим голосом сказав Данилко).
- А хто це розмовляє зі мною?
- Мій тато...”

2. Аналіз оповідання за запитаннями:

1. Про кого розповідається в оповіданні?
2. Чому Данилко залишився вдома?
3. Що Данилко сказав вчительці?
4. Як назвати вчинок Данилка?
5. Чому він так повів себе?
6. Хто з вас правдивий?
7. Чому потрібно завжди говорити правду?
8. Як люди ставляться до тих, хто не говорить правду?
9. Чи соромився Данилко свого вчинку?

3. Наведення власних прикладів дітьми.

- А як ви поводите себе в школі, вдома?
 - Чи говорите ви завжди правду?
 - Наведіть власні приклади з цього приводу.
4. Гра “Підбери слово”. Інструкція: “Я вам буду зачитувати речення, а ви повинні дібрати потрібне слово. Хто підбере правильно, отримає приз”.
 - Діти повинні завжди говорити... (правду).
 - Люди насміхаються над тими, хто... (обманює).
 - Вчитель вчить ніколи не... (обманювати).
 - Людину, яка говорить неправду, називають... (брехуном).
 - Чесна людина завжди говорить ... (правду).

III. Заключна частина.

1. Виведення морального правила.

“Чесна людина завжди говорить правду”.

2. Вправа “Я чесний (а)”. Інструкція:

1. Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі подобається.
2. Наклей його в зошит “Правила моралі”.
3. Повтори правило моралі декілька разів перед сном.

Заняття №3

Тема: “Добровільно зізнавайся в своїх вчинках”.

Мета: дати дітям уявлення про чесність як добровільне зізнання у своїх вчинках; навчити розповідати про визначену характеристику чесності, наводити приклади, зацікавити відповідною моральною діяльністю.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Зламані дверцята”, словесна інструкція до вправи “Я чесний (а)”, до гри “Відповідь Сашка”, чисті картки, клей, заохочувальні призи у вигляді емблеми “Я кажу правду”, зошит “Правила поведінки”.

Хід заняття

I. Вступна частина

Передмова вчителя:

“До нас у школу прийшов лист від Сашка, у якому він просить допомогти йому у важкій ситуації. Ну що, допоможемо йому? Але для цього слід прочитати листа і дізнатися, що сталося. Будемо читати листа?”

II. Основна частина

1. Зачитування листа дітям:

“Одного разу до мене в гості прийшли друзі. Я посадив їх за стіл, нагодував. А потім ми почали гратися. Хлопчики витягли із шафи усі мої іграшки і почали гасати по дому. Грались ми довго. Нам набридло гратися іграшками і ми вирішили організувати гру “Собаки”. Ми були собаками, гавкали, штовхалися, залізли під стіл, під ліжко. Ось Ігор заліз у шафу і сперся на дверцята. Дверцята не витримали і розламалися. Коли приїхали батьки, то запитали про зламані дверцята. Я їм нічого не відповідав, а потім сказав:

- Не знаю, може бабуся поламала.

Тепер мені дуже соромно. Що мені робити?”

2. Обговорення листа за запитаннями:

- Про що розповідає Сашко в листі?

- Що вчинили хлопці?
- Як повів себе Сашко?
- Чи сподобалась вам відповідь Сашка?
- Як назвати вчинок Сашка? Чому?
- Чому він так повів себе?
- Хто з вас обманює батьків?
- Що означає бути чесним?
- Як люди ставляться до тих, хто говорить неправду?
- Чому Сашкові соромно?

3. Гра “Відповідь Сашка”.

- Давайте продумаємо і сформулюємо те, що треба сказати Сашкові, а потім я від усього класу напишу йому листа.
- Що ми можемо порадити Сашкові?
- Я від вашого імені напишу Сашкові такого листа: “Любий Сашко. Обов’язково розкажи правду батькам і ти будеш почувати себе чесною людиною”.

III. Заключна частина

1. Зачитування учням морального правила.

Моральне правило: “Чесна людина – це та людина, яка завжди говорить правду”.

2. Вправа “Я чесний (а)”. Інструкція:

1. Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі подобається.
2. Наклей його в зошит “Правила поведінки”.
3. Повтори правило моралі декілька разів уголос перед сном.

Заняття №4

Тема: “Дав слово – дотримуй його”.

Мета: дати дітям уявлення про чесність як виконання даних обіцянок; зацікавити дітей відповідною моральною діяльністю, навчити розповідати про визначену характеристику чесності, наводити приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Слово і діло”, словесна інструкція до вправи “Я чесний (а)”, і до пам’ятки “Дав слово – дотримуй його”, чисті картки, клей, заохочувальні призи у вигляді квіточки, зошит “Правила поведінки”.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Підготовчий етап:

- Яка людина називається чесною?
- Якщо вам пообіцяли принести книжку і не принесли її, як ви назвете цю людину? Чому?

II. Основна частина

1. Читання оповідання “Слово і діло”:

“Зранку задзвонив телефон. Піднявши слухавку, мати покликала Данилка:

- Данилко, іди, до тебе дзвонить Сашко.
- Що хотів Сашко,- запитала мати після розмови.
- Він хотів, щоб я приніс йому свою машинку, а він дасть мені погратися своєю.

Данилко взяв машинку у школу, але Сашко своєї іграшки не приніс.

- Дай мені погратися машинкою, - попросив Сашко, - я забув свою взяти, але завтра обов’язково принесу.

Пройшло декілька днів, але Сашко не приносив своєї машинки.

Награвшись Данилковою іграшкою, Сашко сказав:

- У тебе машинка погано їздить, забери її.

Данилко дуже образився і забрав іграшку додому.

2. Аналіз оповідання за запитаннями:

- Про кого розповідається в оповіданні?

- Що зробив Данилко?
- Як повів себе Сашко?
- Хто з хлопчиків вам сподобався? Чому?
- Чому Сашко так вчинив?
- Як ви ставитесь до тих дітей, які не дотримують свого слова?
- Чому слід дотримуватися свого слова?
- Як люди ставляться до таких, як Сашко?
- А ви дотримуєте свого слова?

3.Складання пам'ятки. Інструкція:

“Сьогодні ми складемо пам'ятку “Дав слово – дотримуй його” для малюків, щоб вони могли правильно поводити себе в дитячому садку. Я буду зачитувати правила поведінки, а ви допомагайте закінчувати речення”.

Пам'ятка “Дав слово – дотримуй його”.

1. Перш ніж обіцяти, давати слово, подумай (Що?).... (Чи зможеш його виконати).
2. Якщо дав слово, то треба... (Що?)... (додержувати його).
3. Якщо ти обіцяв комусь принести зошит, книжку, іграшку, то обов'язково (Що?)... (принеси її, виконай обіцянку).
4. Якщо у тебе щось трапилось і ти не можеш виконати обіцянку, то обов'язково треба (Що?)... (повідомити товариша).

III.Заклучна частина

1. Підведення підсумків заняття.
 - Яка людина є чесною?
2. Моральне правило: “Чесна людина завжди виконує обіцянки”.
3. Вправа “Я чесний (а)”. Інструкція:
 1. Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі подобається.
 2. Наклей його в зошит “Правила поведінки”.
 3. Повтори правило моралі декілька разів уголос перед сном.

Заняття №5

Тема: “Чужі речі”.

Мета: дати дітям уявлення про чесність як повагу до власного і чужого майна; підвести дітей до усвідомлення і розмежовування понять “власні речі” та “чужі речі”; зацікавити відповідною моральною діяльністю, навчити розповідати про визначену характеристику чесності, наводити приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Миколчина шапка”, словесна інструкція до вправи “Я чесний (а)”, до гри “Закінчи речення”, чисті картки, клей, заохочувальні призи у вигляді ручки, зошит “Правила поведінки”.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Підготовча бесіда:

- Як ви ставитесь до власних речей?
- Чи пам’ятаєте ви чужі речі?
- Коли хтось без дозволу бере ваші речі, то як ви реагуєте на це?

II. Основна частина

1. Читання оповідання “Миколчина шапка”:

“На перерві Сашко, Юрко та Миколка вирішили відпочити. Спочатку вони бігали по коридору, потім почали бешкетувати.

- Давайте візьмемо у дівчаток ручки і переміняємо їх,- зрадив Сашко.
- А може цього не слід робити, бо потім буде сварити вчителька.- зауважив Юрко.
- Ти що, злякався? - засміявся Миколка і побіг міняти ручки дівчаткам.

Помінявши ручки хлопці вирішили розкидати речі дітей і дійшли до одягу.

Раптом Сашко взяв якусь шапку і почав підкидати її вгору, Юрко приєднався і крикнув:

- Миколко, йдемо грати в футбол.

Але Миколка розізлився на хлопців і крикнув:

- Ви що, це ж моя шапка, що немає інших...”

2.Аналіз оповідання за запитаннями:

- Про кого розповідається в оповіданні?
- Що зробили хлопчики?
- Хто вам сподобався? Чому?
- Як назвати вчинок хлопчиків (Миколки, Сашка, Юрка)? Чому?
- Чому вони так поводитися?
- А як ви ставитесь до чужого майна?
- Що означає поважати чуже майно?
- Чому потрібно поважати чуже майно?
- Як люди ставляться до тих, хто нечесний, не поважає інших?
- Чому Миколка розізлився на хлопців?

3.Гра “Закінчи речення”. Інструкція:

“Я буду вам зачитувати речення, а ви повинні закінчити його. За кожен правильну відповідь ви отримаєте приз .”

- Не можна без дозволу брати ... (чужі речі).
- Якщо ти ненароком взяв чужу ручку, то треба... (повернути її).
- Не можна брати чужі... (зошити, книжки...).
- Якщо тобі дозволили користуватися чужою книжкою, то... (не рви її).
- Чесна людина завжди поважає чужі ... (речі).
- Чесна людина охайно відноситься до своїх і чужих...(речей).

III.Заклучна частина

1.Бесіда з дітьми:

- Яка людина називається чесною?

Моральне правило: “Чесна людина завжди поважає чуже і власне майно”.

2.Вправа “Я чесний (а)”. Інструкція:

1) Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі подобається.

2) Наклей його в зошит “Правила поведінки”.

3) Повтори правило моралі декілька разів уголос перед сном.

Система занять з формування моральних якостей “доброта” і “чуйність” див. у дод Є. (Заняття №1-5).

II етап формування моральних якостей.

Метою II етапу є закріплення та удосконалення знань школярів щодо змісту моральної норми; вироблення у дітей активного позитивного ставлення до моральної діяльності; розвиток вмінь практичного розв'язання моральних ситуацій.

На цьому етапі проводилось одне заняття-бесіда, тематика якого визначалася змістом усіх характеристик моральної категорії. (Наприклад, “Чесна людина”, “Добра людина” тощо).

Матеріалами до занять слугують опис моральних ситуацій до гри “Як ти вчиниш”. Для зацікавлення дітей до моральної діяльності готувались різноманітні заохочувальні призи. Заняття включають також вступну, основну і заключну частини.

Вступна частина заняття на цьому етапі присвячується актуалізації знань про зміст моральних категорії відповідно до їх складових характеристик (наприклад: “Давайте пригадаємо на занятті все, що ми знаємо про категорію “доброти”? Яка людина вважається доброю? Що означає бути добрим?”). У разі потреби дітям надавалась допомога, яка полягала у звертанні учнів до записів у зошиті “Правила моралі”.

Для вироблення у дітей позитивного ставлення до норм моралі використовується гра “Вгадай добрий вчинок”, за допомогою якої діти на малюнках відмежовують позитивні й негативні дії дітей за даною моральною категорією. Інструкція передбачає пред’явлення дитині малюнків, в сюжет яких покладена певна моральна норма. За змістом малюнка проводиться бесіда за планом:

- Що зображено на малюнку?
- Як вчинила дитина (добре чи погано)?
- Які слова характеризують вчинок дитини?

При потребі передбачається допомога у вигляді пояснення сюжету малюнка, спільного аналізу змісту малюнка, характеристики вчинків осіб, спільного добору для характеристики вчинків героїв.

Основна частина заняття №6 спрямовується на пояснення моральних категорій за основними складовими змісту, формування позитивного ставлення до моральних норм, які покладені у зміст описаних моральних ситуацій. Тут використовуються такі методичні прийоми, як читання моральних ситуацій, їх аналіз, вибір дітьми адекватних змісту ситуації відповідей.

Вихователь зачитує моральну ситуацію і просить дитину обрати відповідь, яка була б тотожна її вчинку в цій ситуації. При цьому дитині пропонуються готові варіанти відповідей. Вибір окремої відповіді свідчить і про відповідний рівень ставлення дитини до даної моральної норми. Так, відповідь “д” – стійке негативне, “г” – пасивне, недостатньо стійке, негативне, “в” – пасивне, недостатньо стійке, але позитивне, “б” – активне, недостатньо стійке, “а” – активне, позитивне, стійке. У процесі роботи передбачається надання різних видів допомоги: повторне зачитування моральної ситуації, аналіз змісту моральної ситуації дорослими, допоміжні запитання дорослого до змісту моральної ситуації, аналіз кожного варіанту відповіді, аналіз з дитиною аналогічних за змістом моральних ситуацій.

Проведення гри “Як ти вчиниш” здійснюється за такими етапами:

1. Інструкція до виконання гри. (Наприклад: “Я вам буду зачитувати моральні ситуації, а ви повинні обрати відповідь, що тотожна (відповідна) даному вчинку. Отже, з 5 відповідей оберіть правильну. Хто правильно обирає відповідь, отримує один приз, а хто ще пояснить, чому саме він обрав цю відповідь – два призи. Хто більше набере призов, отримає приз Знавця”).

2. Зачитування дітям ситуацій.
3. Підбір відповідей до ситуацій і їх аналіз дітьми.
4. Нагорода переможців.

Заключна частина розрахована на те, щоб підвести підсумок заняття, вивести загальне правило за усіма складовими характеристиками моральної категорії. Правило виводилось за допомогою педагога (наприклад: “Яка людина вважається доброю (чесною, чуйною)?”).

У разі потреби надавалась допомога, а саме: діти відкривали зошити “Правила моралі”, плакати з написом моральних правил і виконували вправу “Перевір себе”. Інструкція до вправи: відкрийте зошит “Правила моралі”, подивіться, чи усі положення щодо даної моральної категорії виписані у вас в зошит, підкресліть ті правила поведінки, які ми розглядали під час заняття.

Наведемо орієнтовний план і зміст роботи на II етапі формування моральної якості “чесність.”

Заняття №6

Тема: “Чесна людина”

Мета: закріпити та удосконалити знання дітей щодо всіх складових змісту моральної категорії “чесність”; виховувати активне позитивне ставлення до відповідної моральної діяльності; формувати вміння практично вирішувати моральну ситуацію.

Матеріали та обладнання: описи моральних ситуацій, зошит “Правила поведінки”, словесні інструкції до вправ “Перевір себе”, “Як ти вчиниш”, “Вгадай добрий вчинок”, заохочувальні призи у вигляді лева, чисті картки, олівці, клей, медаль знавця.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Передмова вчителя:

- Давайте пригадаємо все, що вивчали про категорію “чесність”.
- Яка людина вважається чесною?

Допомога: зачитування з зошита “Правила поведінки” моральних правил.

II. Основна частина

1. Гра “Як ти вчиниш”. Інструкція виконання:

“Я вам буду зачитувати моральні ситуації, а ви повинні обрати відповідь, яка тотожна даному вчинку. Отже, з 5 відповідей оберіть правильну. Хто правильно обере відповідь і пояснить її, отримає один трикутник за відповідь і два трикутники за її пояснення, хто набере більше трикутників, отримає медаль знавця.”

Моральні ситуації:

1. “Під час прибирання кімнати ти розбив гарну вазу і викинув її на смітник.” Коли мама запитає: “Де моя ваза?” Як ти вчиниш?
 - а) одразу зізнаєшся, що розбив вазу;
 - б) зізнаєшся, коли мама запитає ще один раз про вазу;
 - в) зізнаєшся у скоєному через деякий час;
 - г) коли мама запитає про вазу, зробиш вигляд, що нічого не знаєш;
 - д) коли мама запитає про вазу, звалиш вину на будь-якого члена сім’ї.
2. “Ви з другом насмітили біля парти. Вчитель сварить учня, який сидить за цією партою”. Як ти вчиниш?
 - а) розкажеш усе вчителю при дітях;
 - б) розкажеш усе вчителю, коли закінчатся уроки, коли нікого в класі не буде;
 - в) поговориш з другом, щоб він сам усе розповів;
 - г) не зізнаєшся у скоєному;
 - д) нічого не розкажеш, нехай краще покарають іншу дитину.
- 3) “Ти пообіцяв вчительці принести книжку, але забув її удома”. Як ти вчиниш?
 - а) побіжиш додому за книжкою;
 - б) скажеш вчительці, що забув книжку вдома;
 - в) скажеш вчительці, що забув книжку вдома, коли вона нагадає про це;

- г) скажеш вчительці, що книжка не поміщалась в портфель;
- д) скажеш вчительці, що мама взяла почитати книжку.

3. “Ти побачив на підлозі чужу шапку”. Як ти вчиниш?

- а) піднімеш її і запитаєш дітей, чия шапка;
- б) піднімеш її і віднесеш вчительці;
- в) піднімеш її і покладеш на вікно;
- г) переступиш і підеш далі;
- д) будеш гратися шапкою у футбол.

2. Нагородження переможця. (Хто отримав більше призів).

III. Заключна частина

1. Бесіда:

- Яка людина вважається чесною?

Допомога: плакат з моральним правилом: “Чесна людина це та, яка щира, відверта; добровільно зізнається у скоєному, виконує дані обіцянки; поважає власне і чуже майно”.

2. Вправа “Перевір себе”. Інструкція:

- Відкрийте зошит.
- Подивіться, чи усі правила записані в ньому.
- Підкресліть в усіх правилах слово, яке ми розглядали на попередніх заняттях кольоровим олівцем.

Опис аналогічних занять за змістом моральних категорій “доброта” і “чуйність” див. у дод.У ., заняття №6.

III етап формування моральних якостей

Мета III етапу - систематизація та узагальнення знань дітей щодо змісту моральної категорії; вироблення практичних вмінь і навичок моральної діяльності у дітей; активізація моральної діяльності, вироблення позитивного стійкого ставлення до неї.

Матеріалами для проведення роботи на цьому етапі слугують: опис ситуацій з моральним змістом, моральних колізій (де є подвійний зміст), ігри-інсценізації.

Заняття на цьому етапі проводиться за тією ж структурою, що і на попередніх етапах (вступна, основна, заключна частини). Особливість його побудови полягала у тому, що воно подає зміст моральної категорії в цілісній системі, пов'язує її характеристики. Окрім того, організація заняття допомагає знизити рівень відволікання дітей, що характерно для розумово відсталих учнів [59, с. 134]. Отже, при розробці заняття були враховані особливості знань РВ дітей за показниками повноти, адекватності і усвідомленості, їх ставлення до норм моралі, практичні вміння і навички.

Вступна частина заняття включає вступну бесіду, яка спрямована на активізацію та узагальнення знань щодо усіх складових змісту моральної категорії. Учням ставляться запитання, відповідь на які передбачає узагальнення знань (наприклад: “Що означає бути добрим? Кого ми називаємо чесним?” тощо) та досвіду моральної поведінки (наприклад: “Розкажіть про власні добрі вчинки або вчинки своїх знайомих” або гра “Добрі вчинки”, де діти розповідають про адекватні позитивні вчинки, що оцінюється винагородою).

Основна частина заняття передбачає використання завдань на закінчення дітьми моральних колізій, що включають протиріччя в судженнях, які розташовані в порядку зростання їх складності.

Кожне завдання виконувалось за планом:

1. Зачитування вчителем моральної колізії.
2. Аналіз ситуації дітьми за запитаннями.
3. Закінчення моральних колізій дітьми.

Після закінчення роботи над завданнями необхідно провести гру-інсценізацію “Поводь себе правильно”. Гра передбачала попередню підготовку декількох дітей до інсценізації моральної ситуації. Вона проводилась за планом:

1. Вступне слово вихователя (“Сьогодні ваші друзі підготували цікаву виставу. Ви уважно подивіться її, а потім скажіть, хто з дітей вчинив добре, а хто погано”).

2. Інсценізація ситуації.
3. Аналіз змісту інсценізації за запитаннями (наприклад: “Як повів себе перший хлопчик, а як другий? Хто з дітей правильно поводить себе”). При цьому вчитель за допомогою запитань підводить до висновку про необхідність дотримуватися певного правила поведінки.

Далі дітям пропонується гра “Хто в класі добра людина”. (Наприклад: “Кожен з вас повинен розповісти про свого однокласника, про те, чому він добрий”).

Заклучна частина заняття полягала у тому, що вихователь узагальнює і систематизує знання, характеризує поведінку за допомогою сюжетно-рольової гри, яка охоплює більшість складових характеристик моральної якості (наприклад: “А зараз ми з вами пограємо в гру “Школа”, “Перерва”, кожен з вас буде виконувати певні обов’язки (мати, батька, вчителя, однокласника), але правила гри не даються. Вона проводиться імпровізовано і лише спрямовується педагогом. Надалі діти пригадують моральне правило, яке було виведено на попередньому занятті, з цією метою до учнів ставиться запитання: “Яка людина називається чесною (доброю, чуйною)?” або ж “Якою має бути чесна людина? Якою ви бачите чесну людину?” тощо. З цією метою правило моральної поведінки може зачитуватися з зошита “Правила моралі”.

Для перевірки рівня усвідомлення правил дітьми проводилась гра “Я чесний (а)”, де вихователь зачитує речення типу: “Я чесний, бо я не обманюю”, а діти, які вважають себе такими, піднімають фішку. Проведенню гри передувало пояснення вчителем правил гри: “Сьогодні ми будемо грати у гру, яка допоможе кожному з нас перевірити себе. Я буду зачитувати правило і якщо ви робите так, як сказано в правилі, то піднімаєте фішку, якщо ні – то не потрібно”.

Наведемо орієнтовний план і зміст роботи на III етапі формування моральної якості “чесність”, (опис роботи за змістом інших моральних категорій див. у дод.Є., заняття №7).

Заняття №7

Тема: “Що означає бути чесним?”

Мета: узагальнення та систематизація знань дітей щодо моральної категорії “чесність”, вироблення вмій і навичок правильного розв'язання моральних ситуацій, виховання позитивного ставлення до відповідної моральної діяльності, активізація діяльності.

Попередня робота до гри-інсценізації: декілька кращих учнів готують з вчителем інсценізації ситуацій.

Матеріали та обладнання: опис моральних ситуацій, запитання до інсценізацій, зошит “Правила моралі”, інструкції до гри “Чесні вчинки”, “Хто в класі чесна людина”, до сюжетно-рольової гри “Перерва”, призи, фішки.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Підготовча бесіда:

- Кого ми називаємо чесним?
- Які оповідання ми читали з цього приводу?
- Розкажіть про власні чесні вчинки.

2. Гра “Чесні вчинки”. Інструкція:

“Хто з вас розкаже про чесні вчинки, той отримає приз”.

II. Основна частина

1. Розв'язання моральної ситуації дітьми.

“Олі не подобалась Оксанка тому, що та постійно брала у неї без дозволу ручку. Як вчинила Оля? Чому?”

“Світланка порвала зошит у Миколки, але він цього не бачив. Як вчинила Світланка? Чому?”

“Сергійко пообіцяв дати Володі погратися машинкою, але у Володі нічого не було з іграшок. Сергійко...(Що зробив Сергійко? Чому?)”

“На перерві Василько бігав і ненароком скинув книжку Миколки на підлогу. Василько... (Що вчинив Василько? Чому?)”

“Усі діти в класі розповідали про своїх домашніх тварин. У Оленки немає домашніх тварин, але їй дуже хотілось відповідати. Тоді Оленка... (Що зробила Оленка? Чому?)”

2. Гра-інсценізація “Поведи себе правильно”. Індивідуальне виконання моральних ситуацій, зачитування їх і показ дітьми.

Ситуація. “Сергійко забігає в клас і кидає портфель Миколки:

- Нічого, це не мій портфель.

Заходить Миколка і питає:

- Хто кинув мій портфель?

-Я не кидав, - кричить Сергійко, - це зробила Оленка.”

Вчитель за допомогою запитань активізує увагу дітей і вказує на необхідність дотримання правил моралі. Запитання до учнів:

1. Як повів себе Миколка (Сашко)?
2. Чому він так повів себе?
3. Хто з дітей вчинив правильно?
4. Чи можна свій поганий вчинок приписувати іншій дитині?

Ситуація 2. “Сашко забігає у клас і кидає портфель Оленки. Заходить Оленка і питає:

- Хто кинув мій портфель?

-Я кинув, вибач, - відповів Сашко.”

Запитання до учнів:

1. Як вчинив Сашко?
2. Чи правильно він повівся?
3. Як можна назвати вчинок Сашка?
4. Чи можна обманювати?

3. Гра “Хто в класі чесна людина”. Інструкція:

“Розкажіть про того у класі, хто поводить себе чесно”.

III. Заключний етап

1. Сюжетно-рольова гра “Перерва”. Інструкція:

“Ми пограємо у гру “Перерва”. Кожен з вас обере собі роль і буде діяти чесно, згідно ролі”.

2. Бесіда:

- Якою повинна бути чесна людина?

Допомога: плакат з моральним правилом: “Чесна людина – це та, яка говорить все відверто, щиро, виконує обіцянки; поважає власне і чуже майно; не обманює і говорить правду”.

3. Гра “Я чесний”. Інструкція:

“Я буду зачитувати вам речення. Якщо я говоритиму правильно, ви плескаєте долонями, якщо ні – не робите нічого”.

- Я чесний, бо говорю відверто.

- Я чесний, бо я виконую обіцянки.

- Я чесний, бо я поважаю власне і чуже майно.

- Я чесний, бо я не обманюю, говорю правду.

IV (заключний) етап формування моральних якостей

Мета етапу навчити дітей самостійно та диференційовано застосовувати моральні знання в практичних ситуаціях; перевірити, скоригувати, узагальнити знання дітей щодо моральної категорії; закріпити активне, позитивне, стійке ставлення до неї.

На цьому етапі передбачається проведення заняття і виховного заходу у вигляді підсумкового заняття (Заняття №8,9).

Тематика заняття визначається змістом конкретної моральної категорії (наприклад: “Я добра (чесна, чуйна) людина”). Матеріалом для проведення цього етапу є опис моральних ситуацій, колізій, матеріали для проведення психологічної гри-вправи.

Заняття №8 проводиться за такими етапами: вступна, основна і заключна частини. Особливість заняття полягала у тому, що дітям пропонувалась психологічна гра-вправа, спрямована на розвиток власне моральних цінностей дітей.

Вступна частина заняття передбачає використання запитань, які спрямовані на перевірку знань дітей про моральні категорії та моральний досвід дітей. Діти самостійно навчаються використовувати набуті знання при складанні власних прикладів.

В основній частині заняття школярі розв'язують моральні колізії різного ступеня складності на етичну тематику та грають у психологічну гру “Я добра (чесна, чуйна) людина”.

Робота із з'ясуванням школярами моральних колізій відрізняється від роботи з моральними ситуаціями та оповіданнями тим, що колізія передбачає подвійний зміст розв'язання, включає протиріччя у судженнях. Моральні колізії вирішується за планом: 1) зачитування колізій дітям; 2) їх завершення дітьми; 3) аналіз результатів розв'язання завдання дітьми.

Наступним етапом роботи є гра-вправа “Я добра (чесна, чуйна) людина”, яка виконується за участю експериментатора у такій послідовності:

1. “Закрийте очі і подумайте про те, що...” (дається установка відповідно моральної категорії).
2. “Як ви вважаєте...?” (заслуховуються відповіді дітей щодо цієї установки).
3. “Спробуйте уявити себе в ситуації, коли ви... ” (дається опис відповідної ситуації до моральної якості, що розглядається). “Які відчуття вас охоплюють?”
4. “Чи правильно, що...” (дається установка щодо складових моральних категорій).
5. “Пообіцяйте собі, що ви...” (дитина повторює дану установку декілька разів).
6. “Запишіть у зошит “Правила моралі” те, що ви собі пообіцяли тим кольором, який вам подобається”. (Написання правила моралі у зошит).

Наприкінці проводиться гра “Запитай – вгадай.” Одна дитина повинна поставити запитання відповідно до складових змісту моральної категорії, інші діти відповісти на нього і навести аналогічний приклад.

Заклучна частина заняття спрямовується на самостійне виведення дітьми морального правила відповідного до змісту моральних категорій. (“Яка людина є доброю? Чому?”).

Наведемо орієнтовний план і зміст роботи на IV етапі формування моральної якості “чесність” (опис роботи за змістом інших моральних категорій див. у дод. Є., заняття №8).

Заняття №8

Тема: “Я чесна людина”

Мета: перевірити, скоригувати, узагальнити знання дітей щодо моральної категорії "чесність"; стимулювати у вихованців розвиток моральних цінностей у процесі виконання вправ; виховувати чесність, правдивість; навчити дітей застосовувати моральні знання в поведінці.

Матеріали та обладнання: картки з описом моральних колізій, розроблені за рівнем складності, кольорові олівці, зошит “Правила моралі”.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Підготовча бесіда:

- Яка людина вважається чесною? Чому?

- Наведи конкретні приклади чесних вчинків або вчинки дітей, що ви запам'ятали.

II. Основна частина

1. Читання і з'ясування дітьми моральних колізій. Інструкція:

"Я зачитую вам ситуацію, а ви повинні подумати і закінчити її."

Моральні колізії:

1 рівень (найскладніше): "Вітя та Сергійко гралися машинками. Мати попросила прибрати іграшки. Вітя прибрав, а Сергійко відпочивав. Коли

мати повернулась, то сказала: "Молодці, хлопці. Сергійко, ви разом прибрали іграшки?" (Що відповів Сергійко? Чому?)

2 рівень: "Сашко вдарив Олексія. Хлопці розпочали бійку. Вчитель запитав: "Хто першим розпочав бійку?" (Що відповіли хлопці? Чому?).

3 рівень: "У Сергійка впала ручка і він це не помітив, а Олеся підняла її". (Що зробила Олеся? Чому?).

4 рівень: "Вітя розбив вазочку.

- Хто розбив вазочку, - запитала мати". (Що відповів Вітя? Чому?).

2. Психологічна гра-вправа "Я чесна людина". Інструкція:

"А зараз ми пограємо у гру "Я чесна людина". Ви повинні виконувати мої установи і відповідати на запитання. Слухайте уважно. Почали."

1) Заплющіть очі і подумайте, що ви - чесні люди, що ви не обманюєте (виконуєте обіцянки, ...).

2) Про що ви думаєте?

3) Спробуйте уявити себе в ситуації, коли ви говорите правду (виконуєте обіцянки, ...)

4) Які відчуття вас охоплюють?

5) Говорити правду (виконувати ...) - це добре, чи погано?

6) Пообіцяйте собі, що будете говорити правду (...).

7) Напишіть у зошит «Правила моралі» табличку «Я чесний, бо я говорю правду» (виконую обіцянки...)

3. Гра "Запитай-вгадай". Інструкція: "Один з вас хто добре знає категорію "чесність", запитає нас про неї, ми повинні вгадати, чи це про неї йдеться мова і навести свій приклад. Наприклад: "Говорити правду - це добре? Коли ви будете говорити правду? Розкажіть."

III. Заключна частина

1. Бесіда.

- Яка людина вважається чесною? Чому?

- А ви чесні люди? Чому?

2. Самостійне виведення морального правила дітьми.

Використовувалась така допомога: плакат з моральним правилом: “Чесна людина – це та, яка говорить все відверто, щиро; виконує обіцянки; поважає власне і чуже майно; не обманює і говорить правду”.

Підсумкове заняття

Підсумкове заняття з формування моральних якостей, проводиться у вигляді виховного заходу. Мета цього заняття спрямовується на корекцію та узагальнення знань у дітей щодо моральної категорії. Проведенню виховного заходу передуює підготовка необхідних умов, матеріалів (подарунки, картинки із завданнями, плакати (наприклад, “Замок доброти”, “Країна чесності”), листівки та ін.). Заняття проводиться за схемою:

Вступна частина підсумкового заняття. Слово вчителя (зачитування листа дітям від Професора Чесності (Королеви Доброти, Квіточок Чуйності) чи інша форма звертання до дітей).

Основна частина підсумкового заняття включає такі види робіт:

1. Конкурс знавців моральних термінів. Цей етап роботи передбачав відповіді дітей на запитання стосовно моральних категорій і їх складових. Окрім того, дітям пропонувалося наводити приклади до тих чи інших характеристик моральних категорій, пояснюючи їх сутність.

2. Гра-змагання “Назви або вгадай слово” (дітям зачитувались речення, що містять твердження щодо змісту складових моральної якості, вони закінчували дані положення добравши одне слово, яке характеризує чи моральну якість (наприклад: правда, неправда), чи її складову.

3. Гра-змагання “Закінчи речення”. Учням зачитувалась частина морального правила, яке вони вивчали і записували в зошит “Правила моралі”, і пропонувалось завершити правило.

4. Гра-змагання “Речення з помилками.” Дітям зачитувались речення, які містять помилки у змісті (Наприклад: “Якщо даєш слово, не дотримуй його”) і пропонувалось знайти помилки.

5. Гра-інсценізація. Вона попередньо готувалась сильними учнями (трьома учнями). Учні показували моральні ситуації, а інші спостерігали і давали відповіді на запитання щодо цієї ситуації.

6. Складання пам'ятки "Доброї (чесної, чуйної) людини". Дітям пропонувалось скласти пам'ятку для молодших учнів. Для цього вчитель зачитував речення, а учні закінчували їх. (Наприклад: "Чесна людина, це та, яка...(виконує обіцянки) тощо").

Заключна частина підсумкового заняття виховного заходу передбачає підведення його підсумків. За участь у конкурсах діти отримують заохочувальні призи.

Педагог нагадує дітям, що вони мають допомогти Королеві Добрих Квітів, або відкрити Замок Чесної Людини, чи отримати Медалі Чуйної Людини. Окрім того, від імені Короля Чуйності, професора Чесності, Королеви Добрих квітів діти отримували настанови і призи. Під час підсумкового заняття дітям надавалась допомога у формі залучення усіх дітей до виховного заходу; диференціація завдань і запитань; підказка термінів, що вивчались раніше, за допомогою малюнків, навідних запитань; спрощення речень, які слід закінчити і бажано їх закінчити одним словом; повторення напрямків моральної якості.

РВ учням 3-4 класів допомога надається більшою мірою у формі: повторення завдання, термінів, характеристик моральної якості з зошита "Правила поведінки", повторення і перефразування запитань, складання пам'ятки за допомогою власного зошита.

Наведемо конкретний план заключного заняття щодо формування моральної якості "чесність". (Опис роботи за змістом інших моральних категорій див. у дод.Є., заняття№9).

Заняття №9

Тема: "У країні Чесних Людей".

Мета: перевірити, узагальнити та скоригувати знання дітей про моральну категорію "чесність"; виховувати правдивість, щирість, відвертість

тощо у дітей; розвивати вміння застосовувати знання в практичних ситуаціях; закріпити активне і стійке позитивне ставлення у дітей до норми моралі.

Попередня робота: підготовка виступаючих до заходу, розробка наочності.

Матеріали та обладнання: карта мандрівки до Країни Чесних Людей, лист, замок, емблеми, ключі, текст розповіді вчителя.

Хід заняття.

I. Вступна частина

1. Бесіда вчителя з учнями:

- Діти! Професор Чесність залишив нам карту Країни Чесних Людей, де він живе, а також листа до вас. Чи бажаєте ви здійснити туди мандрівку? Як же туди дістатись? Про це ми довідаємось з листа професора Чесність, слухайте.

2. Читання листа дітям:

“Любі діти! Шлях у мою країну буде нелегким. Уважно роздивіться карту моєї країни. Щоб подолати усі труднощі, треба правильно виконати мої завдання під час зупинки. Знаючи секрет чесної людини, допомагаючи та підтримуючи один одного, ви, я сподіваюсь, подолаєте їх і отримаєте ключі від Країни Чесних Людей. Їх дуже багато, але ви повинні їх зібрати. За кожне правильно вирішене завдання під час зупинок ви отримуєте ключ. Якщо ви зберете усі ключі, то відкриєте ключиком замок Країни Чесних Людей, а що там вас чекає, побачите самі. - Ну що, помандрували? Щасливої вам дороги! (за кожен правильну відповідь дається ключик).

II. Основна частина

1. Мандрівка за мапою (на карті біля кожної зупинки завдання).

I) Перша зупинка. “Острів щирості та відвертості” - конкурс знавців моральних слів.

Завдання: а) Що означає слово “щирість”?

- Наведіть конкретні приклади щирої людини.

б) Що означає слово “відвертість”?

- Наведіть конкретні приклади відвертої людини, Допомога: -
Подивіться у зошит “Правила моралі” і пригадайте ці терміни.

2) Друга зупинка. “Потічок Правди”. Гра-змагання “Вгадай слово”:

- Діти повинні завжди говорити лише - ... (правду).
- Люди посміхаються над тими, хто говорить ... (неправду).
- Хороші діти ніколи не говорять ... (неправду).
- Чесна людина завжди говорить ... (правду).

3) Третя зупинка. “Озеро Зізнайки”. Гра-змагання “Закінчи речення”.

- Бути чесним означає добровільно ... (зізнаватись у скоєному або в своїх вчинках).

- Чесні люди завжди зізнаються у ... (поганих вчинках тощо).

- Людина, яка зізнається в поганих вчинках є ... (чесна людина, правдива).

- Правдива, чесна людина завжди зізнається у ... (у тому, що зробила).

4) Четверта зупинка. Мінне поле “Додержуйко”. Гра-змагання “Речення з помилками”. Приклади:

- Обіцяючи щось другу не треба думати про те, чи зможеш виконати обіцянку.

- Якщо даєш слово, то не дотримуй його.

- Якщо обіцяв комусь принести книжку, то не принось її.

- Якщо ти пообіцяв і не дотримав слова, то не треба нічого говорити своєму товаришеві.

5) П’ята зупинка. “Хатка чужих речей”, – інсценізація ситуацій, яку підготували діти (3 чол.). Відповіді на запитання до неї.

Ситуація: 1 учень: - Я сьогодні у Светки взяв олівець, але ніхто цього не бачив, значить, не віддам.

2 учень: - А може слід віддати той олівець? Дуже погано брати чужі речі.

1 учень: - Не віддам, іди, а то зараз наб’ю.

3 учень: - Ніхто не бачив мого олівця?

1 учень: - Ні, не бачили.

2 учень: - Це він його взяв.

Запитання:

- Як повів себе 1-й учень (Коля)?

- Хто з дітей вчинив правильно?

- Чи можна брати без дозволу чужі речі?

б) Шоста зупинка. “Станція Чесності” – складання пам’ятки “Чесної людини”.

- Чесна людина, це та, яка:

1)... (поводиться відверто, широко).

2)... (виконує обіцянки).

3)...(поважає власне і чуже майно).

4)... (дотримує слово).

5)... (не обманює і говорить правду).

III. Заключна частина.

1. Підсумок заняття.

1)Підрахунок ключів.

2)Відкривання Замку Чесної Людини.

3)Отримання призів із Замку (емблеми чесної людини).

2. Заклучне слово вчителя.

Учитель: Прийшла термінова телеграма від професора Чесність:

“Любі переможці! Любі діти! Радий вітати вас як громадян Країни Чесних Людей! Запрошуйте до нас своїх друзів, родичів, щоб наше товариство зростало, множилось. Щасти вам, успіхів! Професор Чесність”.

Розділ V.

Характеристика рівня формованості морального виховання та моральних якостей в учнів молодших класів допоміжної школи.

5.1. Характеристика знань про норми моралі у учнів молодших класів допоміжної школи.

Вивчення ефективності розробленої методики становлення в учнів молодших класів допоміжної школи структурних компонентів розвитку моральних якостей передбачає знання про норми моралі, позитивне до них ставлення та вміння їх використовувати в практичних ситуаціях, поведінці.

Перед проведенням педагогічної роботи щодо формування моральних якостей у РВД важко використати експрес-методику, яка допомогла б виявити в учнів рівень сформованості всіх складових моральної вихованості (Експрес-методику вивчення моральної вихованості дітей див. у дод. Ж., З., І.).

У процесі корекційно-виховної роботи з розвитку морального виховання з дітьми з порушенням інтелекту ми спостерігаємо позитивну динаміку становлення в учнів молодших класів допоміжної школи знань про норми моралі за усіма найважливішими показниками (див. табл. 5.1.).

Табл. 5.1.

Оцінка у РВ учнів знань про складові змісту моральної категорії “чесність” до і після проведення корекційно-виховного впливу

Складові знань моральної категорії	Оцінка знань (%)				Різниця між В і А	
	Вихідні дані (А)		Підсумкові дані (В)			
	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група
1.Прояв правдивості, звичка не брати чужі речі	45	42,5	45	62,5	0	20
2.Прояв щирості, відвертості	40	42,5	35	57,5	-5	15
3.Добровільне зізнання у своїх вчинках	30	40	30	50	0	10

4. Виконання даних обіцянок	10	7,5	15	37,5	5	30
5. Повага до власного і чужого майна	15	17,5	12	30	-3	12,5
6. Відмінність від інших позитивних моральних якостей	15	15	15	37,5	0	22,5
7. Протилежність моральним якостям негативного характеру	40	42,5	22	55	-18	12,5

Табличні дані свідчать, що оцінка знань про чесність за усіма складовими її змісту як на початку впровадження корекційно-виховного впливу, так і наприкінці, у групах була майже однаковою. РВ діти у трактуванні чесності найбільше виділяли такі характеристики його змісту, як вияв звички не брати чужі речі (відповідно 45% і 42%) як протилежне таким якостям негативного характеру, як заздрість, брехливість, нещирість тощо (відповідно 40% і 42,5%), виконання даних обіцянок (10% і 7,5%). Було виявлено, що після корекційно-виховного впливу оцінка знань про чесність у РВ учнів в групі збільшилася в середньому на 17,5%, результаті. Оцінки знань дітей про чесність загалом і кожен складову її змісту значно підвищилися. Тобто, зросла повнота знань про норму моралі.

Найбільших змін зазнали дані щодо такої характеристики чесності, як виконання обіцянок (на 30%; у контрольній – на 5%). Щодо трактування якості як добровільного зізнання в своїх вчинках, знання в учнів групи зросли найменше (на 10%).

Дані таблиці 5.1. свідчать також про те, що учні, після проведеного виховного впливу, значно краще почали диференціювати позитивні і негативні за змістом моральні якості, знаходити відмінності від інших позитивних якостей (відповідно 12,5% та 22,5%).

Оцінка знань в групі зросла і за більш складними для РВ дітей характеристиками змісту даної моральної категорії, зокрема такими, як повага до власного і чужого майна (12,5%), Це є досить суттєвим фактором,

зважаючи на те, що до виховного впливу ця складова знань про чесність у дітей не виявлялась.

Наведені у табл. 5.1. дані, які показують повноту знань щодо моральної категорії “чесність”, до і після незначного впливу, представлені графічно (див.рис.5.1). Рисунок показує, що оцінка повноти знань в учнів молодших класів після виховного впливу збільшилась на 17,5%, хоча без виховного впливу вона навпаки зменшується на 1,42%.

Про ефективність запровадженого корекційно-виховного впливу за розробленою нами системою свідчать і дані про рівні сформованості в учнів найважливіших характеристик знань. Так, у табл. 5.2. наводяться дані про повноту знань учнів про чесність.

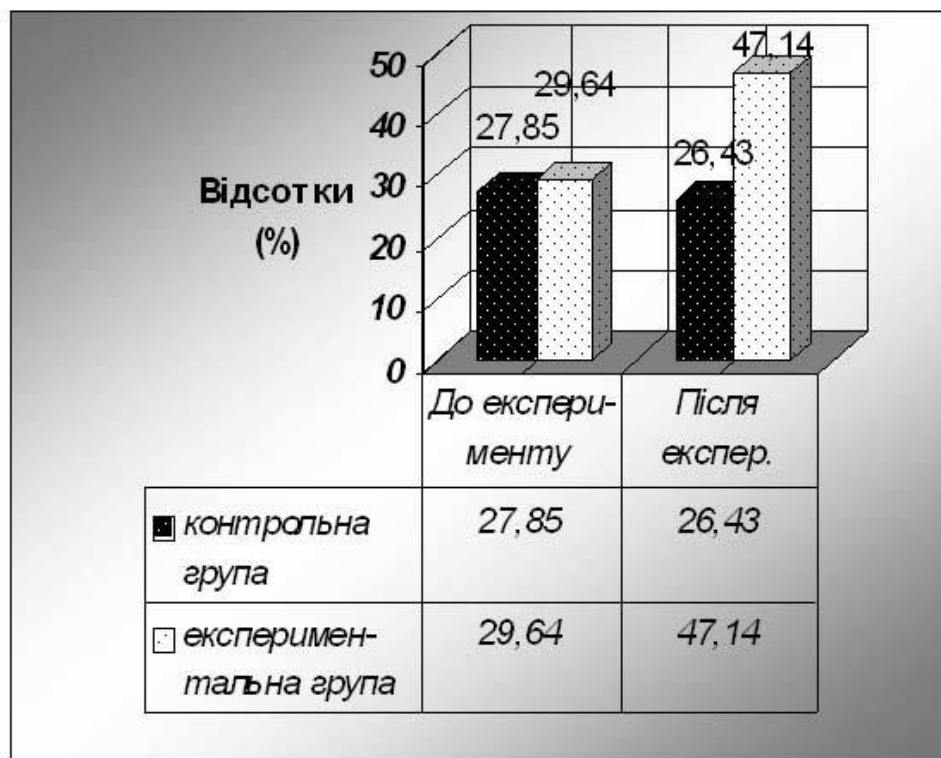

Рис. 5.1. Оцінка повнота знань про моральну категорію “чесність” у РВ учнів до і після корекційно-виховного впливу.

Після спеціального виховного впливу в групі не залишилось дітей, знання яких відповідали б низькому і нижчому за середній рівням, але зросла кількість тих, у яких з’явився рівень вищий за середній (22,5%), Рис.5.2. також достатньо виразно ілюструє рівнях повноти знань у досліджуванні.

Табл.5.2.

Дані про рівень повноти знань щодо моральної категорії “чесність” у РВ учнів до і після корекційно-виховного впливу (%)

Рівень повноти знань	Вихідні дані (А)		Підсумкові дані (В)		Різниця між Ві А	
	Контрольна група	Експериментальна група	Контрольна група	Експериментальна група	Контрольна група	Експериментальна група
1. Високий	0	0	0	0	0	0
2. Вище за середній	15	15	10	37,5	-5	22,5
3. Середній	65	67,5	65	62,5	0	-5
4. Нижче за середній	15	15	20	0	5	-15
5. Низький	5	2,5	5	0	0	-2,5

У процесі спостереження за дітьми під час роботи за методикою було виявлено, що певне покращення їх знань за параметром повноти відбувається вже на I етапі дослідження моральної якості. Так, при проведенні 3 і 4 заняття рівень надаваної допомоги учням значно зменшився. Цьому сприяли системність і взаємопов'язаність занять, а зокрема кожне наступне заняття логічно доповнювало попереднє, розширюючи характеристики змісту моральної категорії “чесність”. Особливо це виявлялось на етапі активізації знань дітей щодо характеристики чесності при використанні подібних за змістом запитань (“Що означає бути чесним?”), при аналізі оповідань та моральних ситуацій (оскільки система запитань була аналогічною на усіх заняттях), в процесі виведення правил моралі. Підвищення рівня знань дітей за параметром повноти особливо спостерігалось на III; IV етапах корекційно-виховного впливу, метою яких було узагальнення, систематизація, перевірка і покращення знань дітей щодо моральної якості “чесність.” Цьому сприяла

попередня робота, яка спрямовувалась на закріплення і удосконалення знань дітей щодо усіх характеристик змісту моральної категорії, зокрема вправа “Перевір себе”, складання правил моралі тощо. Важливим досягненням є те, що діти пригадували складові змісту моральної категорії “чесність” не з допомогою

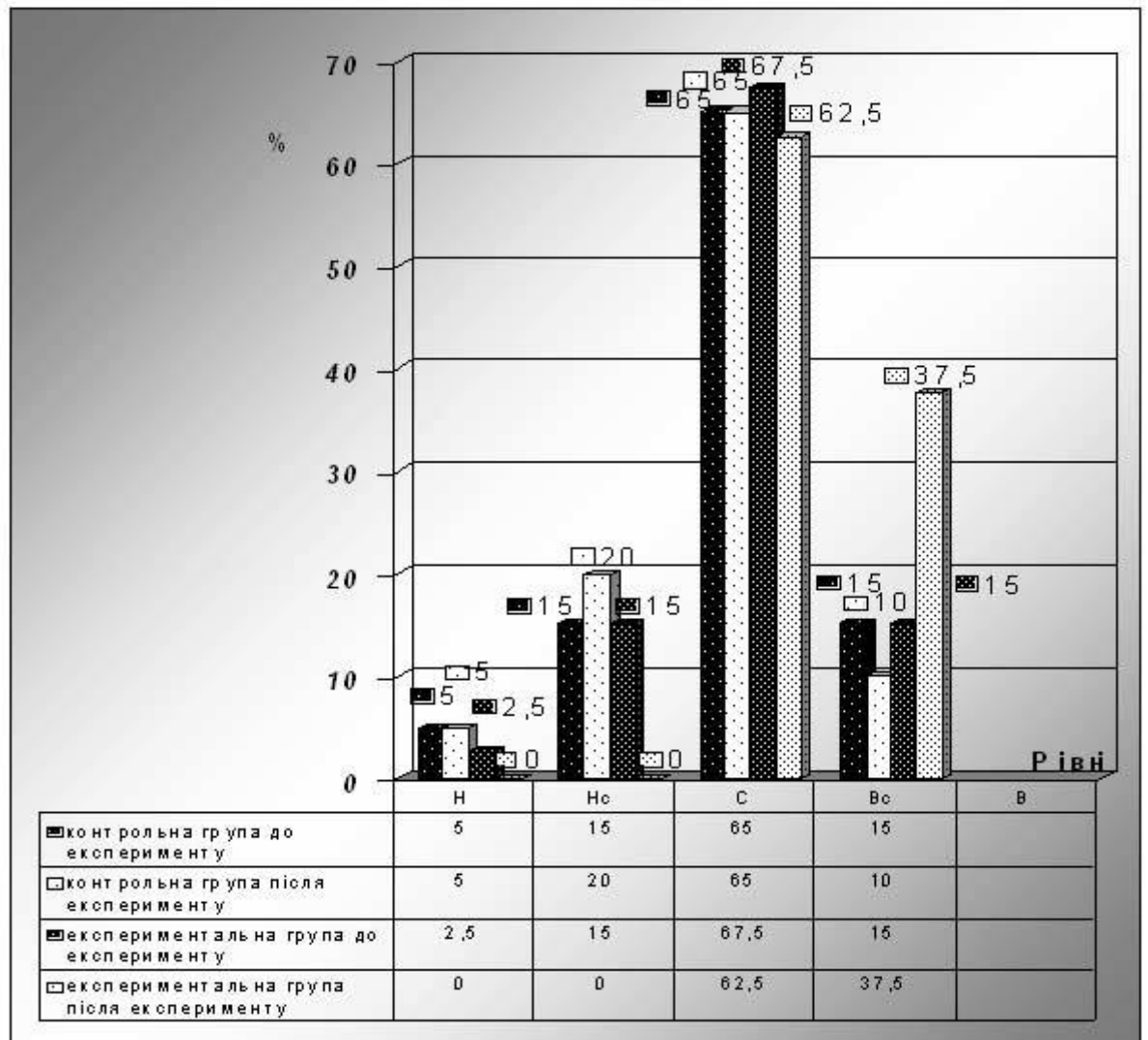

Рис. 5.2. Рівень повноти знань про моральну категорію “чесність” у РВ учнів до і після корекційно-виховного впливу.

Дані про рівень адекватності моральних знань про чесність у РВ учнів до і після проведення корекційно-виховного впливу містить табл. 5.3.

Таблиця 5.3.

Дані про рівень адекватності знань щодо моральної категорії “чесність” у РВ учнів до і після корекційно-виховного впливу (%)

Рівень	Вихідні дані (А)	Підсумкові дані (В)	Різниця між В і А
--------	------------------	---------------------	-------------------

адекватності знань	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група
1. Високий	0	0	0	0	0	0
2. Вище за середній	15	17,5	10	37,5	-5	20
3. Середній	55	52,5	60	60	5	7,5
4. Нижче за середній	30	27,5	30	2,5	0	-25
5. Низький	0	2,5	0	0	0	-2,5

Табличні дані свідчать, що до корекційно-виховного впливу більша частина РВ учнів мали знання щодо моральної категорії “чесність,” які характеризуються середнім рівнем їх адекватності (відповідно 55% і 52,5%), а саме неточним, часом помилковим трактуванням моральної категорії відповідно до її сутності.

Аналізуючи дані щодо рівня адекватності знань учнів після проведення корекційно-виховного впливу ми побачили, що вони значно покращилися. Серед дітей групи не залишилося тих, хто має низький рівень адекватності знань. І лише у 2,5% дітей виявився рівень адекватності знань нижчий за середній, який характеризується неточним і найчастіше помилковим трактуванням моральної категорії. В експериментальній групі значно зросла кількість учнів, що має середній рівень адекватності знань (20%), хоча в контрольній групі таких школярів стало більше лише на 5%.

Рисунок 5.3. показує, що після корекційно-виховного впливу на 20% зросла кількість дітей, у яких виявлено вищий за середній рівень адекватності знань, зменшилася кількість дітей з рівнем нижче за середній (на 22,5%) і низьким (на 2,5%). Спостереження за процесом виховного впливу показало, що незначне підвищення адекватності знань у РВ учнів відбувалося вже на I його етапі спрямованому передусім на засвоєння дітьми знань про норми моралі відповідно до повноти їх характеристик. Особливо цьому сприяли такі види роботи, як словникова робота, що проводилась у вступній частині (а при необхідності і під час заняття) що сприяло

роз'ясненню суті понять, бесіда з дітьми, запитання якої були спрямовані на узагальнення моральних знань (наприклад: “Що таке чесність?”), виведення правил моралі, які записувались дітьми в зошит. Так, уже на 3-4 занятті виявилось, що більшість дітей вже можуть правильно, трактувати моральну категорію “чесність” відповідно до її сутності. Значному підвищенню рівня адекватності знань на II, III етапах формуючого експерименту сприяли такі види робіт, як: пригадування або зачитування правила моралі із зошита “Правила поведінки”, вправа “Перевір себе”, гра “Я чесний (а)”. Цікавим є те, що РВ учні під час останнього заняття показали правильне трактування найбільш складних характеристик моральної категорії “чесність”, зокрема “щирість” і “відвертість”.

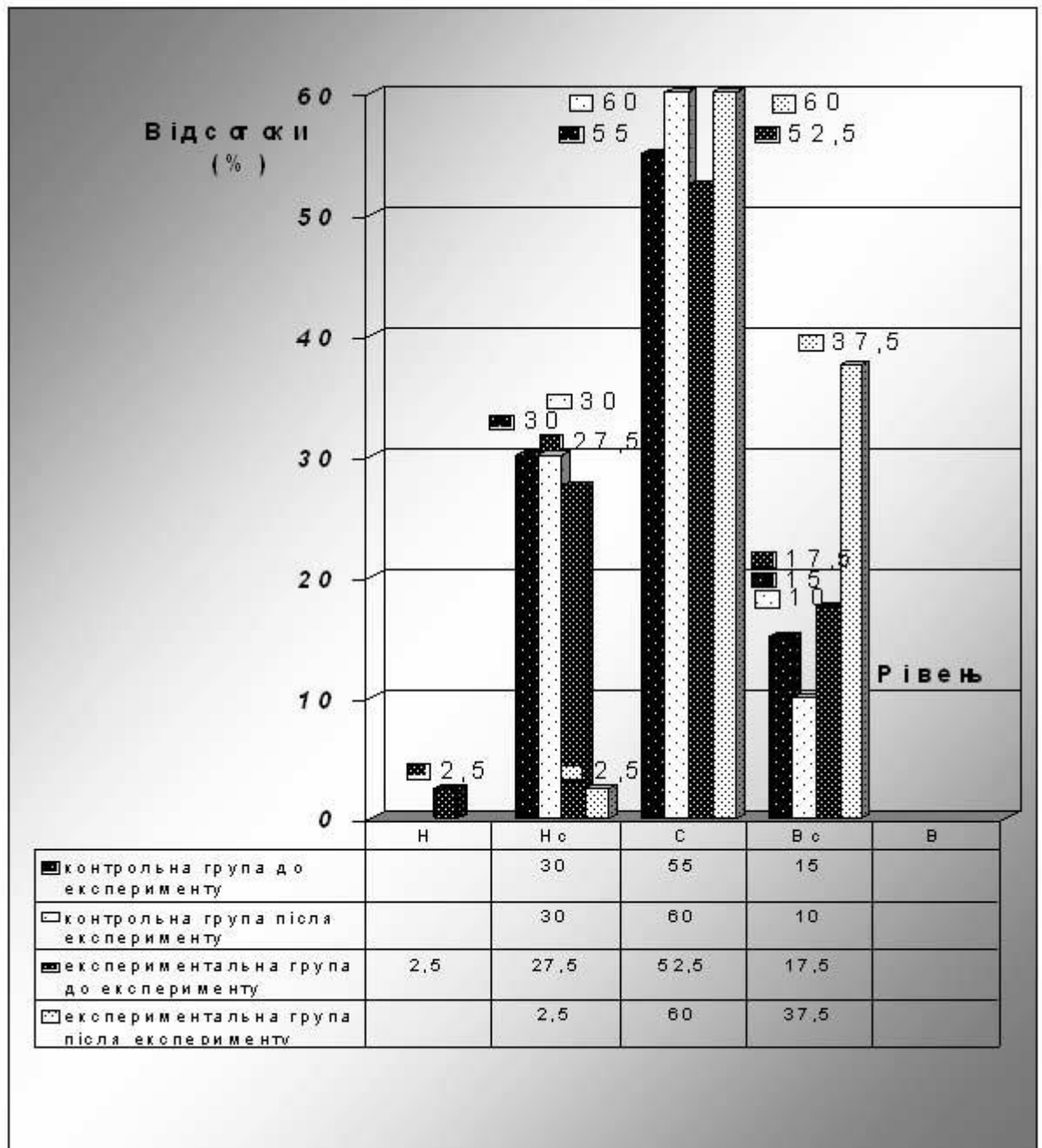

Рис.5.3. Рівні адекватності знань щодо моральної категорії “чесність” у РВ учнів до і після корекційно-виховного впливу.

Дані про рівень усвідомленості РВ учнями моральної категорії “чесність” до і після корекційно-виховного впливу наводяться у табл. 5.4.

Таблиця 5.4.

Дані про рівень усвідомленості знань про моральну категорію “чесність” у РВ учнів до і після виховного впливу (%)

Рівень	Вихідні дані (А)	Підсумкові дані (В)	Різниця між В і А
--------	------------------	---------------------	-------------------

усвідомленості знань	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група
1. Високий	0	0	0	0	0	0
2. Вище за середній	15	15	10	32,5	-5	17,5
3. Середній	55	52,5	60	62,5	5	10
4. Нижче за середній	15	17,5	15	5	0	-12,5
5. Низький	15	15	15	0	0	-15

Зазначимо на тому, що позитивні зміни в даних про рівень усвідомленості знань РВ учнів спостерігається під час проведення наступних занять. Саме у школярів підвищується кількість тих, що мають вищий за середній (на 17,5%) та середній (на 10%) рівні. Більшість РВ дітей розуміють моральну категорію чесність, але ще не можуть повно і адекватно вербалізувати її суть. Так, якщо до проведення виховного впливу 15% дітей не розуміли і не можуть вербалізувати зміст моральної категорії “чесність”, то після нього таких дітей не залишається. Змінилися дані дітей, що мають рівень усвідомленості знань нижчий за середній.

Відмінність у рівнях усвідомленості знань у РВ наочніше представлено на рис. 5.4. Його аналіз свідчить, що до проведення виховного впливу дані про рівні усвідомленості знань дітей були майже однаковими. Але після його проведення відбулося значне їх підвищення лише в експериментальній групі РВ учнів і це стосувалося передусім зростання кількості дітей, що мають рівень усвідомленості вищий за середній. В контрольній групі навпаки, цей рівень знизився.

Рисунок показує, що в експериментальній групі після спеціального виховного впливу залишилося лише 5% дітей, які б мають рівень нижчий за середній. Про ефективність запровадженої нами методики формування моральних якостей свідчать дані, які отримані і в процесі проведення роботи. Так, було з’ясовано, що на III, IV етапах формування, метою яких було, окрім узагальнення, систематизації, коригування знань щодо моральної категорії,

вироблення практичних вмінь і навичок моральної діяльності у дітей та навчання їх самостійно і диференційовано застосовувати моральні знання в реальних ситуаціях, рівень усвідомленості знань у РВ учнів 4-х класів поступово зростав. Особливо це прослідковувалось в процесі гри “Закінчи речення,” “Підбери слово”, при складанні пам’ятки чесною людини (наприклад: “Дав слово – дотримуй його”. Діти розуміли запитання: “Перш, ніж обіцяти, давати слово, подумай (Що?) , що треба подумати? (Відповідь: “Чи зможеш що?”) дотриматись його” (Сашко С., 4 кл., 11р.)).

Значне зрушення в усвідомленні РВ учнями моральної категорії “чесність” було виявлено на заняттях №№7,8. Більша кількість дітей виявляла адекватне розуміння моральної категорії “чесність”, хоч вербалізація її суті ще викликала у них труднощі. Вони лише частково пояснювали її зміст.

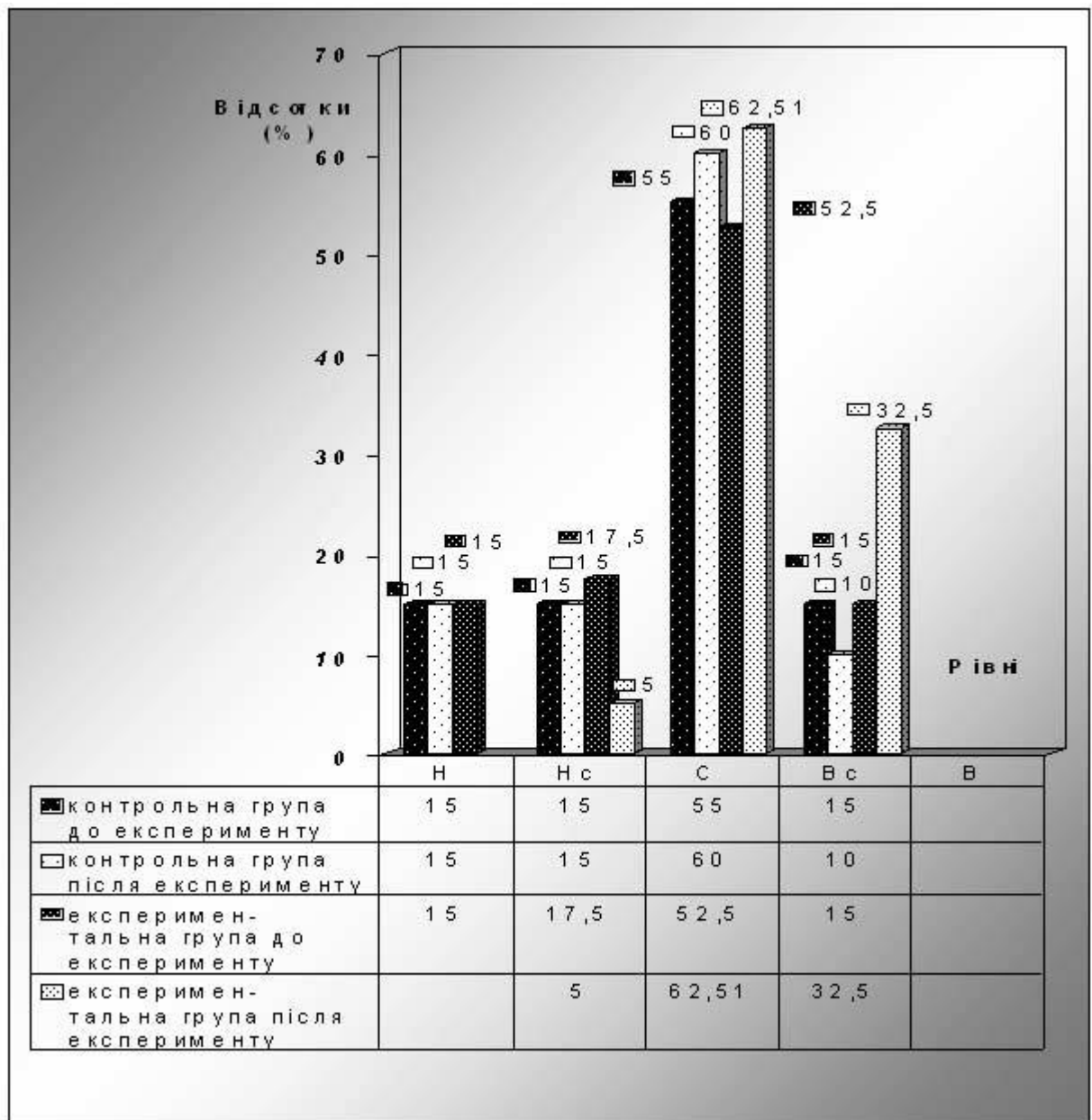

Рис. 5.4. Рівні усвідомленості знань щодо моральної категорії “чесність” у РВ учнів до і післявиховного впливу.

Яскравим доказом того, що діти досягли певного усвідомлення моральної категорії “чесність”, виявили її розуміння і адекватність, хоч і недостатньо повно вербалізували її суть, була гра “Речення з помилками”. Її результати показали, що майже 30% учнів були в змозі виявити помилки в реченнях, що характеризували складові змісту моральної категорії “чесність”. Під час розв’язання вирішення і закінчення моральних колізій діти закінчували їх досить адекватно.

Аналіз моральних знань дітей щодо моральної категорії “чесність” за усіма показниками повнота, адекватність, усвідомленість, дозволив нам визначити загальний рівень їх сформованості у дітей контрольної та експериментальної груп до і після експерименту(див. табл. 5.5., рис.5.5.).

Таблиця 5.5.

Дані про загальний рівень сформованості знань про моральну категорію “чесність” у РВ учнів до і після виховного впливу (%)

Рівні знань	Вихідні дані (А)		Підсумкові дані (В)		Різниця між В і А	
	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група
1. Високий	0	0	0	0	0	0
2. Вище за середній	15	15,83	10	35,83	-5	20
3. Середній	58,33	57,5	61,66	61,66	3,33	4,18
4. Нижче за середній	20	20	21,67	2,5	1,67	-17,5
5. Низький	6,67	6,67	6,67	0	0	-6,67

Аналіз табличних і графічних даних дає нам змогу стверджувати, що загальний рівень знань у дітей після спеціального виховного впливу значно зріс. І саме в групі не виявлено дітей, що мають низький рівень знань, який характеризується повною відсутністю у дитини знань про моральну якість, хоча в контрольній групі кількість дітей складає 6,67%. З таблиці 5.5. видно, що найбільших змін зазнають дані про рівень сформованості знань вищий за середній. Якщо після проведення виховного впливу цей рівень знань в контрольній групі знизився на 5%, то в експериментальній групі підвищився на 20%. Яскравою ілюстрацією одержаних даних, щодо динаміки загальних рівнів сформованості знань про норми моралі під впливом спеціально організованого виховного впливу є рис.5.5.. Виходячи з даних таблиці 5.5. та рис. 5.5., більшість розумово відсталих дітей 4-го класу допоміжної школи в умовах цілеспрямованої роботи спроможні до засвоєння знань про норми моралі як основу становлення у них моральних якостей. Їх знання набувають повноти характеристик змісту, адекватності трактування, розуміння суті.

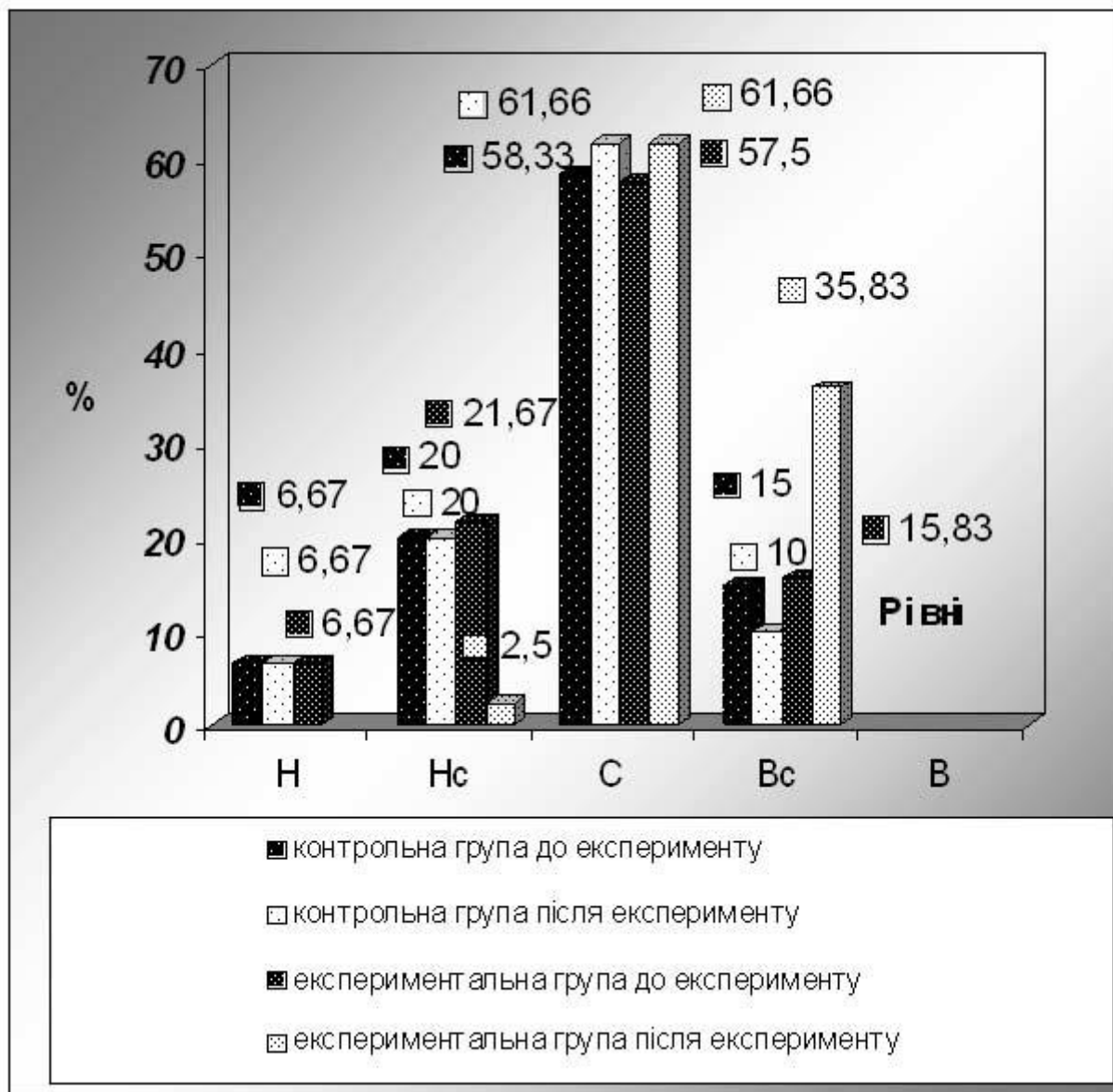

Рис. 3.5. Загальні рівні знань про чесність у РВ учнів до і після виховного впливу.

5.2. Характеристика емоційного ставлення до норм моралі учнів молодших класів допоміжної школи.

Аналіз одержаних результатів дослідження дозволив визначити ті зміни, що відбулися під впливом експериментальної виховної роботи, стосовно емоційного показника становлення моральних якостей, а саме – ставлення РВ дітей до норм моралі і моральної діяльності. Дані табл.5.6., рис.5.6., а також табл.5.5., рис.5.5., показують, що, на відміну від динаміки

змістовного компоненту, становлення моральних якостей в результаті виховного впливу, якій передусім виявляється у підвищенні кількості дітей з рівнем сформованості знань на рівні вищому за середній, емоційний компонент зазнає найбільших позитивних змін. У більшості дітей виявляється високий рівень сформованості ставлення до норм моралі, якому притаманний стійкий і дійовий позитивний характер (72).

Таблиця 5.6.

Дані про рівень ставлення РВ учнів до моральної норми “чесність” до і після виховного впливу (%)

Рівні ставлення	Вихідні дані (А)		Підсумкові дані (В)		Різниця між В і А	
	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група
1. Високий	50	47,5	55	72,5	5	25
2. Вище за середній	25	25	20	25	-5	0
3. Середній	20	29,5	20	2,5	0	-27
4. Нижче за середній	5	5	5	0	0	-5
5. Низький	0	0	0	0	0	0

Дані табл.5.6. свідчать, що в після проведення виховного впливу в експериментальній групі експерименту у дітей рівень сформованості емоційного показника збільшився на 25%, тоді як у контрольній – на 5%. У експериментальній групі значно зменшилося дітей, у яких раніше виявлявся середній рівень сформованості ставлення до норм моралі (на 27%). В контрольній групі цього не відмічено. Тут в учнів залишилися попередні дані.

У цій же групі залишилися й такі діти, у яких спостерігається змінне за характером, недостатньо стійке і пасивне ставлення до норми моралі “чесність” (5%). Іноді це проявлялося у формі незадоволення, негативної реакції на моральну ситуацію.

Рис. 5.6. Рівні ставлення РВ учнів до моральної норми “чесність” до і після виховного впливу.

Зміна рівня сформованості ставлення у дітей експериментальної групи до норм моралі спостерігалась у процесі проведення експерименту на усіх його етапах, розпочинаючи з заняття №1. Цьому сприяла і мета усіх етапів, яка обов'язково включає: розвиток позитивного ставлення до норми моралі (I етап), вироблення у дітей активного позитивного ставлення до моральної діяльності (II етап), вироблення позитивного стійкого ставлення дитини до моральної діяльності (III етап), закріплення активного і стійкого позитивного ставлення до моральної норми (IV етап).

Підвищенню рівня ставлення до норми моралі “чесність” у РВ учнів сприяло використання різних методичних засобів, а саме: гра “Я чесний”, “Закінчи речення”, “Знайди невідоме слово”, пам'ятка “Добра людина”, вправа “Перевір себе”; гра-інсценізація “Поводь себе правильно”; психологічна гра-вправа “Я чесна людина”, ігрові моменти та цікаві ситуації на заняттях тощо.

Цікавим є те, що під час останнього заняття (№9) майже усі діти виявляли позитивні реакції на моральну діяльність, цікавилися завданнями, запитаннями. Зацікавленість спостерігалася і при характеристиці складових змісту моральної категорії “чесність”, яка проводилась на кожному етапі казкової мандрівки за мапою. При цьому учні активно виявляли позитивне ставлення до чесних людей, воно було незмінним в різних видах діяльності.

5.3. Характеристика моральної діяльності учнів молодших класів допоміжної школи

У процесі корекційно-виховного впливу ми зясували зміни, що відбулися під впливом спеціально організованої роботи, щодо дієвого компонента становлення моральних якостей, а саме рівня сформованості вміння застосовувати знання про норми моралі у поведінці.

Дані таблиці 5.7 та рис. 5.7.свідчать, що завдяки використанню у виховному процесі розробленої методики ми досягли позитивних результатів

у моральному розвитку РВ дітей. Так, у експериментальній групі учнів після формуючого експерименту не виявлено дітей, які б мали низький рівень сформованості вміння застосовувати моральні знання про чесність в практичній діяльності. Отже, у поведінці дітей не виявлено таких якостей, як лицемірство, заздрість, брехливість, нещирість, тобто негативних, протилежних чесності якостей. У контрольній групі таких дітей залишилося 7,5%. Після експерименту лише 6,25% учнів експериментальної групи характеризувалися тим, що мали порушення в поведінці, рідко виконували обіцянки, не завжди зізнавалися у негативних вчинках. В кожній контрольній же групі таких учнів було 30%.

Таблиця 5.7.

Дані про рівні застосування знань про норми моралі “чесність” у поведінці РВ учнів до і після виховного впливу (%)

Рівні знань	Вихідні дані (А)		Похідні дані (В)		Різниця між В і А	
	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група	Контроль на група	Експериментальна група
1. Високий	5	4,37	2,5	8,75	-2,5	4,38
2. Вище за середній	15	15	18,75	35	3,75	20
3. Середній	42,5	43,75	41,25	50	-1,25	6,25
4. Нижче за середній	28,75	26,88	30	6,25	1,25	-20,63
5. Низький	8,75	10	7,5	0	-1,25	-10

Найбільша кількість учнів контрольної та експериментальної груп до і після формуючого експерименту показують середній рівень вміння застосовувати моральні знання в поведінці (відповідно 42,5% і 43,75%; 41,25% і 50%). У дітей з таким рівнем сформованості поведінкового компонента моральної вихованості чесність проявляється ситуативно і не є звичною характеристикою поведінки. Ці діти іноді порушують правила поведінки, хоча в основному виконують обіцянки і зізнаються в негативних вчинках.

Слід відмітити, що найбільших змін в контрольній групі учнів зазнали дані, що характеризують рівень сформованості поведінкового показника

моральної вихованості як вищий за середній (збільшилися на 20%) та нижче за середній (зменшилися на 20,63%).

Порівняльний аналіз рис.5.5. та 5.7. показав, що рівень сформованості поведінкового компонента в учнів експериментальної групи зріс більшою мірою, ніж змістового. Особливо це відмічається щодо даних на рівні сформованості вищому за середній.

У цілому ж результати вивчення РВ учнів показали, що у них існує значне розходження між моральними знаннями і їх використанням на практиці.

Так, в процесі формуючого експерименту, особливо на перших етапах було виявлено, що діти дуже погано використовують отримані знання в практичній діяльності, хоч іноді і вирішують прості моральні ситуації, недостатньо

Рис.5.7. Рівні застосування моральних знань про чесність у поведінці РВ учнів до і після виховного впливу розуміючи їх суті.

Особливе позитивне зрушення у плані застосування РВ учнями знань на практиці було зафіксоване на III і IV етапах формування моральних якостей. Та й під час II етапу діти вже проявляли певні вміння практично розв'язувати моральні ситуації, особливо ті, які за змістом були аналогічні тим, що розглядалися на I етапі. Цьому сприяла гра “Як ти вчиниш”, розв'язання запропонованих моральних ситуацій. Особлива активізація моральної діяльності спостерігається у гри-інсценізації, при виконанні якої діти захоплювались сюжетом і прагнули до його обговорення.

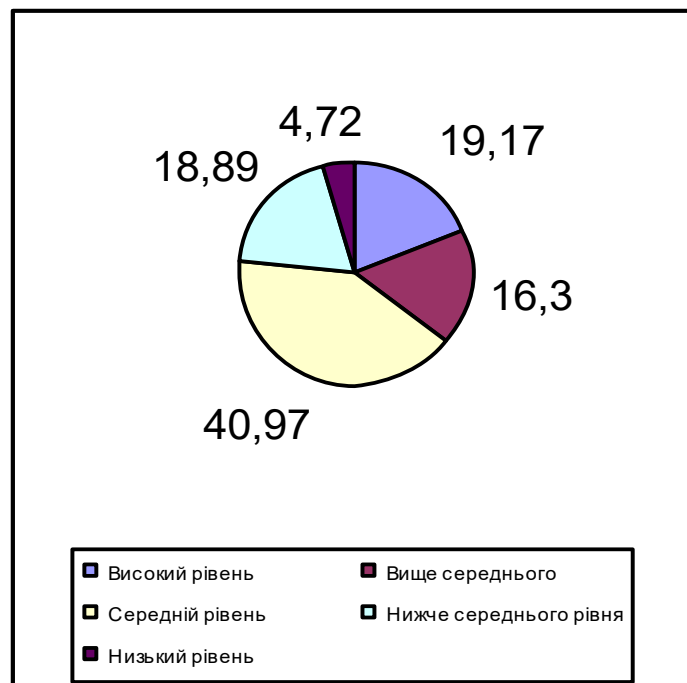
Метою останнього (IV) етапу формування моральних якостей було навчити дітей самостійно та диференційовано застосовувати моральні знання в практичних ситуаціях. Цьому сприяло розв'язання моральних колізій, використання гри “Запитай-вгадай-покажи”, інсценізації ситуацій на станції “Хатка чужих речей”, гри-змагання “Речення з помилками”, на станції мінне поле “Додержуйко”. На останньому занятті у різних видах робіт близько 43% дітей показували досить правильне практичне використання моральних

знань. Вони проявляли щирість, відвертість, правдивість. Порушуючи правила поведінки, вони зізнавалися, відмічали, що вчинили погано.

Одержані в результаті корекційно-виховного впливу дані щодо сформованості змістового, емоційного і поведінкового компонентів морального розвитку дозволили провести їх порівняльний аналіз у дітей контрольної та експериментальної груп. Аналіз побудованого на їх основі графіка (рис.5.8.) показує відчутне зростання вихованості розумово відсталих учнів експериментальної групи за усіма показниками. У цілому зміна даних відбулася у напрямку підвищення рівнів сформованості кожного показника. Так, знання учнів про норми моралі, після спеціального виховного впливу досягають вищого за середній рівень, але більшою мірою характеризуються середнім рівнем. Ставлення до норм моралі досягає високого рівня; рівень використання знань про норми моралі в практичній діяльності значно вищий за загальний рівень знань, але нижчий від рівня ставлення.

Рис. 5.8. Рівень сформованості у РВ учнів етичних знань, ставлення до норм моралі та їх застосування в практичній діяльності після запровадження корекційно-виховного впливу

Контрольна група

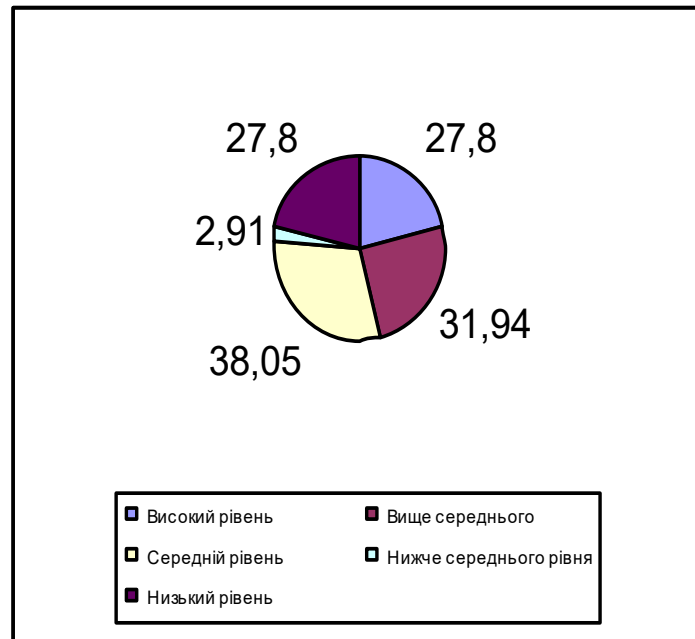
Експериментальна група

Рис. 5.9. Загальний рівень вихованості учнів допоміжної школи відповідно до моральної норми “чесність”

Спостереження за поведінкою учнів 4-х класів допоміжних шкіл після проведення формуючого експерименту, спрямованого на становлення у них моральної якості “чесність”, показали, що майже у 50% РВ учнів підвищився рівень їх вихованості. Вони іноді порушують правила поведінки, але у цьому зізнаються і знаходять виправдання, не завжди виконують свої обіцянки. Їх чесність ще не є звичною характеристикою поведінки, але діти прагнуть до неї. Майже 35% учнів почали проявляти нетерпимість до нещирості, брехні. Їхні порушення у поведінці стали незначними і тимчасовими, окрім того вони відчували при цьому докори сумління.

Загальний рівень вихованості в учнів контрольної та експериментальної груп відповідно до норми моралі “чесність” представлено на діаграмі (рис.5.9.) (За показниками моральної вихованості див.дод. І(1-3)).

Аналіз діаграм свідчить про те, що за усіма показниками (змістовий, емоційний, поведінковий) загальний рівень вихованості щодо моральної

норми “чесність” в учнів експериментальної групи значно підвищився, що свідчить про ефективність запровадженої нами системи корекційно-виховного впливу з метою формування моральних якостей.

Загальні висновки

У монографії ми висвітлили практичні та теоритичні положення щодо проблеми формування в учнів молодших класів допоміжної школи моральних якостей, які дають нам змогу зробити наступні висновки.

Моральне виховання є найважливішою складовою доцільного розвитку особистості, спрямованого на засвоєння нею історично вироблених моральних цінностей. Про ефективність морального виховання свідчить моральний розвиток людини. Найважливішими складовими морального розвитку є моральні знання (як основа моральної свідомості), емоційне ставлення до знань норм моралі, моральна поведінка.

Моральний розвиток людини визначається моральною вихованістю – особливою формою внутрішньої активності, що забезпечує можливість дотримання норм моралі та відповідного до них ставлення. Найбільш загальним показником моральної вихованості особистості є її моральні якості, які розглядаються як основа моральної поведінки. Моральні якості інтегрують найважливіші показники морального розвитку: змістовий, емоційний, поведінковий. Їх формування можливе на основі становлення відповідних етапів морального розвитку: усвідомлене засвоєння знань про норми моралі; стимулювання і закріплення позитивного ставлення до норм моралі і моральної поведінки, організація досвіду моральної поведінки. Забезпечення становлення всіх компонентів є необхідною умовою формування у дитини моральних якостей та її морального розвитку в цілому.

Моральний розвиток розумово відсталих дітей досліджувався переважно у плані формування моральної свідомості та моральної поведінки. Їх моральна вихованість вивчалась на основі врахування змістового, емоційного чи поведінкового показників розвитку без достатнього зв'язку між ними, що значною мірою позначилось на розрізненості як досліджень, так і рекомендацій щодо послідовного, цілісного виховного впливу на дитину. Моральний же розвиток учнів допоміжної школи на основі формування його інтегративного показника – моральних якостей, усіх

взаємопов'язаних складових їх становлення, відповідне педагогічне забезпечення з використанням, передусім, можливостей позакласної виховної роботи в допоміжній школі, ще не було спеціальним предметом дефектологічних досліджень.

Розумово відсталим молодшим школярам властиві особливості прояву змістового, емоційного і поведінкового компонентів становлення моральних якостей. Більшість з них мають певні знання про норми моралі (доброту, чесність, чуйність), які характеризуються недостатньою сформованістю за повнотою, адекватністю, усвідомленістю. У них не знаходять відображення всі найсуттєвіші складові їх змісту. У знаннях учнів 1-2 класів переважають складові змісту норм моралі, що пов'язані з їх повсякденною життєдіяльністю, оточенням, стосунками з дорослими; у знаннях учнів 3-4 класів знаходять місце складові змісту норм, зорієнтовані на стосунки з однолітками і більш широкі соціальні контакти, відносини.

У цілому знання розумово відсталих молодших школярів характеризуються обмеженим, недостатньо адекватним, диференційованим і усвідомленим трактуванням суті моральних норм. Найвиразніша ознака змістового компонента становлення моральних якостей у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку – труднощі в розумінні сутності моральних норм, їх диференціації, вербалізації і поясненні їх змісту.

Впродовж шкільного навчання в 1-4 класах у розумово відсталих учнів спостерігається незначна динаміка становлення змістового компонента моральної вихованості, яка, порівняно з нормально розвиненими ровесниками з кожним роком уповільнюється, а розходження за параметром адекватності, й, особливо, усвідомленості зростає.

Розумово відсталі молодші школярі, в основному, характеризуються позитивним, але недостатньо стійким і дієвим ставленням до норм моралі та їх дотриманням в поведінці. Рівень сформованості емоційного компонента становлення моральних якостей у дитини значною мірою визначається

наявністю знань про норми моралі, їх змістом, розумінням суті, зв'язком з можливістю задоволення власних потреб.

Учні молодших класів допоміжної школи мають незначний рівень сформованості поведінкового компонента становлення моральних якостей, що залежить від наявності знань про норми моралі, розуміння їх суті, ставлення до них, набутого досвіду моральної поведінки. Виконання моральних норм розумово відсталими учнями носить характер ситуативності, недостатньої послідовності, прагматичності, обмеженості вузьким колом переважно пасивних відносин з оточенням, що зазнає лише незначних змін протягом навчання в 1-4 класах.

Розумово відсталі молодші школярі потребують спеціальної виховної роботи, спрямованої на інтенсифікацію їх морального розвитку на основі цілеспрямованого формування всіх складових становлення моральних якостей.

У результаті проведення корекційно-виховного впливу з метою формування в учнів молодших класів допоміжної школи моральних якостей, ми дійшли наступних висновків:

Рівень моральної вихованості розумово відсталих молодших школярів значно підвищується за умови спеціального педагогічного забезпечення формування змістового, емоційного і поведінкового компонентів становлення моральних якостей. При цьому найбільшого розвитку зазнає рівень сформованості емоційного показника – позитивного за характером, стійкого та дієвого ставлення до норм моралі та моральної поведінки; найменшого – загальний рівень сформованості змістового компонента – знань про норми моралі і щонайперше їх усвідомленості. Ці дані є підставою для визначення пріоритетів у послідовності та інтенсивності корекційно-виховного впливу на моральний розвиток розумово відсталих молодших школярів, визначення найбільш сформованих у них складових розвитку позитивного характеру як певної опори для педагогічного процесу.

Спеціальне педагогічне забезпечення формування моральних якостей полягає у застосуванні системи етичних занять з учнями в процесі позакласної виховної роботи у допоміжній школі. Їх основу складають взаємопов'язані зміст, методичні засоби і організаційні форми виховного впливу, спеціально побудовані відповідно до мети формування моральних якостей, їх сутності, складових, етапів становлення, особливостей і можливостей учнів допоміжної школи.

В основу розробки етичних занять покладено необхідність поетапного становлення у розумово відсталих учнів моральних якостей, а саме:

- опанування школярами повними, адекватними, усвідомленими знаннями про норми моралі;
- формування у них стійкого і дієвого позитивного ставлення до норм моралі і моральної поведінки;
- організація досвіду моральної поведінки дітей з метою застосування знань про норми моралі в практичній діяльності.

Меті формування в учнів усіх складових становлення моральних якостей слугує використання спеціально розробленої для кожної з них підсистеми етичних занять, послідовність і особливості проведення яких визначаються психологічним змістом складових формування відповідно до повноти характеристик і психологічних особливостей дітей.

Ефективність формування моральних якостей залежить від використання на заняттях основних методів виховного впливу: етичного інформування, створення виховних ситуацій, стимулювання моральної поведінки. Найважливішим серед них для проведення етичних занять є етична бесіда. Успіх її використання значною мірою залежить від її організації на основі принципів створення емоційно збагачених виховних ситуацій, послідовності й системності аналізу вихованцем змісту понять, ситуацій, власних і чужих вчинків, розширення досвіду моральної поведінки. Необхідною умовою їх використання є дотримання вимог до змісту, методичних засобів, організації проведення.

Побудована таким чином корекційно-розвивальна робота відповідає загальній суті та структурі становлення моральних якостей і передбачає, в основному, фронтальну форму роботи. Але, враховуючи наявність у дітей різних рівнів сформованості і особливостей прояву складових становлення моральних якостей, важливим є використання групової та індивідуальної форм роботи. Особливе місце в такій роботі відводилося наданню учням дозованої індивідуальної допомоги.

Монографічне видання дає змогу не лише більш детально теоритично ознайомитися з проблемою формувань моральної вихованості та моральних якостей РВ молодших школярів, а також практично впроваджувати розроблені методики психологічно адаптованому вивченню моральної вихованості та моральних якостей при організації педагогічної корекційно-виховної діяльності з формуванням моральної культури у РВ молодших школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Г.Г., Єфименко В.В., Лінчук О.М. та ін. Етика: Навчальний посібник. - К.Либідь, 1992.- 382 с.
2. Акмамбетов Г.Г. Проблемы нравственного развития личности. - Алма-Ата: Наука, 1971-215 с.
3. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2 т.- М.: Педагогика, 1980.- Т.1.- 280 с.
4. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение.- М.: Мысль, 1985.- 155 с.
5. Артёмова Л.В. Моральне виховання дошкільників. - К.: Рад. школа, 1974. –104 с.
6. Архангельський Л.М. Социально-этические проблемы теории личности. - М.: Мысль, 1974.-221 с.
7. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. - М.: Мысль, 1976.- 158 с.
8. Байкенов С.Г. Экспериментальное изучение самооценки учащихся вспомогательной школы: Вопросы патопсихологии.- М.: Просвещение, 1970.- 120 с.
9. Белкин А.С. Нравственное воспитание учащихся вспомогательной школы.- М.: Просвещение, 1977. –112 с.
- 10.Бениаминова Б.М. Воспитание детей. - М.: Медицина, 1991. -288 с.
- 11.Бех І.Д. Від волі до особистості. - К.: Україна - Віта, 1995.- 202 с.
12. Бех І.Д. Довільна поведінка школяра як мета виховання // Рідна школа. – 1993. - №9. – С.29.
13. Бех І.Д. Наукові засади створення особистісно орієнтованих технологій // Початкова школа. – 1977. - №7. – С.5.
- 14.Бех И.Д. Нравственность личности - стратегия становления. - Ровно: РИОПП, 1991.-140 с.
- 15.Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник.- К.: ІЗМН, 1998.-204 с.

- 16.Бех И.Д. Психологические основы нравственного развития личности: Дис... д-ра психол. наук: 19.00.01.– К., 1993 - 320 с.
- 17.Богданова О.С., Петрова В.И. Методика воспитательной работы в начальных классах.- М.: Просвещение, 1980.- 208 с.
- 18.Богданова О.С., Черенкова С.В. Нравственное воспитание старшеклассников. - М.: Просвещение, 1988.- 220 с.
- 19.Богуш А.М., Смольська О.І. Етичні бесіди в 1-3 класах.- К.: Рад. школа, 1981.- 139 с.
- 20.Бодалев А.А., Караковский В.А., Новикова Л.И. Психолого-педагогические проблемы воспитания // Советская педагогика.- 1991.- №5.- С. 11-20.
- 21.Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте.- М.: Просвещение, 1968.- 464с.
- 22.Болдырев Н.И. Методика воспитательной работы в школе. - М.: Просвещение, 1981. – 223с.
- 23.Болдырев Н.И. Особенности процесса морального воспитания // Рад. школа. - 1965.-№9 – С.8-13.
- 24.Буева А.Г. Человек, деятельность, общение. -М.:Мысль, 1978.- 156с.
- 25.Буфетов Н.М. Нравственное воспитание во вспомогательной школе. - Алма-Ата: Мектеп, 1988.- 88 с.
- 26.Буфетов Н.М. Особенности усвоения некоторых моральных понятий умственно отсталыми школьниками //Дефектология.-1980.- №3.- С.24-26.
- 27.Буфетов Н.М. Формирование моральной оценки поступков людей у учащихся вспомогательной школы: Автореф. дис... канд. пед. наук: - М., 1983.- 21с.
- 28.Вардомацкий А.П. Моральная регуляция поведения личности. - Минск: Наука и техника, 1987.-127с.

- 29.Варянен В.О. Особенности личных взаимоотношений между учащимися старших классов вспомогательной школы: Автореф. дис... канд. пед. наук. - М.: Просвещение, 1971. – 17с.
- 30.Волченко Л.Б. Культура поведения, этикет, мораль.- М.: Знание, 1982.- 64с.
- 31.Вопросы обучения и воспитания детей с нарушениями интеллекта: Сб. научных трудов / Под ред. М.И. Кузьмицкой.- М.: Мысль, 1974. – 134с.
- 32.Вопросы обучения и воспитания умственно отсталых школьников / Под ред. Н.П. Долгобородовой. - Л.: Титангиз, 1969. – 124 с.
- 33.Воспитание гуманных чувств у детей / Под ред. Л.Н. Проколиенко, В.К. Котырло.- К.: Рад. школа, 1987.- 174с.
- 34.Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе / Под ред. В.В. Воронковой. - М.: Школа- Прес: 1994.- 416 с.
- 35.Воспитательная работа во вспомогательной школе: Пособие для учителей и воспитателей / Под ред. В.Ф. Мачихиной. - М.: Просвещение, 1980. – 63с.
- 36.Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т.-М.: Педагогика,1982. -Т.4. –488с.
- 37.Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т.-М.: Педагогика,1983.-Т.5.- 368с.
- 38.Высотина Л.А. Нравственное воспитание младших школьников. - М.: Из-во АПНРСФСР, 1960. – 151с.
- 39.Висоцька А.М. Планування позакласної роботи у групі спеціальних шкіл-інтернатів для дітей з особливими потребами // Дефектологія.- 2000.-№3.-С.9-13.
- 40.Гаврилов О.В. Психолого-педагогічні умови формування соціальної поведінки глибоко розумово відсталих дітей: Автореф. дис... канд психол. наук.- К., 1997.- 17с.

41. Гавриловец К.В., Казимирская И.И. Нравственно-этическое воспитание школьников.- Минск: Народная osveta, 1988.- 144 с.
42. Гаврилушкина О.П., Соколова Н.Д. Воспитание и обучение умственно отсталых дошкольников. -М.: Просвещение, 1985.- 72с.
43. Горская Г.А. Психологические условия становления младшего школьника как субъекта нравственного развития: Дис... канд. психол. наук.:19.00.07. - К., 1991. - 166с.
44. Григорьева Н.С. Моральне виховання молодших школярів // Початкова школа.-1987.- № 3.-С.10-13.
45. Гризозлазова Т.И. Формирование нравственного опыта младших школьников средствами музыкальной сказки: Дис... канд. пед. наук.-К., 1994.-182с.
46. Гуменникова Т.Р. Первоосновы моральной культуры // Початкова школа. — 1995. -№4.- С.14-16.
47. Гуменникова Т.Р. Формирование первооснов нравственной культуры во внеурочной деятельности: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. –К., 1995.- 198с.
48. Гумницкий Г.К. Нравственное воспитание: Цель, условия, закономерности. -М.: Знание, 1983.- 64с.
49. Гурина А.Г. Основание нравственно-психологических качеств личности школьниками 5-7 классов: Автореф. дис... канд. пед. наук:13.00.01.- М., 1950. –18с.
50. Гурова Р.Г. Социологические проблемы воспитания. - М.: Педагогика, 1981.-176 с.
51. Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности. - М.: Педагогика, 1981. –156с.
52. Додонов Б.И. Гармоническое развитие и типологическое своеобразие личности. - М.: Наука, 1981. – 326с.
53. Долгобородова Н.П. и др. Воспитание учащихся вспомогательной школы.- Л.: Титанагас, 1965. - 110 с.

54. Дошкольное воспитание аномальных детей / Под ред. Л.П. Носковой и др. - М.: Просвещение, 1993. -224с.
55. Дульнев Г.М. Воспитательная работа во вспомогательной школе. - М.: Знание, 1961.- 150с.
56. Дульнев Г.М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе. / Под ред. Г.А. Власовой, В.Г. Петровой. - М.: Просвещение, 1991.-176с.
57. Єременко І.Г. Досвід вивчення моральних уявлень в учнів допоміжної школи // Наукові записки НДІП УРСР. Т. XXIII. – К.: Рад. школа, 1961. – С. 95-124.
58. Єременко І.Г. Исследование представлений о правдивости в учащихся вспомогательной школы // Третья научная сессия по вопросам дефектологии: Тезисы докладов. – М., 1960. – С. 120-128.
59. Єременко І.Г. Олигофренопедагогика .- К.: Вища школа, 1985.- 328с.
60. Ефимова Л.Г. Формирование нравственных качеств у подростков в процессе игровой деятельности во внеурочное время: Дис... канд. пед. наук:13.00.01. –К., 1991. – 168с.
61. Жулкевская Г.В. Внутренние отношения как фактор нравственного формирования личности старшеклассников: Дис... канд. пед. наук:13.00.01.- К., 1973.- 166с.
62. Загальна психологія: курс лекцій / авт. О. Скрипченко та ін. – К., 1997. – 436с.
63. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: В 2 т.- М.: Педагогика, 1986.-Т.1. - 320 с.
64. Зарецкая И.И. Нравственное воспитание учащихся. - М.: Высшая школа, 1986.- 144с.
65. Зверева І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості школярів.- К.: ІСДО, 1995.- 156с.

66. Зосимовский А.В. Возрастные особенности нравственного развития детей // Сов. педагогика.- 1970.-№ 10.-С.12-21 .
67. Зосимовский А.В. Диагностика моральной воспитанности личности. // Сов. педагогика. - 1970.- №7.-С.31-38.
68. Иванчук М.Г. Психолого-педагогічні умови формування у молодших школярів моральних почуттів: Дис... канд. пед. наук:19.00.07.- К.,1993. -137с.
69. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посібник.-К.: Вища школа, 1997.-304с.
70. Каспина В.С. Специфика и место воспитывающей ситуации в системе воспитательных воздействий // Сов. педагогика.- 1972.- №5.-С.64-68.
71. Каукенайте Л.Ю. Формирование первоначальных навыков и привычек культуры поведения у учащихся первого класса вспомогательной школы: Автореф. дис... канд. пед. наук:13.00.01.- Л.: Титанагас, 1975.- 20с.
72. Кашуба Л.І., Лук'янчук В.А. Проблеми виховання дітей з відхиленнями у поведінці // Початкова школа. - 1995.- № 5.- С.24-27.
73. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция.- М.: Просвещение, 1992.- 172с.
74. Киян Л.Ф. Воспитание бережливости как нравственной черты учащихся -подростков: Дис... канд. пед. наук:13.00.03.- К., 1985. – 184с.
75. Кіндрат К.П. Позакласна виховна робота в початкових класах.- К.: Рад. школа, 1964.- 103с.
76. Коваленко Ю.И. Воспитание учащихся в школах ФРГ.- М.: Педагогика, 1975.-127с.
77. Коломинский Н.Л. Развитие личности учащихся вспомогательной школы.- К.: Рад. шк. 1987.- 87с.

78. Ковальчук Ю.М. Психологический условия формирования нравственного сознания учащихся III-IV классов: Дис... канд. психол. наук:19.00.10.- К., 1985.-167с.
79. Ковалёв А.Г. Психология личности. -М.: Просвещение, 1965.-288с.
80. Концепція виховання особистості // Рад. школа.- 1991.- №5.-С.40-47.
81. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Освіта України.-2000.-№32.-С.6-7.
82. Концепція національного виховання // Початкова школа.- 1995 .- №2.- С.48-53.
83. Коррекционная роль обучения во вспомогательной школе / Под ред. Г.М. Дульнева. -М.: Педагогика, 1971. - 96с.
84. Коррекционная учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе: Сб. статей / Под ред. А.С. Белкина. - Свердловск: СГПИ, 1978.-67с.
85. Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальных дошкольников / Под. ред. Л.П. Носковой.- М.: Педагогика. 1989.- 176с.
86. Коррекция личности ребенка с проблемами в развитии на уроках чтения / Под ред. А.А.Пахомова.- С-П, 1995.- 108с.
87. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес та психічний розвиток особистості.- К.: Радянська школа, 1989 – 420с.
88. Критерії моральної вихованності молодших школярів: Книга для вчителя/За ред. І.Д. Беха, С.Д. Максименка, -К.: Рад. школа, 1989.-95с.
89. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников.- М.: Просвещение, 1976.-323с.
90. Кузнецов А. Нетрадиційні форми діяльності в позакласній роботі з розумово відсталими учнями // Дефектологія.- 1998.-№4.-С.27-29.

91. Кузьменко Л., Рєпа Н. Морально-правове виховання учнів спеціальних шкіл-інтернатів // Дефектологія.- 1998.- №4.- С. 21-24.
92. Курганська Л.О. Слово вчителя в поведінці школяра // Початкова школа.-1995. -№1.-С.21-23
93. Кутьев В.О. Внеурочная деятельность школьников.-М.: Просвещение, 1983.- 98с.
94. Киричок В.О., Підгорна Н.І. Заняття з етичного виховання в 1 класі: Посібник для вчителя.-К.: Освіта, 1998.-79с.
95. Киричок В.А., Підгорна Н.І. Орієнтовна програма та методичні розробки занять з етичного виховання учнів 1 класу // Початкова школа. –1995.- №7.-С.40-47.
96. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики.- М.: МГУ, 1981.- 584с.
97. Лігоцький А.О. Виховання особистості - основа розвитку суспільства // Початкова школа.- 1997- №7.-С.1-3.
98. Лихачев Б.Г. О критериях оценки нравственного воспитания школьников // Сов. педагогика.- 1987.-№5.-С.45-49.
99. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии.-М.: Наука, 1984.- 444с.
100. Лопуховская В. Воспитание чувства ответственности у младших школьников во внеучебной деятельности: Дис... канд. пед. наук:13.00.01.- К., 1992.-163с.
101. Лук А.Н. Эмоции и личность.- М.: Просвещение, 1982.- 174с.
102. Люрина Г.И. Нравственное воспитание подростков во внеурочной деятельности средствами фольклора. - Дис... канд. пед. наук:13.00.01.- К., 1972.- 258с.
103. Маличенко К.М. Воспитание целеустремленности и настойчивости как моральных черт личности советского школьника.- Дис... канд. пед. наук:13.00.01.-К., 1972.-243с.

104. Мандрик Ю.Б. Нравственно-эстетическое воспитание младших школьников средствами народной песни.: Дис... канд. пед. наук:13.00.03. – К., 1989.- 133с.
105. Матвеева Л.А. Психологические проблемы развития нравственных убеждений.-Л.: ЛТПИ, 1987.- 130с.
106. Матвієнко О.В. Основи виховання моралі в молодших школярів.- К.: Стилос, 1991.-232с.
107. Маркова Г.О. Актуальні проблеми морального виховання у дошкільному віці.-К., 1966.-25с.
108. Марьенко И.С. Нравственное воспитание школьников. - М.: Просвещение, 1980.-310 с.
109. Марьенко И.С. Нравственное становление личности школьника.- М.: Педагогика, 1985.- 104с.
110. Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников.- М.: Просвещение, 1986.- 179с.
111. Мачихина В.Ф. Внеклассная воспитательная работа во вспомогательной школе-интернате.- М.: Просвещение, 1983.- 103с.
112. Мачихина В.Ф. Организационно-педагогические аспекты обучения и воспитания умственно отсталых детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей //Дефектология .- 1992.- № 4.- С.19-22.
113. Методика діагностики відхилень у розумовому розвитку молодших школярів та старших дошкільників / Авт. кол. Стадненко Н.М., Ілляшенко Т.Д., Борщевська Л.В., Обухівська А.Г. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1998. – 144с. – С. 30-31.
114. Методичні рекомендації щодо вивчення моральної вихованості учнів молодших класів допоміжної школи / За ред. І.Д. Бега та ін.- К.,1984.-20с.

115. Монахов Н.И. Изучение эффективности воспитания: Теория и методика: Опыт экспериментального исследования.- М.: Педагогика, 1981.-144с.
116. Моральное воспитание дошкольников: Из опыта работы / Л.В. Артёмова, Е.А. Таранова.-К.: Рад. школа, 1984.- 135с.
117. Морально-етичне виховання молодших школярів / За ред. В.П. Мацулевич.- К.: Рад. шк., 1988.- 144с.
118. Москалець В.П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: Дис... д-ра психол. наук:19.00.07.- К., 1996.- 425с.
119. Михайлова О.Ю. Психологічні особливості морального виховання глухих і слабочуючих дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку: Дис... канд. психол. наук:19.00.08.- К., 2000.- 243с.
120. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1960.- 426с.
121. Намазбаева Ж.И. Развитие личности учащихся вспомогательной школы: Автореф. дис...д-ра психол. наук:19.00.08.- М., 1986.- 33с.
122. Ніколаєв С.Ф. Організація виховної роботи в допоміжній школі: Методичний лист з досвіду роботи.-К., 1966.-36с.
123. Нравственная культура личности / Ред. кол. И.Ф. Надольный и др.-К.: Вища школа, 1976.-191с.
124. Нравственное развитие младших школьников в процессе воспитания /Под ред. И.А. Каирова, О.С. Богдановой.-М.: Педагогика, 1979.-192с.
125. Островська Л.Ф. Виховання культури поведінки дошкільників. - К.: Радянська школа, 1975.-119с.
126. Острогорский А.Н. Избранные педагогические сочинения.-М.: Педагогика, 1985.-125с.
127. Педагогіка / За ред. А.М. Алексюка: Навч. пос. для студентів унів.-К.: Вища школа, 1985.-294с.

128. Педагогика / Под ред. Ю.К. Бабанского: Учеб. пособие для студентов пед. институтов.-2-е изд. доп. и перероб.- М.: Просвещение, 1988. –479с.
129. Петрова В.Г. Практическая и умственная деятельность детей-олигофренов.- М.: Просвещение, 1968.- 160с.
130. Петухов Е.И. Педагогические основы предупреждения отклонений в нравственном развитии и поведении школьников.: Дис... канд. пед. наук.-К., 1985.- 160с.
131. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів: Навч.посібник / Авт. кол.: В.К. Демиденко та ін.- К.: ІЗМН, 1996.- 204с.
132. Платонов К.К. О системе психологии.- М.: Мысль, 1972.- 216с.
133. Погорелов Г.И. Формирование нравственного опыта у младших школьников в процессе занятий физкультурой: Дис... канд. пед. наук:13.00.01.-К., 1985.-164 с.
134. Пожар Л. Некоторые проблемы морального развития аномальных детей// Дефектология.- 1991.- №3.-С.73-75.
135. Поперечная Л.Н., Рубинштейн С.Я. О некоторых причинах неправильного развития личности подростков, перенесших физическое поражение ЦНС, и мерах профилактики: Метод, рекомендации.- М.,1973-64с.
136. Пороцкая Т.И. Воспитательная работа во вспомогательной школе.- М.: Просвещение, - 1980.-63с.
137. Пороцкая Т.И. Работа воспитателя вспомогательной школы: Книга для воспитателя. Из опыта работы.- М.: Просвещение, 1984. – 175с.
138. Примерное содержание воспитания школьников / Под ред. И.С. Марьенко.- М.: Просвещение, 1980. – 160с.
139. Проблемы нравственного воспитания / Под ред. Л.И. Рувинского.-М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977.- 283с.

140. Психологические проблемы коррекционной работы во вспомогательной школе / Под ред. Ж.И. Шиф, В. Г. Петровой. -М.: Педагогика, 1980.- 176с.
141. Психологія: Словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., исп. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 434с.
142. Развитие личности ребенка / Перевод с англ. П. Массен та ін. / Под ред. А.М. Фонарева.- М.: Прогресс, 1987.-272 с.
143. Развитие личности учащихся в процессе общения / Под ред. М.И. Боришевского. - К.: Вища школа, 1985.- 79с.
144. Рацул А.Б. Общественно-полезный, производительный труд как фактор нравственного воспитания учащихся общеобразовательной школы: Дис... канд. пед. наук. -К.,1991.- 173с.
145. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание.- М.: Изд-во АН СССР, 1957.- 329с.
146. Рубинштейн С.Л. Основы психологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1935. – С.667.
147. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии.- М.: Педагогика, 1976.-416с.
148. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника.- М.: Просвещение, 1986.-192с.
149. Саксонова Т.Е. О формировании нравственных понятий у учащихся V – VIII классов вспомогательной школы // Пятая научная сессия по дефектологии.- М., 1967.- С. 131-132.
150. Сапожнікова Е.Ш. Про формування вимогливості до себе в учнів молодших класів.-К.: Освіта, 1983.- 20с.
151. Свешникова Е.А. Принцип уважения и требовательности в нравственном воспитании учащихся советской школы.: Дис... канд. пед. наук.-К., 1972. –293с.

152. Сінгаївська І.В. Психологічні особливості прогнозування моральної поведінки в молодшому шкільному віці: Дис... канд. психол. наук:19.00.07.-К.,1994.- 166с.
153. Синёв В.Н. Особенности воспитания учащихся вспомогательной школы // Воспитательная работа во вспомогательной школе / Под ред. В.Ф. Мачихиной.-М.: Просвещение, 1980.-С. 16-23.
154. Синёв В.Н. Проблема понимания и личностное развитие учащихся вспомогательной школы // Изучение личности аномального ребенка: Тезисы докл. конф. 12 –13 апреля 1977.- М.: НИИ дефектологии АПН СССР.- 1977.- С. 105- 106.
155. Синёв В.Н., Северова А.П., Чехляй Н.В. Пути педагогической профилактики асоциального поведения умственно отсталых школьников // VI Всесоюз. пед. чтения: Тез. докл.- М.: НИИ дефектологии АПН СССР, 1982.- С.114.
156. Соколова Н.Д. Нравственное воспитание умственно отсталых дошкольников в процессе игровой деятельности.- М.: Просвещение, 1990.-18с.
157. Солодова Н.И. Опыт работы по организации коллектива и формированию положительных черт личности у слабовидящих школьников //Дефектология.- 1982. -№4.- С.41-43.
158. Сологуб Л.О. Формування доброзичливих взаємин молодших підлітків у позакласній роботі: Дис... канд. пед. наук:13.00.01.-К., 1989.- 174с.
159. Сотрубицкий В.В. Меры поощрения и наказания и методика их применения в нравственном воспитании учащихся: Дис... канд. пед. наук:13.00.01.- К.,1961.-230с.
160. Ставицький І. Психологічні умови усвідомлення молодшими школярами моральних вимог: Дис... канд. пед. наук:19.00.07.-К., 1994.- 126с.

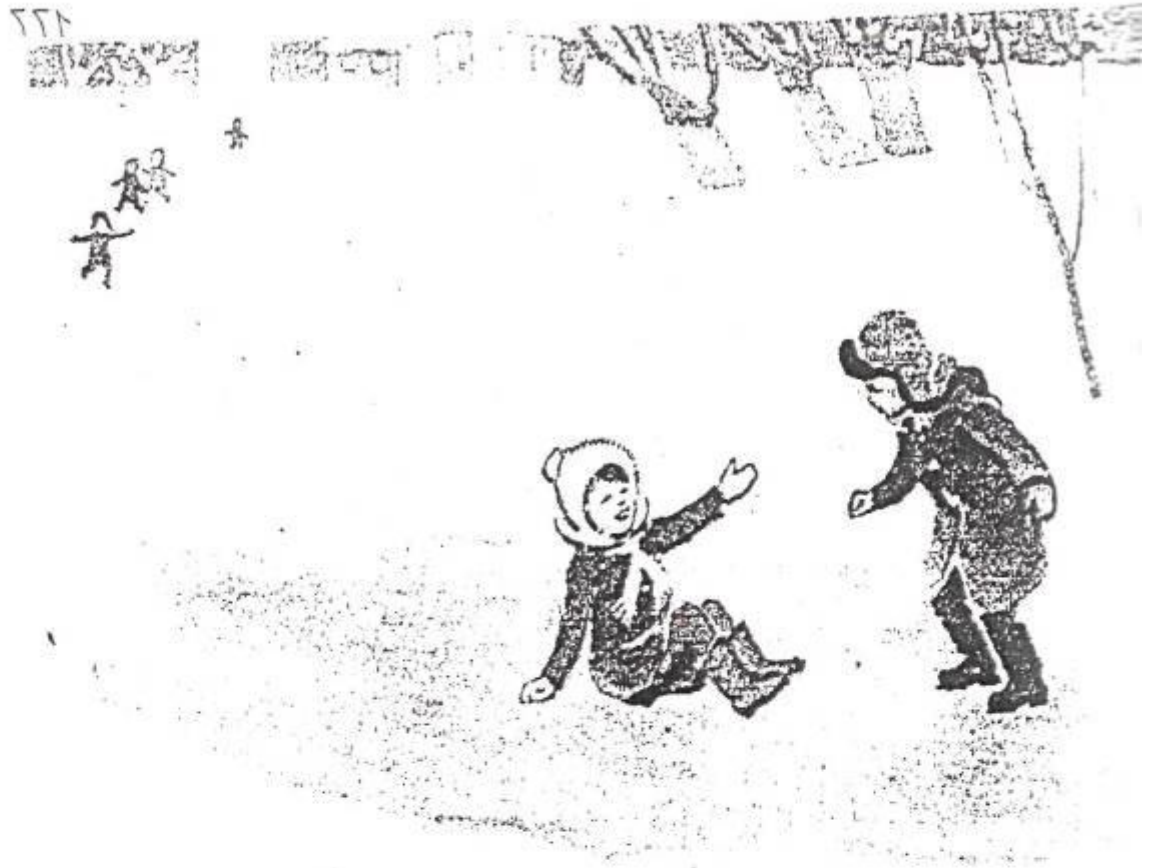
161. Субботский Е.В. О генезисе морального поведения дошкольников. Сообщение 3.: Формирование морального поступка // Новые исследования в психологии.- 1977.-№1.-С.48-53.
162. Субботский Е.В. Формирование моральных действий у ребенка //Вопросы психологии.-1979.-№3.-С.47-45.
163. Сухомлинский В.А. Как воспитывать настоящего человека.- К.: Рад. школа, 1975.-127с.
164. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письмо к сыну.- К.: Рад. школа, 1975.-557с.
165. Тарасенко Н.В., Капустин А.И. Особенности усвоения нравственных понятий и понимание оценки поступков человека учащимися вспомогательной школы: Сб. статей.-М.: Просвещение, 1988.-120с.
166. Украинская советская энциклопедия: В 10т. – К., 1979. – Т2. – С. 348.
167. Урунтаева Г.А., Афонькина Ю.А. Практикум по детской психологии / Под ред. Г.А. Урунтаевой.- М.: Просвещение – Владос, 1995.- 219с.
168. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения: В 2т.- М.: Просвещение, 1983.-Т.1.- 535с.
169. Федоров В. Проектирование личности как условие воспитания и исправления подростков - правонарушителей в специальной школе: Автореф. дис... канд. пед. наук:13.730.-М., 1971.-22с.
170. Фицула М. Особенности воспитательной работы в специальной школе: Автореф. дис... канд. пед. наук:13.730.- К., 1987.-17с.
171. Харченко Л.П. Формирование у старшеклассников нравственно-эстетических основ культуры общения во внеклассной работе: Дис... канд. пед. наук:13.00.03.- К., 1987.-179с.

172. Хворостян Р.Е. Нравственное воспитание учащихся начальных классов в школе ГДР: Дис... канд. пед. наук:13.00.03.-К., 1985.-184с.
173. Хоружая М. Особенности использования поощрений и наказаний в системе средств воспитания учащихся вспомогательной школы: Автореф. дис... канд. пед. наук:13.733.- М., 1965.-17с.
174. Хохліна О.П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку. – К.: Пед. думка, 2000.- 286с.
175. Хохліна О.П. Усвідомлення учбової діяльності в розумово відсталих школярів // Дефектологія.-1997.- №2.-С.7-9.
176. Шамко Л.Ю. Формирование представлений о социальных явлениях в умственно отсталых дошкольников: Автореф. дис... канд. пед. наук:13.00.03.- М., 1983.-17с.
177. Шаповалова О.Е. Моделирование проблемных ситуаций в процессе воспитания учащихся вспомогательной школы-интерната // Дефектология.-1995.-№2.-С.22-25.
178. Шапран О.И. Воспитание сознательной дисциплины младших школьников в условиях коллективной деятельности.: Дис... канд. пед. наук:13.00.01.-М., 1988.-174с.
179. Шиша В.И. Роль внеклассной работы в воспитании активности и самостоятельности учащихся вспомогательной школы: Автореф. дис... канд. пед. наук:13.00.03.-М., 1977.-16с.
180. Шкволу И.К. Формирование нравственных убеждений личности в процессе овладения общечеловеческими и национальными ценностями: Дис... канд. психол. наук:19.00.07.-К.,1990.-186с.
181. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей.-М.: Педагогика, 1984.-144с.

182. Ясякевич Г.Я. Формирование гуманных отношений младших школьников во внеучебной деятельности: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01.- К.,1997.-169с.
183. Johnson R.C. A study of children's moral judgements // Child Development .-1962.-№33.-P.42-57
184. Piaget J. The moral judgement of the child London: Kegan Paul, 1932.-130p.
185. Wilson D. Moral education and curriculum. A guide for teacher and researchworkers.- L, 1969.-110p.

Бесіда за змістом сюжетних малюнків

А.1. Серії сюжетних малюнків до бесіди (за змістом сюжетних малюнків)

011

1/2

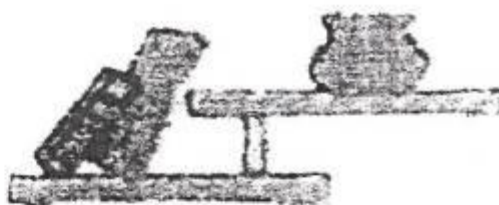

1/2

Бесіда за змістом сюжетних малюнків

Б1. Сюжетні малюнки

186
9

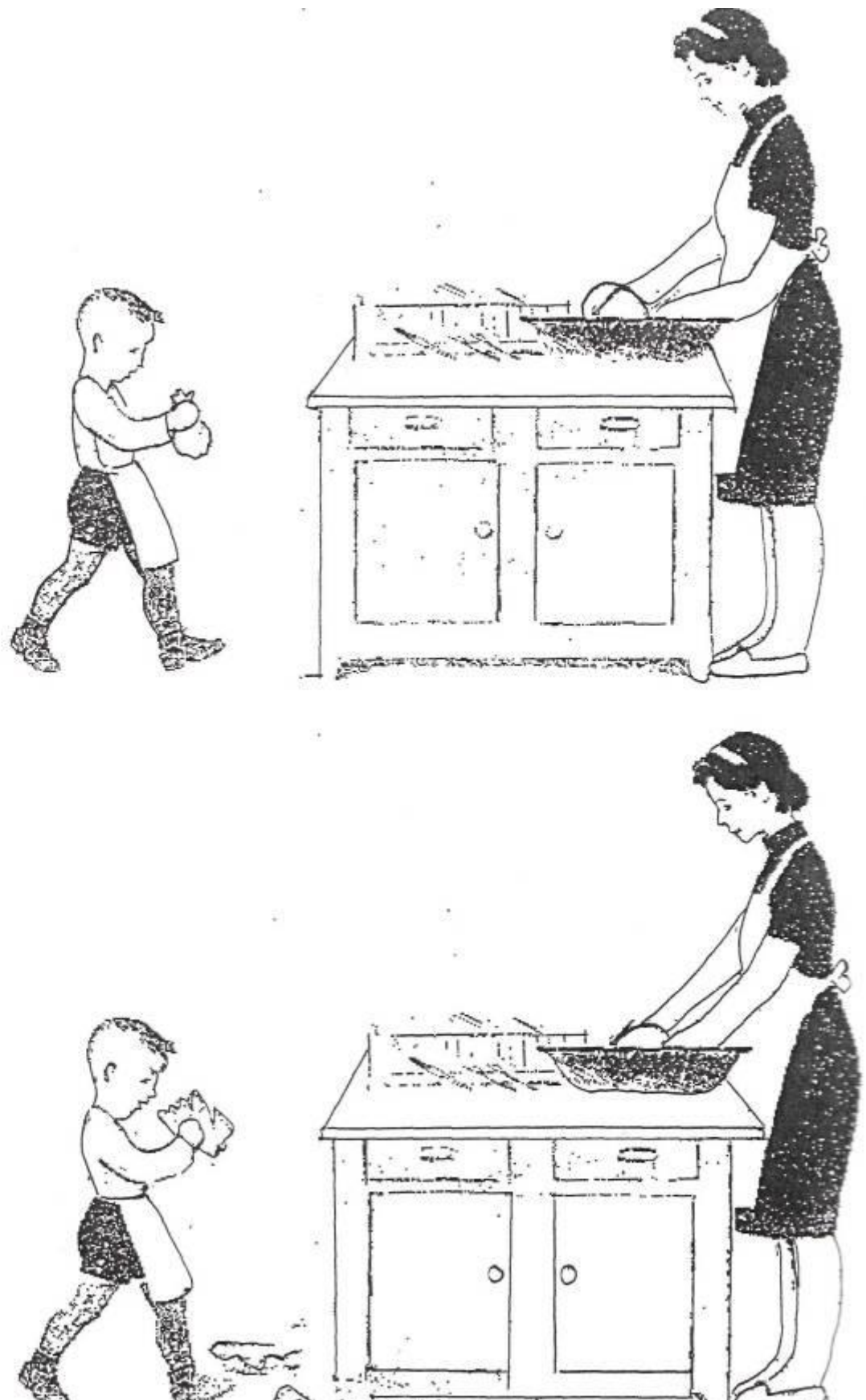

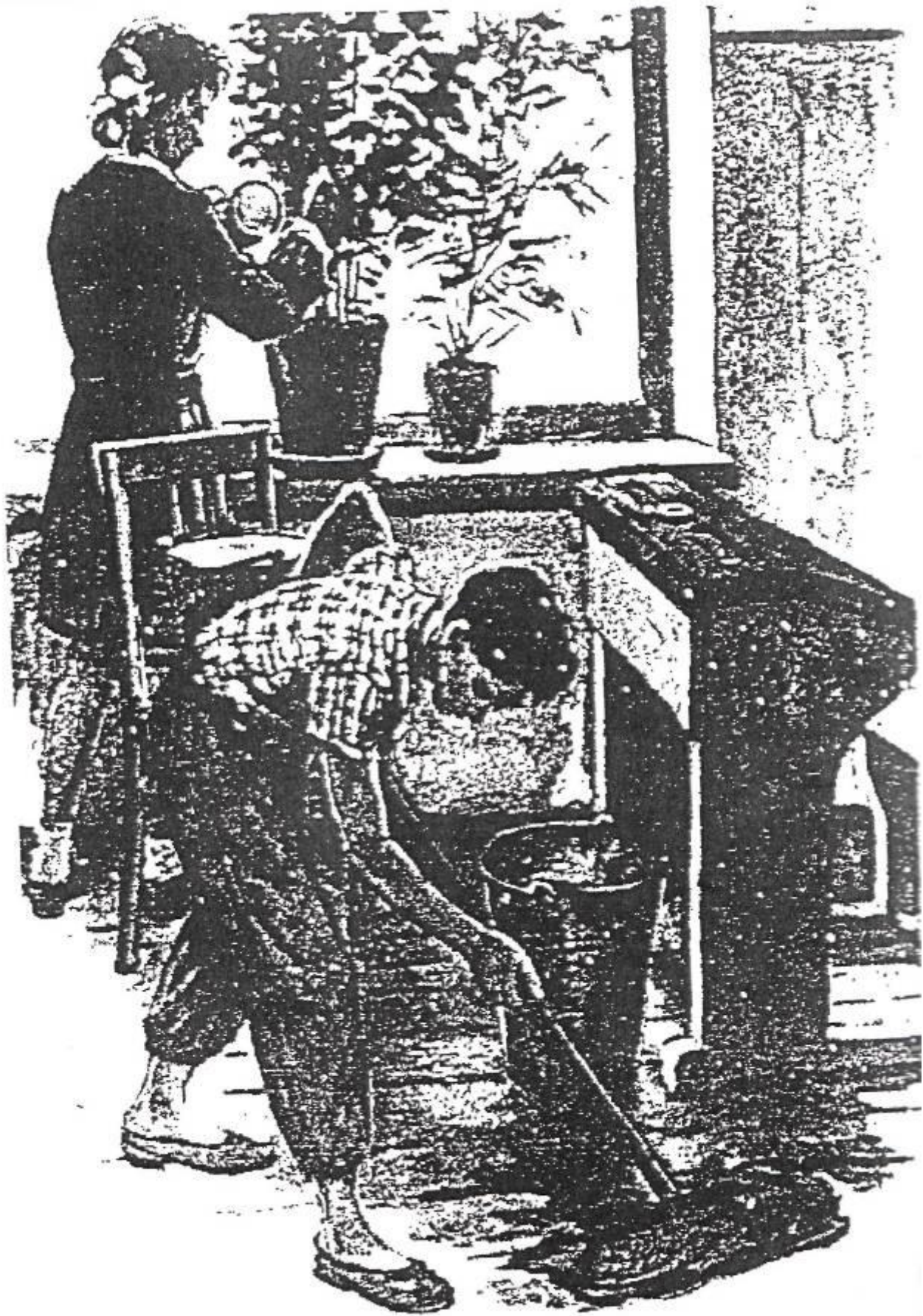

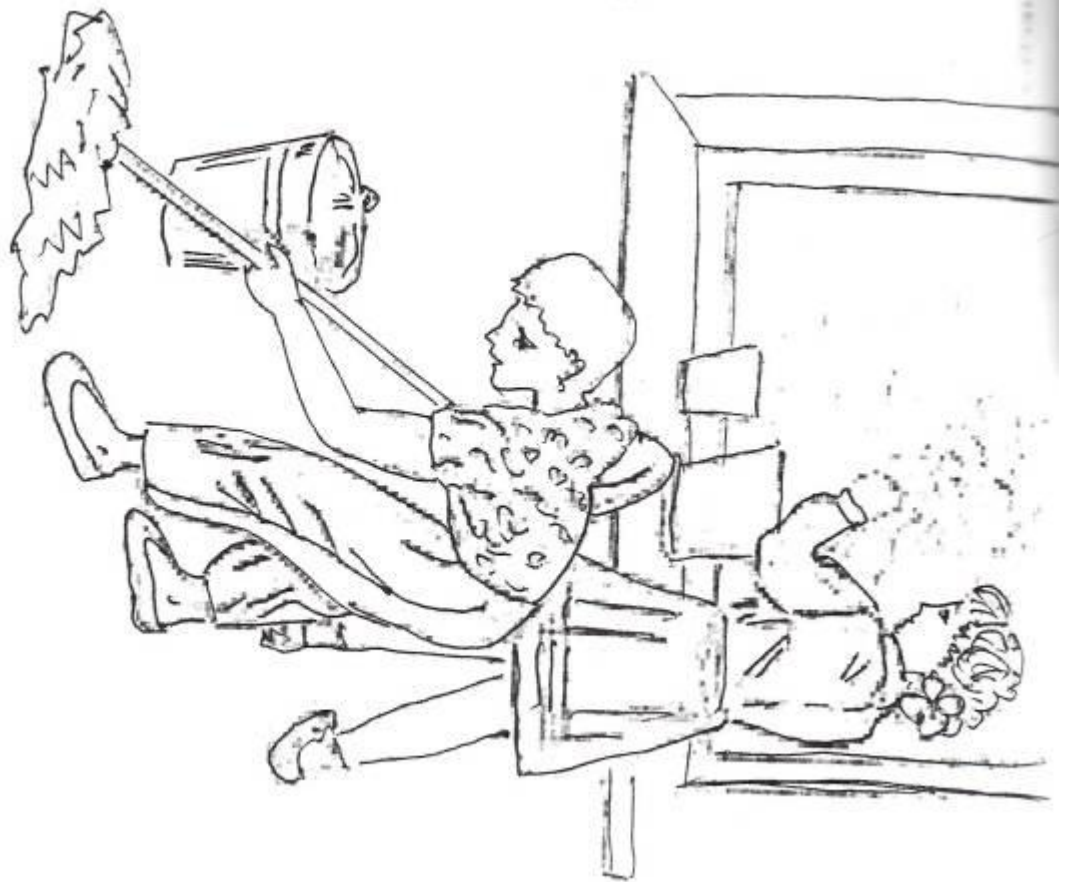
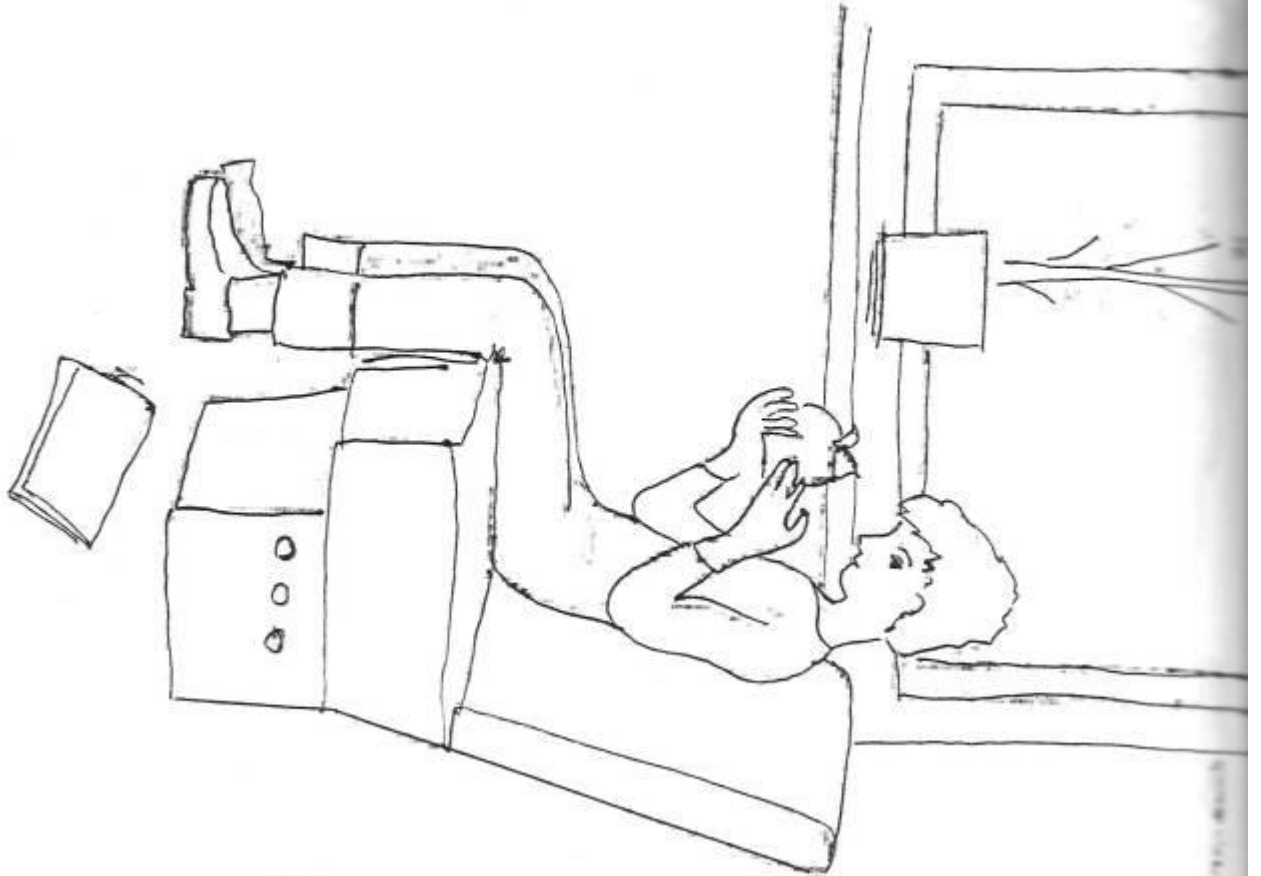
Додаток В.

Бесіда за змістом сюжетних малюнків

В.1. Серії сюжетних малюнків які подібні за змістом

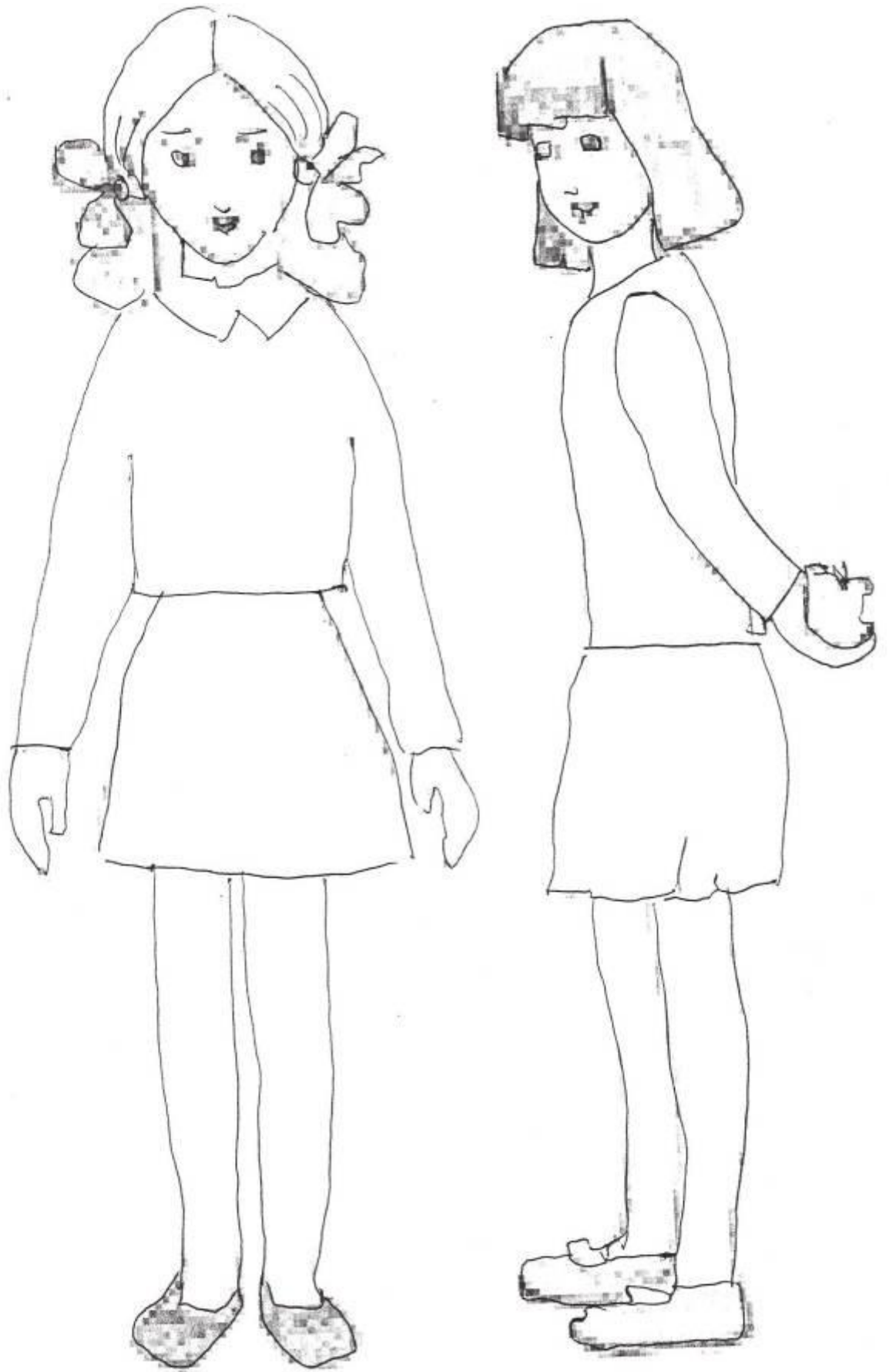

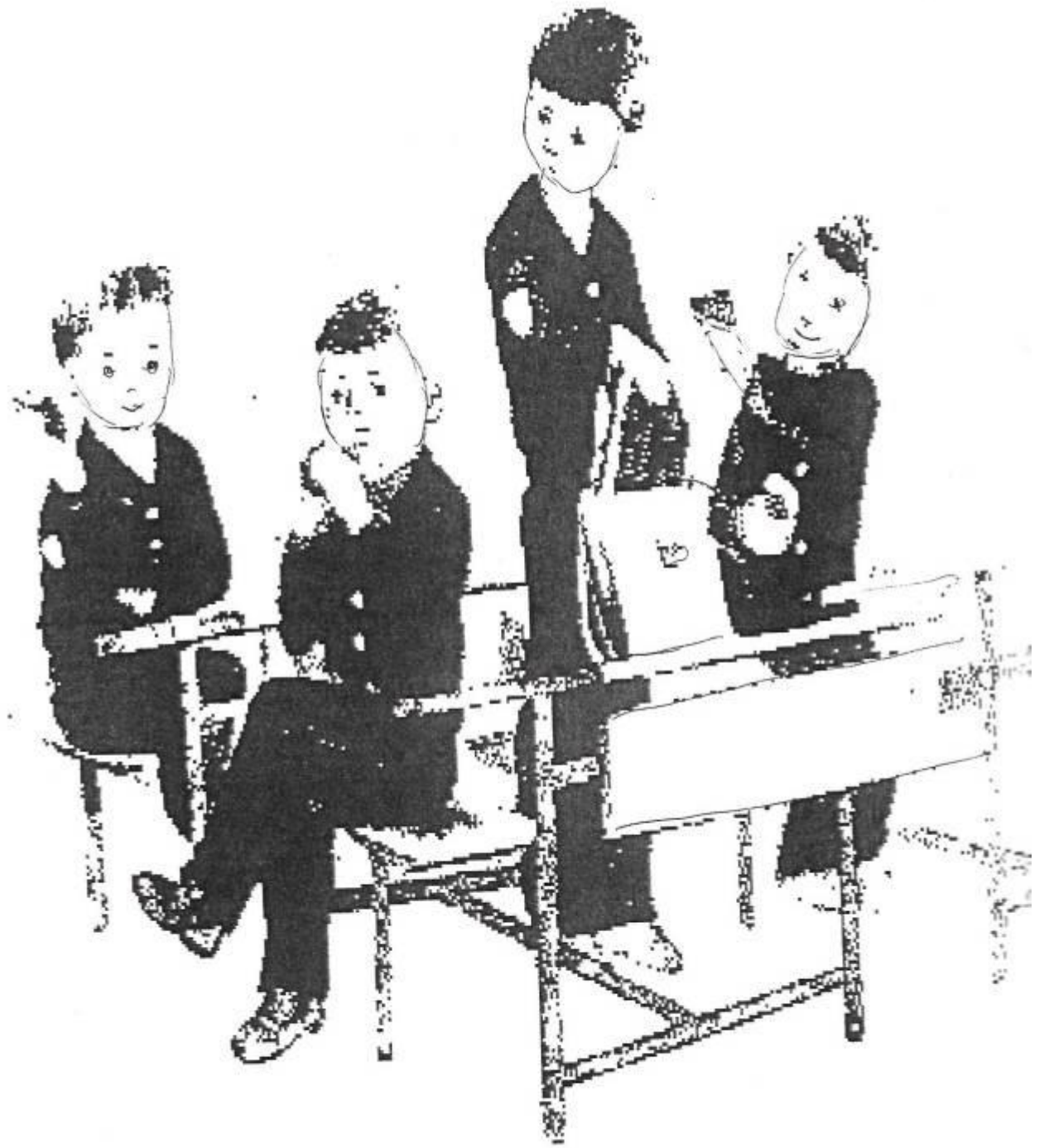

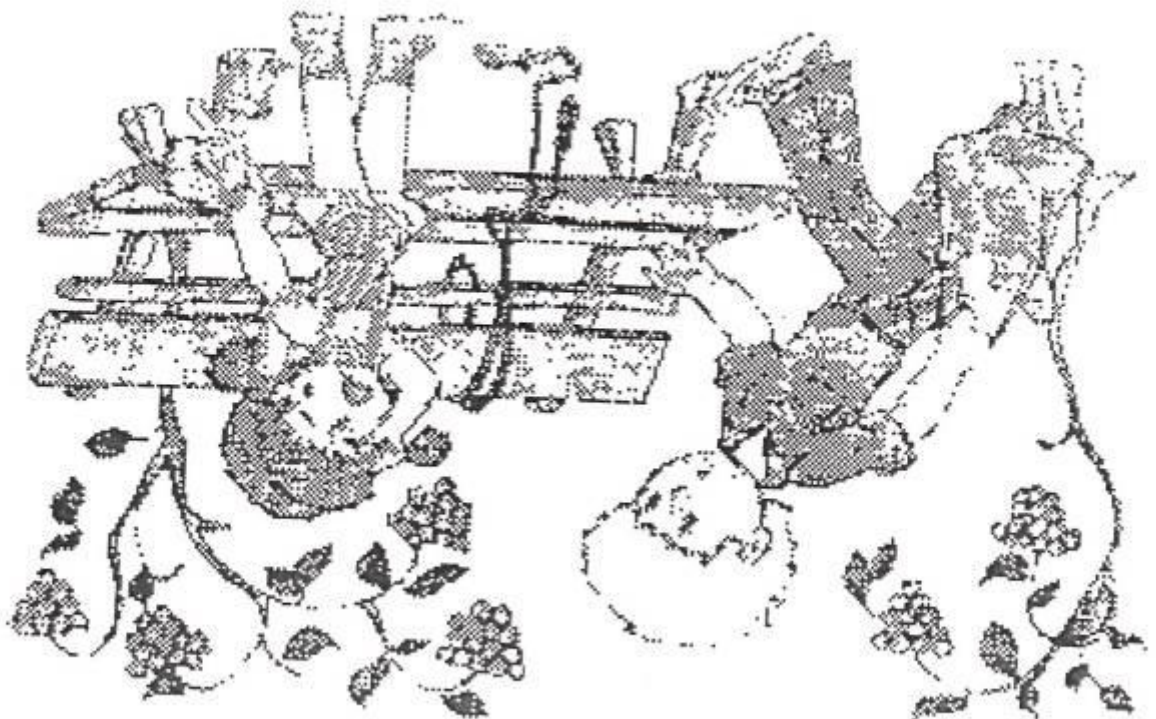

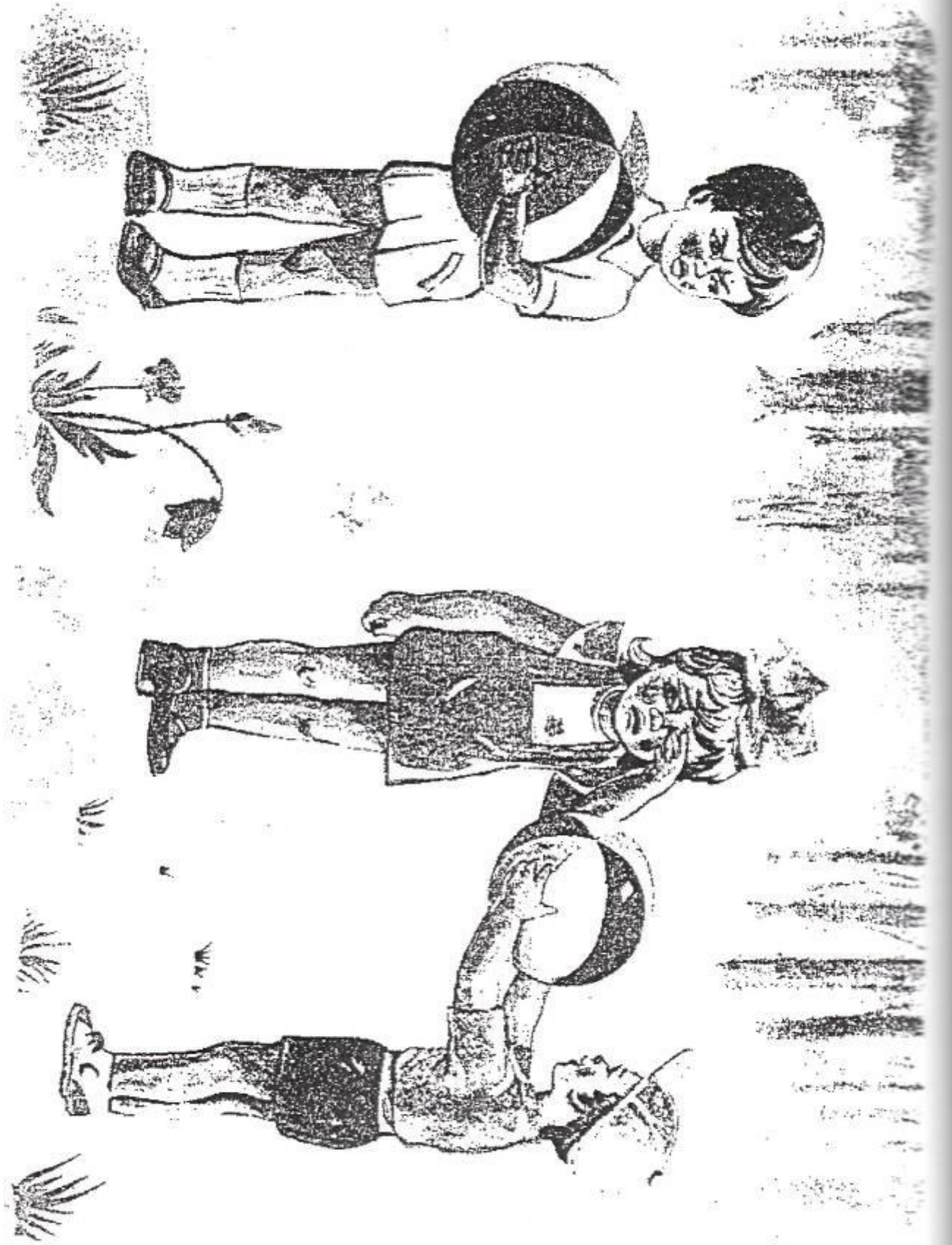
PPA-

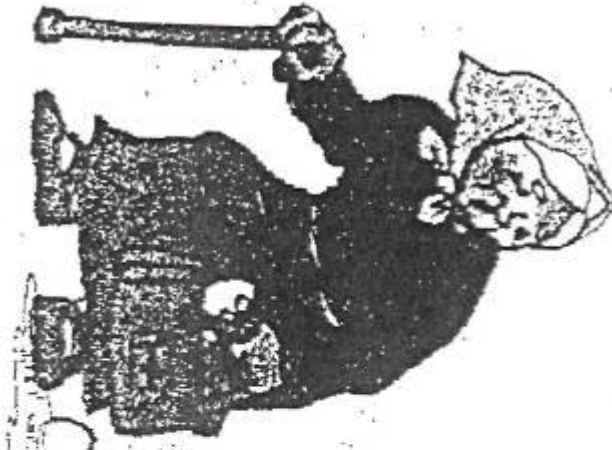

Вивчення застосування моральних знань у поведінці

Анкета-опитувальник батьків.

1. Чи виявляє ваша дитина любов і повагу до рідних, близьких, сусідів:
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) іноді.
2. Яким чином це проявляється?
3. Як ваша дитина ставиться до вчителів, вихователів:
 - а) шанобливо;
 - б) нешанобливо;
 - в) шанобливо або ні, це залежить від вчителя, вихователя;
 - г) шанобливо чи ні, це залежить від настрою дитини.
4. Як дитина ставиться до однолітків, сусідських дітей?
 - а) шанобливо;
 - б) доброзичливо;
 - в) самостійно ділиться іграшками, ласощами, книжками тощо;
 - г) ділиться іграшками, коли її попросили дорослі;
 - д) не ділиться взагалі.
5. Чи допомагає дитина сім'ї, близьким?
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) іноді (коли?).
6. Чи виявляє любов до навколишнього світу (рослин, тварин)?
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) іноді (коли?).
7. Чи є у вашої дитини друзі?
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю, можливо.

8. Як вона поводить себе в колективі інших дітей?

- а) агресивно;
- б) спокійно, стримано;
- в) обманює;
- г) хитрує.

9. Чи уважно ставиться дитина до людей похилого віку?

- а) так;
- б) ні;
- в) іноді (коли?).

10. Коли хтось хворіє в сім'ї, як поводить дитина?

- а) співчуває та допомагає по господарству;
- б) співчуває, але не допомагає;
- в) не співчуває.

11. Чи допомагає чужим людям?

- а) так;
- б) ні;
- в) іноді (коли?).

12. Чи розповідає вам дитина про події в класі?

- а) так;
- б) ні;
- в) іноді.

13. Чи завжди дитина говорить правду?

- а) так;
- б) ні;
- в) іноді (коли?).

14. Чи відверта вона з вами?

- а) так;
- б) ні;
- в) іноді.

15. Чи бере дитина без дозволу чужі речі?

- а) так;

б) ні;

в) іноді.

16. Чи добровільно дитина зізнається в своїх негативних вчинках?

а) так;

б) ні;

в) іноді.

17. Чи виконує дитина обіцянки, якщо дає їх?

а) так;

б) ні;

в) іноді.

18. Чи шанобливо дитина відноситься до власного і чужого майна?

а) так;

б) ні;

в) іноді.

19. Які моральні якості притаманні вашій дитині?

а) доброта;

б) грубість;

в) недобррозичливість;

г) байдужість;

д) неуважність;

е) чуйність;

ж) егоїстичне ставлення до оточуючих;

з) чесність;

і) щирість;

к) брехливість.

Шкала оцінок відповідей на анкету та ключ до анкети

Запитання 8, 19 (а, б, в) стосуються моральної якості “доброта”, з 9 по 12, 19 (д, г, е, ж) – “чуйність”, з 13 по 18, 19 (к, л) – “чесність”.

Так, відповіді з 1 по 8, 19 (а, б, в) свідчать про наявність у дитини моральної якості “доброта” :

- а) високий рівень – 30 – 40 балів;
- б) вищий за середній – 15 – 29;
- в) середній – 8 – 14;
- г) нижчий за середній – 7;
- д) низький – 5.

Відповіді з 9 по 12, 19 (д, г, е, ж) свідчать про наявність у дитини моральної якості “чуйність”:

- а) високий рівень – 10 балів;
- б) вищий за середній – 8 -9;
- в) середній – 7;
- г) нижчий за середній – 4;
- д) низький – 1.

Відповіді з 13 по 18, 19 (з, і, к, л) свідчать про наявність у дитини моральної якості “чесність”:

- а) високий рівень – 10 - 13 балів;
- б) вищий за середній – 7 - 9;
- в) середній – 4 -6;
- г) низький - 0 –3.

З допомогою анкети виявляється рівень моральної вихованості дітей. Для цього сумуються бали усіх категорій за їх рівнями:

Сума балів за відповідь щодо кожної моральної якості свідчить про рівень моральної вихованості учня:

- а) високий рівень – від 46 до 40 балів;
- б) вищий за середній – від 39 до 32 балів;
- в) середній – від 31 до 20 балів;

17	2	0	1									
18	2	0	1									
19	2				2			2	2			

**План бесіди з вчителем, вихователем
про рівень усвідомлення моральних категорій.**

1. Чи розуміє дитина поняття:
 - а) доброта;
 - б) чесність;
 - в) чуйність ?
2. Чи має дитина повні, точні уявлення про моральні норми:
 - а) доброта;
 - б) чесність;
 - в) чуйність ?
3. Як поводить себе дитина згідно з нормами моралі:
 - а) доброта;
 - б) чесність;
 - в) чуйність ?
4. Чи переносить дитина засвоєнні моральні знання в практичну діяльність?
5. Як дитина вирішує різні моральні ситуації?
6. Чи відмежовує дитина одну моральну категорію від іншої, чи не плутає їх?
7. Чи співпадає теоретична підготовка дитини з її практичною поведінкою? Коли так, а коли ні?

Система занять з формування моральних якостей.

Є.1. Система занять з формування моральної якості “доброта”

Заняття №1

Тема “Люби та поважай близьких”.

Мета: дати дітям уявлення про правильні стосунки в сім’ї, зацікавити дітей моральною діяльністю на етапі розрізнення позитивних і негативних вчинків, пояснити правильність даного напрямку, підвести їх до розуміння категорії “доброта” у напрямку виховання любові та поваги до рідних, близьких, виховувати повагу до близьких, навчити розповідати про даний напрямок моральної категорії, наводити подібні приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Бабуся”, чисті картки паперу, інструкція до гри “Я добрий” та до вправи “Закінчи речення”, клей, зошит “Правила моралі”.

Хід заняття

I. Вступна частина

Бесіда:

- Хто живе з вами в сім’ї?
- Чи є у вас бабуся?

II. Основна частина

1. Читання оповідання “Бабуся”:

"Оля та Світланка жила з батьками та старенькою бабусею. Бабуся дуже любила своїх онучок, постійно гралась з ними, ходила на прогулянку, читала на ніч казки. Одного разу бабуся включила телевізор і дивилась улюблений телесеріал. Оля почала голосно кричати і бігати по хаті, заважаючи бабусі.

- Оля, не бігай по хаті, ти заважаєш бабусі, - говорила, соромлячись, Світланка, але Оля продовжувала свою гру. Бабуся так і не зрозуміла, про що йшла мова у фільмі."

2. Обговорення оповідання за запитаннями:

- 1) Про кого розповідається в оповіданні?
 - 2) Як ставилась бабуся до Олі та Світланки?
 - 3) Хто вам сподобався з оповіданні? Чому?
 - 4) Як можна назвати вчинок Олі? Чому?
 - 5) Як можна назвати вчинок Світлани? Чому?
 - 6) Чому так поводи́ла себе Оля?
 - 7) Як ви ставитесь до своїх бабусь (дідусів, батьків)?
 - 8) Що означає добре ставитись до рідних, близьких?
 - 9) Чому потрібно завжди поважати та любити близьких?
 - 10) Як люди ставляться до тих, хто не поважає своїх батьків?
 - 11) Чому Світланці було соромно?
 - 12) Що означає бути добрим?
3. Гра "Закінчи речення". Інструкція:

“Зараз ми з вами пограємо у гру “Закінчи речення”. Я буду називати початок речення, а ви повинні його закінчити. Але враховуються лише ті відповіді, які правильні. За кожен відповідь ви отримаєте приз.”

- Якби моя бабуся дивилась телевізор, то я б не... (шумів, заважав).

- Якби я голосно грався і мене попросили робити це тихіше, то я б ... (почав гратись тихіше, послухався).

- Бабуся (батьки) любить і поважає мене, то я повинен (любити і поважати її).

- Бути добрим означає (любити і поважати батьків).

- Любити і поважати треба бабусю, татка ... (мати, дідуся, рідних).

III. Заключна частина

Зачитування морального правила дітям. "Бути добрим означає поважати і любити близьких, родичів."

2. Вправа “Я добрий”. Інструкція:

Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі подобається.

Заняття №2

Тема: “Допомагай дорослим”.

Мета: дати уявлення дітям про доброту як допомогу дорослим, зацікавити дітей моральною діяльністю при розрізненні позитивних і негативних вчинків, підвести їх до розуміння категорії “доброта у напрямку посильної допомоги сім’ї, близьким; виховувати у дітей доброзичливість; навчити розповідати про даний напрямок моральної категорії, наводити подібні приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання "Помічниця" чисті картки паперу, словесна інструкція до вправи “Я добрий” і до гри “Закінчи речення” клей, зошит “Правила поведінки”.

Хід заняття.

I. Вступна частина

1. Слово вчителя.

“До нас у школу прийшов лист від Оксанки з міста А, в якому вона просить допомогти їй вирішити свою проблему. Ну як, допоможемо? Давайте спробуємо. Але спочатку я зачитаю вам листа.”

2. Читання листа.

“Мене звуть Оксанка. На уроці ми читали оповідання, але я його трохи не зрозуміла, допоможіть мені, будь-ласка, відповісти на 2 основних запитання до оповідання. Дуже прошу вас, будь-ласка!”

Вчитель: Також нам потрібно прочитати ще й оповідання. Читаємо?

II. Основна частина

1. Читання оповідання "Помічниця".

“Галя повернулася зі школи і вирішила зробити щось приємне - допомогти матері. Швиденько помила посуд на кухні, підмела кімнату, прибрала іграшки, речі. Коли мати прийшла з роботи, то в хаті стояла чистота. Мати усміхнулась і сказала:

- Дякую, Галинко, молодець. Ти ж моя помічниця.”

2. Обговорення оповідання за запитаннями.

1) Про кого розповідається в оповіданні?

- 2) Що приємного для матері зробила Галя?
 - 3) Чи була задоволена мати вчинком Галі?
 - 4) Як можна назвати вчинок Галі? Чому?
 - 5) Чому вона так вчинила?
 - 6) Чи допомагаєте ви матері?
 - 7) Що означає бути добрим, уважним до батьків?
 - 8) Чому необхідно завжди допомагати батькам?
 - 9) Як люди ставляться до тих, хто не допомагає батькам, близьким?
 - 10) Чому мати була задоволена вчинком Галі?
 - 11) Як почувала себе Галя?
3. Письмова робота. Діти відповідають на два останніх запитання.

Інструкція:

“А зараз ми візьмемо листочки паперу і напишемо Оксанці відповідь. Про що нас прохала Оксанка? Ах, так, дамо відповідь на два останніх запитання.” (Вчитель ще раз зачитує два останні запитання і діти дають відповідь на них).

4. Збір листівок.

“Сьогодні я відішлю Оксанці ваші відповіді і вона буде дуже задоволена.”

III. Заключна частика

1. Наведення власних прикладів дітьми за запитаннями вчителя.

- Хто з вас допомагає батькам?

- Розкажіть, як ви це робите.

2. Виведення морального правила.

- Про що сьогодні ми з вами говорили? Моральне правило: “Бути добрим означає допомагати рідним, близьким, батькам.”

3. Вправа "Я добрий (а)". Інструкція:

1) Запиши моральне правило на картки тим кольором, який тобі подобається.

2) Наклей його в зошит “Правила моралі”.

3) Повтори вдома декілька разів правило моралі.

Заняття № 3

Тема: “Поважай вчителів, однолітків.”

Мета: дати уявлення учням про правильні стосунки з вчителями, зацікавити їх моральною діяльністю при розрізненні позитивного чи негативного ставлення до героїв оповідань, до вчителів; підвести їх до розуміння категорії “доброта” як шанобливого ставлення до вчителів; виховувати доброзичливість і повагу до вчителів; навчити розповідати про даний напрямок і наводити подібні приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Наш вчитель”, чисті картки, словесна інструкція до вправи “Я добрий”, гра “Знайди невідоме слово”, олівці, зошит “Правила моралі”, клей, заохочувальні призи.

Хід заняття.

I. Вступна частина

Підготовча бесіда вчителя

- Ви всі навчаєтесь у школі, так?
- А хто допомагає вам отримувати знання?
- Хто розповідає цікаві історії?
- Хто в школі пестить, а іноді сварить вас за погані вчинки?

II. Основна частина

1. Читання оповідання “Наш вчитель”.

“Одного разу у 2-А класі школи №11 відкрилися двері і на порозі з'явився молодий вчитель. Спочатку діти поводили себе погано, перепитували його по десять разів, не слухались. Але вчитель кожного разу все краще і цікавіше розповідав свої уроки. Згодом діти заспокоїлись і стали уважно його слухати, полюбили його. До дітей він ставився з повагою, ніколи даремно не підвищував голосу.

Один тільки Сергійко не слухався, розмовляв під час уроку. Тоді Сашко не витерпів та й промовив:

- Ти погано себе поводиш і не поважаєш вчителя, бо не слухаєш його.

Усі діти підтримали Сашка і перестали розмовляти та гратись з Сергійком, Сергійко дуже переживав. Побачивши це, вчитель промовив:

- Не можна нехтувати Сергійком. Він все зрозумів і більше не буде заважати вам і мені на уроці.”

2. Обговорення оповідання за запитаннями:

- Про кого розповідається в оповіданні?
- Як вчитель ставився до дітей?
- Що сталося у класі?
- Хто вам сподобався в оповіданні? Чому?
- Як можна назвати вчинок Сергійка? Чому?
- Чому він так поведив себе?
- А як ви поводите себе на уроці?
- Чи поважаєте ви своїх вчителів та однолітків?
- Як ставляться до тих, хто не поважає інших?
- Чому Сергійко соромився свого вчинку?

3. Гра “Знайди невідоме слово”

Мета: закріпити уявлення дітей про добро як повагу до вчителів, однолітків.

Інструкція: “Я буду зачитувати правила моралі, а ви повинні знайти пропущене слово.”

- Коли розповідає вчитель щось на уроці, то я поводжу себе ... (добре).

- Коли відповідають діти на запитання вчителя, то я не заважаю їм і поводжу себе ... (добре).

- Я ніколи не перебиваю вчителя, бо ... (поважаю) його.

- Вчитель нас поважає, отже і ми повинні ... його. (поважати).

- До вчителів завжди треба ставитись з ..., шанобливо. (повагою)

- Поважай своїх друзів і вони завжди будуть ... тебе.(поважати).

Допомога передбачається у вигляді запитань або слів, що треба вставити у зміст.

III. Заключна частина

1. Бесіда.

- Про що ми сьогодні з вами говорили? (Про те, що слід поважати вчителів, однолітків).

2. Виведення морального правила, зачитування його дітям.

Моральне правило: “Бути добрим означає шанобливо і з повагою ставитись до вчителів, однолітків”.

3. Вправа “Я добрий (а)”. Інструкція:

1) Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі подобається.

2) Наклей його в зошит “Правила моралі”.

3) Повтори вдома декілька разів правило моралі.

Заняття №4

Тема: “Люби все живе”

Мета: дати дітям уявлення про позитивне ставлення до живої природи, зацікавити дітей моральною діяльністю на основі розрізнення позитивних та негативних вчинків, підвести їх до розуміння “добра” як виявлення любові до навколишнього; виховувати любов до живої природи; навчити розповідати про даний напрямок моральної категорії і наводити подібні приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Друзі птахів”, пам’ятка “Добра людина”, словесні інструкції до вправи “Я добрий (а)” людина, олівці, зошит “Правила моралі”, картки, клей, заохочувальні призи у вигляді пташок.

Хід заняття

I. Вступна частина

Підготовча бесіда.

- Ми вже багато говоримо про добрі вчинки, а знаєте ви, що таке добро?

- Яка людина вважається доброю? (яка допомагає рідним, близьким; допомагає дорослим; поважає вчителів та однолітків).

Допомога: якщо не можуть діти відповісти, то даються підказки:

- Подивіться у свої зошити і пригадайте.

- Але добра людина - це не тільки та, яка допомагає і поважає дорослих, рідних, вчителів. Добра людина - це та, яка любить тварин, рослини, не ображає і не ламає їх.

II. Основна частина

1. Читання оповідання “Друзі птахів”.

- Сьогодні ми з вами прослухаємо оповідання про таких діточок.

Оповідання.

“Була люта зима. Все занесло снігом. Діти виглядали у вікно.

Мела завірюха.

- Бачиш, - сказала дівчинка, - он яблунька. Хоч би вона не замерзла.

- Ні, вона в снігу, як у шубці, - відповів хлопчик.

- А он, бачиш пташок на гілочках. Їм і холодно, і голодно. Адже під снігом нічого не знайдеш.

- А ми зробимо поличку, - сказав хлопчик, - і це буде їхня їдальня.

Наступного дня поличка вже висіла на дереві. На ній було багато пташиних страв: і насіння, і крихти хліба та сушені ягоди. Пташки наїдалися досхочу, їм уже не страшна буде зима. Діти усміхались і раділи разом з ними.”

2. Аналіз оповідання за запитаннями:

- Про що говориться в оповіданні?

- Чому пташкам узимку важко прогостувати?

- Як діти дбали про пташок?

- Хто вам сподобався з дітей? Чому?

- Як вчинив хлопчик?

- Чому він так вчинив?

- А як ви допомагаєте тваринам, пташкам узимку?

- Що означає любити навколишній світ?
- Чому потрібно любити пташок, тварин?
- Як називають людей, які не люблять навколишній світ?
- Чому діти усміхались і раділи за пташок?

3. Виготовлення пам'ятки. Інструкція:

“А зараз ми з вами зробимо пам'ятку, яку надішлемо дітям у дитячий садочок для того, щоб вони вміли правильно ставитись до навколишнього середовища. Для цього я вам зачитаю речення, а ви допоможете їх закінчити. Хто буде допомагати мені, отримає приз.”

Пам'ятка "Добра людина".

1. Добра людина це та, що (любить тварин, рослини).
2. Добра людина завжди допомагає (тваринам, птахам).
3. Добра людина не ображає і ... (любить тварин).
4. Дітей, які люблять навколишнє, називають (добрими) .
5. Дітей, які допомагають тваринам, птахам, рослинам називають (добрими).

III. Заключна частина.

1. Бесіда:

- Що означає бути добрим?

2. Виведення морального правила, зачитування його дітям, Моральне правило: "Бути добрим означає любити навколишнє, допомагати рослинам, тваринам."

3. Вправа “Я добрий(а)”. Інструкція:

- 1) Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі подобається.
- 2) Наклей його в зошит "Правила моралі".
- 3) Повтори вдома декілька разів правило моралі.

Заняття № 5

Тема: "Будь доброзичливим та нежадібним."

Мета: дати дітям уявлення про такий напрямок доброти, як доброзичливість та нежадібність, повно розкрити ці поняття, підвести до розуміння їх, зацікавити дітей до виділення цих позитивних категорій з числа протилежних до них, негативних категорій; виховувати доброзичливість; вчити розповідати про даний напрямок моральної категорії доброта, наводячи при цьому подібні приклади із власного життя.

Матеріали та обладнання: текст оповідання "Братик Василько", словесна інструкція до вправи "Я добрий (а)" і гри "Закінчи речення", олівці, клей, зошит "Правила поведінки", чисті картки, заохочувальні призи у вигляді цукерки.

Хід заняття

I. Вступна частина

Слово вчителя:

- Хто живе з вами в сім'ї?
- Чи є у вас сестричка, братик?
- Чи любите ви своїх братика, сестричку?

II. Основна частина

1. Читання оповідання.

"Була у Василька сестра Наталя. Зібралась вона якось іти до школи і раптом заметушилась: забула олівці купити. А в неї сьогодні урок малювання.

- Васильку, - сказала вона, - позич мені свої олівці, я тобі після школи віддам.

- Я не знаю, де вони.

- От жадний, - сказала Наталя. - Та в шухляді ж вони. Василько заліз в шухляду і ніби-то нічого не знайшов, хоча олівці стояли там.

- Справді немає, - промовив він і закрив стіл.

Наталя побігла до сусіда Сашка і той з задоволенням дав їй олівці.

- Дякую тобі, Сашко, ти , дуже добрий хлопчик, - вказала Наталя і пригостила Сашка цукеркою.

Василько, побачивши, що Сашка Наталя пригостила цукеркою, засоромився і заплакав.

2. Аналіз оповідання. Запитання до тексту:

- 1) Про кого розповідається в оповіданні?
- 2) Хто дав Наталі олівці?
- 3) Як можна назвати вчинок Сашка? Чому?
- 4) Як можна назвати вчинок Василька? Чому?
- 5) Чому він так повів себе?
- 6) Хто з нашого класу нежадібний?
- 7) Що означає бути доброзичливим та нежадібним?
- 8) Чому потрібно ділитись з іншими дітьми речами, іграшками?
- 9) Як ви ставитесь до тих дітей, які не дають гратись своїми іграшками?
- 10) Чому Василько засоромився і заплакав?

3. Гра "Закінчи речення." Інструкція:

"А зараз ми пограємо в гру. Я буду зачитувати речення, а ви повинні закінчити його. Хто закінчить правильно, отримає приз."

- Якби у мене сестричка попросила улюблену книжку, то я ... (дав їй).

- Сестричка завжди ділиться зі мною ласощами, то і я повинен ... (ділитись з нею).

- Якби хтось у класі не мав ручки, то я б ... (дав йому ручку).

- Бути добрим означає ... (ділитись іграшками).

- Доброзичлива та людина, яка ... (нежадібна, ділиться іграшками).

III. Заключна частина

1. Бесіда:

- Що означає бути добрим?

- Яка людина вважається доброю?

2. Виведення морального правила.

Моральне правило: "Бути добрим означає бути доброзичливим, нежадібним, завжди ділитись іграшками, речами, ласощами."

3. Вправа "Я добрий(а)". Інструкція:

1) Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі подобається;

2) Наклей його в зошит "Правила моралі";

3) Повтори вдома декілька разів правило моралі.

Заняття №6

Тема: "Добра людина"

Мета: закріпити та удосконалити уявлення дітей про такі напрямки доброти як любов, повагу, та допомогу рідним, близьким; шанобливе ставлення до вчителів; доброзичливість та нежадібність; вияв любові до навколишнього; виховувати доброзичливість, любов до оточуючого; вироблення у дітей активного позитивного ставлення до моральної діяльності за допомогою гри "Вгадай добрий вчинок" і "Як ти вчиниш"; формування вмінь практичного вирішення моральної ситуації.

Матеріали та обладнання: моральні ситуації, зошит, словесна інструкція до вправ "Перевір себе", до гри "Вгадай добрий вчинок" і "Як ти вчиниш", заохочувальні призи у вигляді лева, чисті картки, олівці, клей.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Слово вчителя.

"Сьогодні ми з вами пригадаємо все, що вивчали про категорію "доброта", для цього відкрийте свій зошит та пригадайте "Правила поведінки".

2. Бесіда з дітьми.

- Яка людина є доброю?

або

- Що означає бути добрим?

Гра "Вгадай добрий вчинок". Розгляд малюнків про позитивні і негативні вчинки дітей. Інструкція:

“А зараз ми перевіримо, хто знає все про добру людину. Я вам буду показувати малюнок з добрим чи поганим вчинком, і якщо вчинок добрий, ви повинні плескати в долоні, а якщо ні – нічого не робити”.

II. Основна частина

1. Гра “Як ти вчиниш”. Вибір дітьми відповідей до моральних ситуацій.

Інструкція:

"Я вам буду читати моральні ситуації, а ви повинні обрати відповідь, що тотожна даному вчинку. Хто обере правильну відповідь, отримає приз."

1.1. "Всім дітям в класі роздали цукерки. Одна дівчинка спізналась і не отримала цукерки". Як ти вчиниш?:

- а) поділишся своєю цукеркою з дівчинкою;
- б) поділишся своєю цукеркою, якщо вона пригостить тебе чимось;
- в) поділишся своєю цукеркою, якщо про це нагадає вчителька;
- г) пожалієш дівчинку, але свою цукерку з'їси сам;
- д) цукерку з'їси сам, нехай собі плаче.

1.2. "Мати, поспішаючи на роботу, попросила тебе нагодувати тварин, але ти домовився з хлопцями піти пограти на вулиці в футбол." Як ти вчиниш?:

- а) нагодуєш тварин, а потім підеш гратись на вулицю;
- б) підеш пограєшся, а лише тоді нагодуєш тварин;
- в) попросиш бабусю нагодувати тварин, а сам підеш на вулицю;
- г) скажеш мамі, що в тебе немає часу і підеш гратися з дітьми;
- д) підеш гратись з дітьми.

1.3. "Бабуся попросила тебе прибрати кімнату, але ти мала йти до сусідської дівчинки подивитись нову іграшку". Як ти вчиниш:

- а) прибереш кімнату, а завтра підеш гратись;
- б) підеш швиденько подивишся, а потім прибереш кімнату,
- в) попросиш бабусю прибрати кімнату, а сама підеш до сусідки;
- г) скажеш бабусі, що в тебе немає часу і підеш до сусідки;
- д) Підеш до сусідки і скажеш, щоб бабуся прибрала сама.

1.4. "Вчитель попросив допомогти готувати клас до святкового вечора. А ти з мамою мала після уроків іти за покупками". Як ти вчинив:

- а) допоможеш вчительці оформлювати клас. Підеш за покупками іншого дня або пізніше;
- б) швиденько збігаєш з мамою за покупками, а потім прибіжиш оформлювати клас;
- в) підеш з мамою за покупками, а потім, якщо ще буде час, повернешся оформлювати клас;
- г) поясниш вчительці ситуацію і підеш з мамою за покупками;
- д) підеш з мамою за покупками.

1.5. "Ти не слухався маму і вона тебе покарала, не дозволивши цілий день дивитись телевізор. Коли вона піде на роботу, як ти вчиниш:

- а) не буду дивитись телевізор цілий день;
- б) не буду дивитись телевізор, а ввечері попрошу пробачення, і якщо мати дозволить, то подивлюсь;
- в) подивлюсь улюблену передачу, а потім попрошу у мами вибачення;
- г) подивлюсь телевізор, а коли прийде мати, виключу;
- д) буду дивитись телевізор, нехай свариться.

2. Нагородження дітей.

III. Заклучна частина

1. Заклучна бесіда.

- Про що ми говорили під час заняття?

2. Виведення морального правила.

Моральне правило: "Добра людина - це та, яка допомагає і любить батьків; поважає вчителів та однолітків; любить навколишнє; доброзичлива та нежадібна."

3. Вправа "Перевір себе".

1) "Відкрийте зошит. Подивіться, чи усі правила моралі стосовно категорії "доброта" ви написали.

2) Підкресліть в усіх правилах слово, яке ми розглядали на попередніх і на сьогоднішньому занятті олівцем, що вам подобається.

Заняття № 7

Тема: “Що означає бути добрим”.

Мета: узагальнення та систематизація знань дітей з моральної категорії “доброта”, вироблення вмінь і навичок практичного вирішення моральних колізій, виховувати доброзичливі почуття, активізування моральної діяльності дітей і вироблення позитивного ставлення до неї за допомогою гри-інсценізації і сюжетно-рольової гри.

Матеріали та обладнання: моральні колізії, запитання до гри-інсценізації, зошит “Правила моралі”, інструкція до гри “Добрі вчинки”, до сюжетно-рольової гри “Хто в класі добра людина”, фішки .

Попередня робота: підготовка трьох виступаючих до гри-інсценізації.

Хід заняття.

I. Вступна частина

Вступна бесіда:

- Кого ми називаємо добрим?
- Пригадайте, які оповідання ми читали з цього приводу?
- Розкажіть про власні добрі вчинки.

1. Читання та закінчення ситуацій з моральним змістом. Ситуації:

а) “Оленка гралась в улюблену гру. Мати попросила її сходити в магазин за хлібом. Що зробила Оленка? Чому? “;

б) “Сергійко та Сашко голосно гомоніли та бігали по хаті. Раптом до матері подзвонили з роботи. Взявши слухавку, вона нічого не могла почути.

Сергійко та Сашко ...” (Що зробили Сергійко та Сашко далі? Чому?);

в) “На уроці діти уважно слухали вчителя. Віталік спізнився і з шумом залетів у клас, розповідаючи, чому він спізнився. Діти ...” (Що зробили діти? Чому?);

г) “Оксанка і Олеся грались з кошеним. Кошеня ненароком пошкрябало Олесі руку. Олеся ...” (Що зробила Олеся? Чому?)

д) “Люба та Сашко малювали. Раптом у Люби зламався олівець.

- Сашко, - сказала Люба, - можна мені домалювати малюнок твоїм олівцем?

Сашко ... “ (Що відповів Сашко? Чому?)

2. Гра-інсценізація “Поводь себе правильно.”

Ситуація 1. “Сидить бабуся і дивиться телевізор. Забігає Сашко і Оленка, кричать. Бабуся каже:

- Тихіше, я нічого не чую.

- То й не треба, - виключив телевізор Сашко.

- Нехай подивиться, - каже Оленка.”

Запитання до учнів:

- Як повів себе Сашко?

- Чому він так повів себе?

- Хто з дітей вчинив правильно?

- Чи можна заважати дорослим?

Ситуація 2. “Світланка біжить до школи і каже:

- Василько, я іду до школи, але в мене десь косинець зник. Ти не позичиш свого?

- У мене немає, - каже Василько, закриваючи стіл, на якому лежить косинець.

- А ось він, - каже Світланка.

- Ні, це не той, він мені потрібен, в другого немає, - відповів Василько.

- Візьми мій, - каже Оленка.”

Запитання до учнів:

- Як повів себе Василько?

- Чому він так вчинив?

- Хто з дітей вчинив правильно?

- Як би ви вчинили в даній ситуації?

III. Заключна частина

1. Сюжетно-рольова гра “Школа”. Інструкція:

“А зараз ми з вами пограємо в гру “Школа”. Кожен з вас обере собі роль і буде діяти згідно до неї”.

2. Вчитель складає з дітьми моральне правило:

- Якою повинна бути добра людина?

“Добра людина - це та, яка допомагає і любить батьків; поважає вчителів та однолітків; любить навколишнє, доброзичлива та нежадібна.”

3. “Хто в класі добра людина”. Інструкція:

“Кожен з вас повинен розповісти про одну добру людину в нашому класі”.

4. Гра “Я добрий (а)”. Інструкція:

“Ми сьогодні перевіримо себе. Я буду зачитувати правило і якщо ви робите так, то підніміть фішку, а якщо ні – то не потрібно”.

- Я добрий, бо допомагаю бабусі;
- Я добрий, бо не жадібний;
- Я добрий, бо люблю усе живе тощо.

Заняття № 8

Тема: “Я добра людина”.

Мета: перевірити, скоригувати, узагальнити знання дітей щодо моральної категорії “доброта”; стимулювати у вихованців розвиток особистісних цінностей у процесі виконання вправ; навчити дітей самостійно та диференційовано застосовувати моральні знання в практичних ситуаціях.

Матеріали та обладнання: картки з моральними колізіями, розроблені за рівнем складності, зошит “Правила моралі”, кольорові олівці.

Хід заняття

I. Вступна частина

Підготовча бесіда.

- Яка людина вважається доброю?

- Наведи конкретні приклади добрих вчинків (дітей, власні)

II. Основна частина.

1. Читання і завершення моральних колізій дитиною. ”Я зачитаю вам оповідання, а ви повинні подумати і закінчити їх”.

1 рівень. (Складна ситуація). “На клумбі біля школи розквітли квіти. Тобі вони сподобались. Що ти вчиниш? Чому?”

2 рівень. “Василько та Миколка грались машинками. Мати покликала Василька додому і він забрав усі свої машинки. Миколка розплакався, бо хотів погратись. Що вчинив Василько? Чому?”

3 рівень. “Люба та Сашко малювали. Раптом у Люби зламався олівець. Як вчинив Сашко? Чому?”

4 рівень. (Проста ситуація). “Сашко їсть цукерки.

- Дай мені цукерку, - попросила Оленка. Як вчинив Сашко? Чому?”

3. Психологічна гра-вправа “Я добра людина”. Інструкція:

“А зараз ми пограємо у гру “Я добра людина”. Ви повинні виконувати мої установи і відповідати на запитання. Слухайте уважно. Почали.”

1) Заплющіть очі і подумайте про те, що ви добрі люди, що ви допомагаєте мамі (доброзичливі до інших, любите тварин, поважаєте вчителя).

2) Про що ви думаєте?

3) Спробуйте уявити себе в ситуації, коли ви допомагаєте мамі (доброзичливі до інших, любите тварин ...).

4) Які відчуття вас охоплюють?

5) Допомогати мамі (бути доброзичливим, любити тварин, поважати вчителя) - це добре чи погано?

6) Пообіцяйте собі, що будете допомагати мамі (бути доброзичливими до інших, любити тварин, поважати вчителя)

7) написання у зошит “Правила моралі” “Я добрий, бо я допомагаю матері (доброзичливий до інших, люблю тварин, поважаю вчителя)”. Намалюй її таким кольором, який ближче до цієї норми.

3. Гра “Запитай-вгадай-покажи”. Інструкція:

“А зараз ми пограємо в гру. Один з вас, хто добре знає категорію “доброта”, запитає нас про неї, ми повинні вгадати, чи це про неї йдеться мова і навести реальний приклад за цією складовою. Наприклад: “Допомагати мамі – це добре?”. Як ми будемо допомагати мамі, розкажіть.”

I. Заклучна частина

Виведення моральних правил дітьми за допомогою запитання вчителя.

- Яка людина вважається доброю? Чому?

Допомога: робота з моральним правилом. Моральне правило: “Добра людина – це та, яка допомагає і любить батьків; поважає вчителів та однолітків; любить навколишнє; доброзичлива та нежадібна”.

Заняття №9

Тема: “Квітуча країна доброти”.

Мета: 1) перевірити, скоригувати та узагальнити знання дітей про моральну категорію “доброта”; 2) виховувати любов до оточуючих, до близьких людей, повагу до вчителів, доброзичливість; дати дітям змогу самостійно і диференційовано застосовувати знання в реальних ситуаціях.

Попередня робота: підготовка 2-3 дітей, що виступають на занятті, розробка наочності.

Матеріали та обладнання: завдання, написані на пелюстках різних квітів (ромашка), лист від “Королеви Квітів”, квіточки-подарунки, емблеми-квіточки, хризантема, фіалка, гвоздика, троянда, розповідь вчителя, написана на гарному папері, телеграма від Королеви Добрих Квітів.

Хід заняття.

I. Вступна частина

1. Розповідь вчителя.

Вчитель: “Діти, Королева Добрих Квітів залишила нам листа, в якому просить нашої допомоги. Чи бажаєте ви допомогти? Якщо так, то

відкриваємо листа і послухаємо уважно, що ж хоче від нас Королева Добрих Квітів. “

2. Зачитування листа дітям.

“Любі школярики! Нашу країну охопило горе. На нас напали недобрі квіти. Вони привчають усіх робити погані справи. Але якщо ви допоможете нам розібратись у хороших та поганих справах, то вони зникнуть з нашої країни. Для цього вам слід пригадати секрети доброї людини і вирішити ряд завдань, що ми вам надіслали.”

За кожне правильно виконане завдання ви отримаєте у винагороду квіточки-подаруночки.

- Ну, що, почнемо виконувати завдання?

II. II. Основна частина

III. 1. Виконання завдань, що записані на пелюстках різних квіточок.

1.1. Завдання (квіточка ромашка) “Люби і поважай близьких” (назва завдання записана всередині квіточки), передбачає конкурс знавців моральних слів:

- Що означає бути добрим?
- Що означає поважати близьких?
- Що означає любити близьких?
- Наведіть власні приклади з життя, коли ви були добрими.
- Наведіть власні приклади з життя, коли ви поважали дорослих.

1.2. Завдання. (хризантема) “Допомога” . Гра-завдання “Назви слово”:

- Добра людина завжди ... (допомагає) батькам.
- Якщо бабуся просить поприбирати в кімнаті, то їй потрібно ... (допомогти).
- Якщо твій друг не встигає застелити ліжко, а ти вже це зробив, то треба (допомогти) йому.
- Хто любить свою матусю, той завжди їй ... (допомагає).
- Уважна людина - це така, яка усім ... (допомагає).

1.3. Завдання. (фіалка) “Люби тварин”. Гра-змагання “Закінчи речення”:

- Добра людина - це та, що (любить тварини, рослини), усе живе.
- Добра людина завжди допомагає і ... (любить тварин).
- Добра людина не ображає і ... (любить тварин).
- Дітей, що люблять тварин, рослини, навколишнє, називають ... (добрими дітьми).
- Дітей, які допомагають тваринам, годують їх, називають ... (добрими дітьми).

1.4. Завдання:(гвоздика) “Добрі стосунки”. Гра-змагання “Речення з помилками”. Приклади:

- Коли вчитель розповідає щось на уроці, то треба поводити себе погано, шуміти, кричати, бігати. Це подобається вчителю.
- Коли хтось відповідає, то я поведжу себе добре: кричу, заважаю.
- Я завжди перебиваю вчителя, бо поважаю його.
- Вчитель нас поважає, а ми його не повинні поважати.
- До вчителів треба ставитись без поваги, шанобливо.

1.5. Завдання(троянда) “Доброзичливість”. Інсценізація ситуацій (2-3 учні). Відповіді на запитання до неї.

Інструкція: “Подивіться сценку і дайте відповіді на запитання, що є на пелюстках.”

Сценка: “Двоє хлопчиків і дівчинка сидять за столом.

- Ой, у мене зламався олівець. - okazala дівчинка.
- Ну і що, - відповів їй хлопчик, - у мене лише один олівець і я тобі не дам його.
- Бери олівець, - каже другий хлопчик, - а я потім домалюю.”

Запитання:

- Як повів себе перший хлопчик?
- Хто з дітей вчинив правильно?
- Що означає бути доброзичливим?

- Хто є доброзичливим: перший чи другий хлопчик?

1.6. Завдання. “Доброта” - складання “Пам’ятки доброї людини.”

- Добра людина - це та, яка:

- 1) (допомагає ї любить батьків);
- 2) (поважає вчителів та однолітків);
- 3) (любить навколишнє);
- 4) (допомагає навколишнім).;
- 5) (доброзичлива та нежадібна).

III. Заключна частина

Підсумок заняття.

1. Підрахунок квіточок-подарунків.

2. Заключне слово вчителя:

- Прийшла телеграма від Королеви Добрих Квітів:

“Любі друзі! Дякую вам за допомогу. Усі погані квіти втекли геть з нашої країни. Ви дуже хороші діти. За це я вам надсилаю маленькі подарунки, які завжди вам будуть нагадувати про те, що ви добрі люди.”

3. Отримання призів від Королеви Добрих Квітів.

Є.2. Система занять з формування моральної якості “чуйність”.

Заняття №1

Тема: “Будь завжди уважним до інших”.

Мета: дати дітям уявлення про чуйність як уважне ставлення до оточуючих, близьких; виховати у них чуйність; зацікавити дітей до роз’яснення терміну “чуйність” за допомогою наведення конкретного прикладу до даного напрямку, розповідь про його сутність.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Котушка”, письмова інструкція до вправи “Я чуйна людина”, до гри “Закінчи речення”, олівці, чисті картки, зошит “Правила моралі”, клей, заохочувальні призи у вигляді котушки.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Вступна бесіда.

- Чи є у вас бабусі та дідусі?
- Як ви ставитесь до них?

2. Словникова робота: “Чуйність - це повага до інших”.

II. Основна частина.

1. Читання оповідання “Котушка”.

“Бабуня сиділа біля вікна і шила. А Вітя з Людою вилізли на канапу й гортали нову цікаву книжку.

Коли це - стук-стук-стук - застрибала на підлозі котушка – та під буфет.

- Біжи, Вітю, дістань бабуні котушку, - шепоче Люда братові.

- Сама йди, - відмовляє Вітя, - я вже з-під ліжка наперсток діставав.

Тепер твоя черга.

- Ні, твоя.

- Чому це моя?

- Я чому моя?

Сперечались вони, сперечались, навіть про книжку забули. А бабуня тим часом нагнулась, понишпорила палицею під буфетом та й дістала котушку.

2. Аналіз оповідання за запитаннями:

1) Про кого розповідається в оповіданні?

2) Чому сперечались Вітя з Людою?

3) Хто вам сподобався? Чому?

4) Як назвати вчинок Віті і Люди? Чому?

5) Чому вони так поводитись?

6) Чи уважні ви до своїх бабусь?

7) Чому потрібно завжди поважати дорослих, бережливо ставитись до їх почуттів?

8) Що означає бути уважним, чуйним?

9) Як люди ставляться до тих, хто неуважний до дорослих?

10) Як ви думаєте, Віті та Людї стало соромно, чи ні?

3. Гра “Закінчи речення”. Інструкція:

“Я вам буду зачитувати речення, а ви повинні закінчити його. За кожну правильну відповідь ви отримаєте приз.”

- Якби у моєї бабусі впала котушка, то я б ... (підняв її).
- До старших слід ставитись ... (уважно).
- Чуйна людина - це та, яка ... (уважно ставиться до дорослих).
- Уважно ставиться до дорослих лише ... (чуйна людина).
- Уважно ставитись до дорослих, рідних означає бути ... (чуйним)

III. Заключна частина

1. Зачитування морального правила дітям.

Моральне правило: “Чуйна людина завжди уважно ставиться до дорослих.”

2. Вправа “Я чуйна людина”. Інструкція:

1) Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі подобається.

2) Наклей його в зошит “Правила моралі”.

3) Повтори правило моралі декілька разів уголос перед сном.

Заняття № 2

Тема: “Завжди співчувай оточуючим.”

Мета: дати дітям уявлення про чуйність як співчуття і співпереживання оточуючим, зацікавлення дітей і вироблення позитивного ставлення до моральної категорії “чуйність” за допомогою вправ, оповідань; виховання любові до ближнього; навчити дітей розповідати зміст терміну “співчуваю” і наводити до нього приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Три товариші”, плакат “Словникова робота”, письмова інструкція до гри “Знайди невідоме слово”, до вправи “Я чуйний (а)”, клей, картки, зошит “Правила моралі”.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Вступна бесіда вчителя.

- Що означає бути чуйним?
- Наведіть приклади чуйної людини.

1. Словникова робота: Чуйність - це співчуття та співпереживання оточуючим. Співчуття та співпереживання - це переживання разом з людиною, якій погано, хвилювання за неї.

2. Бесіда з дітьми:

- 1) Хто у нас в класі чуйний? Чому?
- 2) Хто у нас вміє співчувати, співпереживати іншим? Чому?

II. Основна частина

1. Читання оповідання.

“Вітя загубив сніданок. На перерві усі діти снідали, а Вітя стояв і дивився.

- Чому ти не їси? - запитав Коля.
- Сніданок загубив.
- Погано, - сказав Коля, кусаючи білу булку. - До обіду ще далеко!
- А де ти його загубив? - запитав Мишко.
- Не знаю ..., - тихо сказав Вітя.
- Ти, мабуть, в кишені ніс, а треба в сумку класти, - сказав Мишко.

А Володя нічого не запитав. Він підійшов до Віті, розламав надвоє шматок хліба з маслом і простягнув товаришу:

- Бери половину! Вітя посміхнувся:
- Дякую!”

2. Аналіз оповідання:

- Що трапилось з Вітею?
- Як до цього поставились його друзі?
- Хто вам сподобався? Чому?
- Як можна назвати вчинок Володі? Чому?
- Чому він так вчинив?

- А хто з вас чуйний?
- Що означає бути чуйним?
- Чому потрібно співчувати оточуючим?
- Як люди ставляться до тих, хто не співчуває оточуючим?
- Чому Вітя посміхнувся?

3. Гра “Знайди невідоме слово”. Інструкція:

“Я вам зачитаю речення, а ви повинні вгадати слово. Хто вгадає правильно, отримає приз.”

- Людина, яка співчуває друзям, називається ... (чуйною).
- Людина, яка жаліє інших називається ... (чуйною).
- Справжній товариш розуміє, співчуває вам, а отже є ... (чуйною людиною).
- Людина, яка переживає за своїх друзів називається ... (чуйною).

III. Заключна частина

1. Бесіда:

- Що означає бути чуйним?
2. Моральне правило: “Чуйна людина завжди співчуває оточуючим.”
 3. Вправа “Я чуйна людина.” Інструкція:

- 1) Запиши правило моралі на картки таким кольором, який тобі подобається;
- 2) Наклей його в зошит “Правила моралі”;
- 3) Повтори правило моралі уголос декілька разів перед сном.

Заняття №3

Тема: “ Турбота про інших.”

Мета: дати уявлення дітям про категорію "чуйність" як турботливе ставлення до оточуючих; показати позитивну сторону допомоги оточуючим і зацікавити дітей до цього; навчити визначати рівень допомоги оточуючим; виховувати любов до оточуючих; навчити розповідати про даний напрямок моральної категорії і наводити подібні приклади.

Матеріали та обладнання: словесна інструкція до вправи “Я чуйний (а)”, усна інструкція до гри “Як вчинити”; олівець, зошити “Правила моралі,” чисті картки, клей, заохочувальні призи у вигляді листочків.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Гра “Як вчинити?” (Вихователь називає сюжет, а діти закінчують його). Інструкція: “Я починаю розповідати оповідання, а ви подумайте і закінчіть його.”

Ситуація 1. Діти збирають урожай. Одна дівчинка набрала так багато фруктів, що не може утримати їх в руках. Сашко... (Що робить Сашко?).

Ситуація 2. Двоє дітей їдять щось смачне, а третій - ні. (Як вчинити?).

Ситуація 3. Усі діти саджають квіти, прибирають ділянку, а одна дитина стоїть без роботи. Вчитель ... (Як вчинив вчитель?).

2. Словникова робота. Чуйність -- це турбота про інших, допомога їм.

II. Основна частина

1. Читання оповідання “Шкільне подвір’я”.

“Шкільне подвір’я восени покрилось жовто-червоною ковдрою. Сидячи у класі, діти дивились у вікно, як опадає листя. Після уроків зайшов класний керівник і сказав:

- Сьогодні ми з вами будемо прибирати шкільне подвір’я. Для цього необхідно піти отримати лопати, віники, граблі. - Сергійко, звернулась вчителька до самого швидкого хлопчика, - вибери, хто з дітей піде отримувати приладдя. Сьогодні ти відповідаєш за те, щоб усі діти вийшли на прибирання території.

Сергійко підскочив і голосно закомандував:

- Всі збираємось на вулиці. Хто збереться останній, той буде нести граблі, віники і лопати.

Усі діти почали швиденько збиратись і, штовхаючись, повибігали на вулицю. Лише Оленка не змогла швидко вдягнутись, тому що окрім курточки їй потрібно було одягнути кофту, шапку і шарфик. Батьки після

хвороби суворо заборонили вибігати на вулицю без шапки. Коли дівчинка зібралась, то у класі нікого не залишилось. Вона взяла 4 лопати і потягла їх на вулицю. На подвір'ї Сергійко почав жартувати з неї:

- Тобі не тяжко, ти як тяглова коняка.

Оленка поклала лопати і повернулась у клас за віниками та граблями.”

2. Обговорення оповідання:

- Про кого розповідається в оповіданні?

- Що вчителька сказала Сергійкові?

- Що вчинив Сергійко?

- Хто з дітей виніс приладдя?

- Як назвати вчинок Сергійка?

- Чому він так повів себе?

- Хто з вас чуйний?

- Чому потрібно завжди турбуватись про інших?

- Як люди ставляться до тих, хто не турбується про інших?

- Чи знав Сергійко, що він неправильно вчинив?

III. Заключна частина

1. Зачитування дітям морального правила:

“Чуйна людина - це та, що турбується про інших.”

2. Вправа “Я чуйний(а).” Інструкція:

1) Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі найбільше подобається;

2) Наклей його в зошит “Правила моралі”;

3) Повтори правило моралі декілька разів уголос перед сном.

Заняття №4

Тема: “Допомагай друзям у біді.”

Мета: дати дітям уявлення про чуйність як допомогу друзям у скрутні; виховувати любов до ближнього; зацікавлювати дітей до розрізнення позитивних і негативних вчинків при складанні пам'ятки; навчити

розповідати про даний напрямок моральної категорії і наводити подібні до оповідання приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Справжній друг”, словесна інструкція до вправи “Я чуйний (а)”, олівці, зошит “Правила моралі”, чисті картки, клей, заохочувальні призи у вигляді календариків, плакат “Словникова робота”, інструкція до пам’ятки “Допомагай друзям”.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Вступна бесіда:

- Яка людина називається чуйною?

2. Словникова робота:

Чуйна людина - це також людина, яка допомагає друзям у біді.

II. Основна частина

1. Читання оповідання “Справжній друг”.

“На уроці математики вчителька визвала Сергійка до дошки. Сергійко не знав, як вирішити загачу.

- Сідай, Сергійко, ти зовсім не готуєшся то уроків, - зауважила вчителька.

Сергійко сів за парту і заплакав. На перерві до нього підійшли друзі Миколка та Олег і почали його заспокоювати:

- Не плач, Сергійку, - сказав Миколка, - наступного разу я тобі підкажу, а домашнє завдання ти можеш у мене списати.

- Ні, - каже Олег, - так не можна чинити. Краще, якщо хочеш, то я з тобою трішки позаймаюсь і ти будеш знати.

- Дякую, - усміхнувся Сергійко.

2. Аналіз оповідання. Запитання:

- Про кого розповідається в оповіданні?

- Що зробив Миколка?

- Як повів себе Олег?

- Хто з хлопчиків вам сподобався? Чому?

- Чому Олег та Миколка так вчинили?
- Як ви ставитесь до тих дітей, які допомагають своїм друзям?
- Чому слід допомагати друзям?
- Як люди ставляться до таких як Олег?
- А ви допомагаєте своїм друзям?

3. Пам'ятка “Допомагай друзям.”

Інструкція: “Сьогодні ми з вами складемо пам'ятку “Допомагай друзям” для дітей, молодших за віком, щоб вони могли правильно себе поводити в дитячому садочку. Я буду зачитувати правила, а ви їх допоможете закінчити:

- 1) Якщо твій друг потрапив у біду, то ... (допоможи йому).
- 2) Чуйна людина - це та, яка ... (допомагає друзям у біді).
- 3) Допомагає друзям у біді ... (чуйна людина).
- 4) Якщо у тебе щось трапилось, то тобі... (допоможуть твої друзі) .

III. Заключна частина

1. Підведення підсумків заняття:

- Яка людина називається чуйною?

2. Виведення морального правила:

“Чуйна людина - це та, яка допомагає друзям у біді.”

3. Вправа “Я чуйний(а).” Інструкція:

- 1) Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі найбільше подобається;
- 2) Наклей його в зошит “Правила моралі”.
- 3) Повтори правило моралі декілька разів уголос перед сном.

Заняття № 5

Тема: “Якщо другу погано, то і мені також.”

Мета: дати дітям уявлення про чуйність як хвилювання за своїх друзів, близьких, підвести дітей до усвідомлення поняття “хвилювання”; зацікавити позитивними вчинками героїв оповідання; виховувати чуйність; навчити

розповідати про своїх друзів, про даний напрямок моральної категорії, наводити приклади.

Матеріали та обладнання: текст оповідання “Мої друзі”, словесна інструкція до вправи “Я чуйний (а)”, олівці, зошит “Правила моралі”, чисті картки, клей, заохочувальні призи у вигляді сердечка, плакат “Словникова робота”.

Хід заняття.

I. Вступна частина

1. Вступна бесіда:

- Яка людина вважається чуйною?

“А знаєте, що чуйна людина - це та, яка хвилюється за своїх друзів, близьких.”

2. Словникова робота:

Хвилюватись - це означає переживати, думати про стан інших людей.

II. Основна частина

1. Читання оповідання “Мої друзі”.

“У Василька захворіла мати. Він дуже сумний прийшов до школи. Усі діти грались, а він сидів за партою наодинці. Після уроків до нього підбігла Катруся:

- Ти чому такий сумний? - запитала вона.

- У мене мама захворіла, - відповів Василько.

- Нічого страшного, одужає. Ідемо, пограємось з нами, - сказала Катруся.

- Ні, я не можу. Я дуже хвилююсь за свою маму. Василько пішов додому. По дорозі його наздогнав Петрик:

- Мені сказала Катруся, що у тебе хвора мати. Хочеш, я допоможу тобі зробити щось вдома?

- Дякую, - зрадів Василько.”

2. Аналіз оповідання. Запитання:

- Про кого розповідається в оповіданні?

- Що трапилось у Василька?
- Що сказала Катруся?
- Хто вам сподобався? Чому?
- Як можна назвати вчинок Петрика?
- Чому він так повів себе?
- А як ви ставитесь до інших, хто не чуйний, не хвилюється про інших?
- Чому Василько зрадив словам Петрика?

3. Гра “Закінчи речення”. Інструкція:

“Я вам буду зачитувати речення, а ви повинні закінчити його. За кожну правильну відповідь ви отримаєте приз.”

- Чуйна людина - це та, яка ... (хвилюється про ближніх).
- Хвилюватись про друзів означає бути ... (чуйною людиною).
- Хвилюватись про інших означає ... (переживати з ними разом, думати про них).
- Переживати за друга, думати про нього означає, що ви ... (хвилюєтесь, чуйна людина).

III. Заключна частина

1. Бесіда з дітьми:

- Яка людина називається чуйною?
- Що означає хвилюватись?

2. Моральне правило:

“Чуйна людина - це та, яка хвилюється про інших (переживає з ними разом, думає про них) “

3. Вправа “Я чуйний(а)”. Інструкція:

1) Запиши правило моралі на картки тим кольором, який тобі найбільше подобається.

2) Наклей його в зошит “Правила моралі”.

3) Повтори правило моралі декілька разів уголос перед сном.

Заняття №6

Тема: “Чуйна людина”.

Мета: закріпити та удосконалити знання дітей про напрямки, що включає категорія “чуйність”; виховувати стійке активне позитивне ставлення до моральної діяльності за допомогою гри “Вгадай чуйний вчинок”, “Як ти вчиниш”, формувати вміння практичного вирішення ситуацій.

Матеріали та обладнання: моральні ситуації, зошит “Правила поведінки”, словесна інструкція до вправ “Перевір себе,” “Вгадай чуйний вчинок”, “Як ти вчиниш?”, заохочувальні призи у вигляді яблук, чисті картки, олівці, клей, медаль знавця.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Вступна бесіда:

- Давайте пригадаємо все, що вивчали про категорію “чуйність”.
- Яка людина вважається чуйною?

Допомога: зачитування правил із зошита “Правила моралі”.

1. Гра “Вгадай чуйний вчинок”. Інструкція:

“А зараз ми перевіримо, хто знає все про чуйну людину. Я вам буду показувати малюнки, а ви повинні визначити вчинки їх героїв, якщо вчинок чуйний, то ви плескаєте в долоні, а якщо ні – то нічого не робите.”

II. Основна частина

1. Гра “Як ти вчиниш?” Інструкція:

“ Я вам буду зачитувати моральні ситуації, а ви повинні обрати відповідь, що тотожна (подібна) даному вчинку. Отже, з 5 відповідей оберіть правильну. Хто вірно обере відповідь, отримає одне яблучко, пояснить її – два яблучка. Хто більше набере яблук, отримає медаль знавця.”

1. Ти став свідком того, по однокласник несправедливо образив хлопчика. Як ти вчиниш:

- а) вимагатимеш від однокласника вибачитись перед хлопчиком;

б) з'ясуєш, чому однокласник образив хлопчика і допоможеш їм помиритись;

в) пожалієш та заспокоїш хлопчика;

г) не будеш влізати у конфлікт, але пожалієш хлопчика;

д) зробиш вигляд, що тебе це не стосується.

2) В автобусі їде багато людей. Усі місця зайняті. Ти стомився і сидиш біля вікна. На зупинці зайшла старенька бабуся.

Як ти вчиниш:

а) одразу встанеш і звільниш місце;

б) звільниш місце, якщо ніхто не встане і не звільниш місця раніше;

в) встанеш, якщо бабуся тебе про це попросить;

г) встанеш, коли усі почнуть просити тебе про це;

д) знайдеш причини для відмови.

3) Оленці дали завдання поприбирати в класі, але дуже багато роботи.

Як ти вчиниш:

с) одразу допоможеш їй прибрати;

б) запитаєш, чи не потрібна твоя допомога;

в) допоможеш, якщо Оленка про це попросить тебе;

г) допоможеш, якщо вчителько попросить тебе;

д) знайдеш причини для відмови.

4) Твій друг не знає, як виконати завдання з української мови. Як ти

вчиниш:

а) запропонуєш йому свою допомогу;

б) допоможеш, якщо він тебе попросить;

в) допоможеш, якщо попросить тебе вчителька;

г) даси списати вправу;

д) не допоможеш, нехай сам думає.

2. Нагородження переможця.

III. Заклучна частина

1. Бесіда з дитиною:

- Яка людина вважається чуйною?

Допомога: плакат з моральним правилом: “Чуйна людина - це та, яка завжди уважно ставиться до дорослих; співчуває оточуючим; турбується про інших; допомагає друзям у біді; хвилюється про інших.”

2. Вправа “Перевір себе”. Інструкція:

1) відкрийте зошит “Правила моралі”;

2) Подивіться на усі правила, записані у ньому;

3) Підкресліть слово, яке ми розглядали на попередніх заняттях, кольоровим олівцем.

Заняття №7

Тема: “Що означає бути чуйним?”

Мета: узагальнити та систематизувати знання дітей за моральною категорією “чуйність”; виробити вміння та навички практичного вирішення моральних колізій; виховувати позитивне ставлення до моральної діяльності; її активізація за допомогою гри-інсценізації та сюжетно-рольової гри.

Попередня робота: до гри-інсценізації підготовка 3 учнів.

Матеріали та обладнання: моральні колізії, запитання до інсценізації, зошит “Правила моралі”, інструкція до гри “Чуйні вчинки”, “Хто в класі чуйна людина”, до сюжетно-рольової гри “Прибирання дошки класу.”

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Вступна бесіда:

- Кого ми називаємо чуйним?

- Які оповідання ми читали про чуйних людей?

- Розкажіть про власні чуйні вчинки.

2. Гра “Чуйні вчинки”. Інструкція:

“Хто з вас розкаже про чуйні вчинки, той отримає приз.”

II. Основна частина

1. Читання моральних ситуацій. Закінчення їх.

Моральні ситуації:

Ситуація 1.

“Сашко, ївши бутерброд, побачив, як голодна собака дивиться на нього. Тоді Сашко ... Що зробив Сашко? Чому?”

“Ігор гуляв коло дому, аж раптом побачив маленьке цуценя, яке мерзло і дуже жалібно тьввало. Толі Ігор ... що зробив Ігор? Чому?”

“На вулиці було слизько. Ігор і Сашко йшли додому. Сашко впав. Що зробив Ігор? Чому?”

“У Юрка День народження. Оля і Катерина принесли подарунки. Юрко зрадів подарункам і у дівчаток з'явилась усмішка. Прийшов Петрик і приніс свій подарунок, але побачивши подаровані Юрку іграшки, нахмурився і сказав ... Що сказав Петрик? Чому?”

“У магазині було дуже багато людей. В однієї бабусі впали яблука і розсипались по підлозі. Петрик ... Що зробив Петрик? Чому?”

2. Гра-інсценізація “Поводь себе правильно”.

Ситуація 1. “Хлопчик їсть бутерброд. Інший хлопчик дивиться на нього і каже:

- Дай мені шматочок.

- Ні, - відповідає перший хлопчик, - мені мама сказала їсти самому.

Дівчинка дістає з портфеля цукерку і каже:

- Ось, пригощайся, моя мама завжди кладе декілька цукерок, щоб я змогла поділитись з друзями.” Запитання до учнів:

1) Як повів себе перший хлопчик?

2) Чому він так повів себе?

3) Хто з дітей вчинив правильно?

Чи потрібно турбуватись про однокласників?

Ситуація 2. “Хлопчик біжить і впав. Дівчинка підбігає і запитує:

• Миколка, Ти дуже сильно вдарився? Давай, я допоможу тобі встати.

• Нічого йому немає, - сміється Василько, - сам встане.

1. Як повела себе дівчинка?

2. Чому вона так сказала?

3. Хто з дітей вчинив правильно?
4. Хто з дітей вчинив неправильно?
5. Чи потрібно співчувати друзям?

3. Гра “Хто в класі чуйна людина”. Інструкція:

“Кожен з вас повинен розповісти про того, хто у нас чуйний.”

III. Заключна частина

1. Сюжетно-рольова гра “Прибирання класу”. Інструкція:

“А зараз ми пограємо в гру “Прибирання класу”. Але кожен самостійно обере собі роль.”

2. Бесіда:

- Якою повинна бути чуйна людина?

Допомога: плакат з моральним правилом : “Чуйна людина – це та, яка уважно ставиться до дорослих; співчуває сточуючим; турбується про інших; допомагає друзям у біді; хвилюється про інших.”

3. Гра “Я чуйний”. Інструкція:

“Я зачитую правила, і якщо ви робите так, то піднімаєте фішку, якщо ні – то не потрібно”.

-Я чуйний, бо я (уважно ставлюсь до дорослих).

-Я чуйний, бо я (співчуваю оточуючим) .

-Я чуйний, бо я (турбуюсь про інших) .

-Я чуйний, бо я (допомагаю друзям у біді).

-Я чуйний, бо я (хвилююсь за інших).

Заняття №8

Тема: “Я чуйна людина”.

Мета: перевірити, скоригувати і узагальнити знання дітей щодо моральної категорії “чуйність”; стимулювати у вихованців розвиток особистісних цінностей у процесі виконання вправ; виховувати чуйність; навчити дітей самостійно використовувати моральні знання в практичних ситуаціях.

Матеріали та обладнання: картки з моральними колізіями, розроблені за рівнем складності, зошит “Правила моралі”, кольорові олівці.

Хід заняття

I. Вступна частина

1. Підготовча бесіда:

- Яка людина вважається чуйною? Чому?
- Назвіть конкретні приклади власних чуйних вчинків, або вчинки дітей, що вам запам’ятались.

II. Основна частина

1. Зачитування дітям моральних колізій, завершення їх школярами.

Інструкція:

“Я зачитую вам ситуації, а ви повинні подумати і закінчити їх.”

1) В автобус зайшла старенька бабуся, вона попросила Юрка:

-Пересядь, будь-ласка, ближче до вікна, а то мені важко проходити. Що відповів Юрко? Чому?

2) Твого друга образив старший хлопець. Що ти вчиниш? Чому?

3) Мама попросила тебе допомогти їй поприбирати, а ти мав іти грати на вулицю. Що ти вчиниш? Чому?

4) У тебе захворіла мати. Що ти вчиниш? Чому?

II.2. Психологічна вправа-гра "Я чуйна людина". Інструкція:

“А зараз ми пограємо в гру “Я чуйна людина”. Ви повинні виконувати мої установи і відповідати на запитання. Сіли рівненько. Почали.”

1) Заплющить очі і подумайте, що ви чуйні люди, що ви уважно ставитесь до однолітків (.....)

2) Про що ви думаєте?

3) Спробуйте уявити себе в ситуації, коли ви уважно ставитесь до своїх друзів (.....)

4) Які відчуття вас охоплюють? (радість,)

5) Уважно ставитись до однолітків - це добре чи погано?

6. Пообіцяйте собі, по будете завжди, уважними до інших (.....)

7. Напишіть у зошит “Правила моралі”: “Я чуйний, бо уважно ставлюся до однолітків” (.....)

4. Гра “Запитай-вгадай-покажи” Інструкція:

“Один з вас, хто добре знає все про чуйну людину, запитає нас про неї, а ми повинні вгадати, чи мова йде про чуйність, чи про чесність і навести приклад чуйної людини.”

III. Заключна частина

Підсумкова бесіда.

- Яка людина вважається чуйною? Чому?
- А ви чуйні люди? Чому?

2. Самостійне виведення морального правила дітьми. Допомога: плакат з моральним правилом: "Чуйна людина - це та, яка завжди уважно ставиться до дорослих; співчуває оточуючим, турбується про допомагає друзям у біді; хвилюється про інших.”

Заняття №9

Тема: “Замок чуйності.”

Мета: перевірити, узагальнити та скоригувати знання дітей про моральну категорію “чуйність”; розвивати самостійні навички застосування знань в реальних ситуаціях; виховувати у дітей уважне ставлення до інших, вміння співчувати оточуючим, турбуватися про інших, допомагати друзям у біді, бути чуйними.

Попередня робота: розробка наочності, підготовка дітей до виступу на занятті.

Матеріали та обладнання: зірочки-подарунки, карта "Замку Чуйності", оголошення від Короля Чуйності, медаль "Чуйна людина", оголошення лист від Короля Чуйності.

Хід заняття.

I. Вступна частина

1. Розповідь вчителя.

Педагог: Діти! Сьогодні у нас з вами відбудеться цікава екскурсія до “Замку Чуйності”. Для цього ми попросили Короля Чуйності надіслати нам карту Замку Чуйності. Окрім карти він надіслав нам оголошення. Ну, що, прочитаємо його?

2. Читання дітям оголошення:

"Увага! Увага! Увага! Всім! Всім! Всім! Вступайте в ряди чуйних людей. Хто сьогодні прийме участь в екскурсії, той отримає медаль "Чуйної Людини". Окрім того, за кожне виконане завдання ви отримаєте зірочку-подарунок."

II. Основна частина

1. Мандрівка по замку.

1.1. Хатинка "Уважна" (дістати з хатинки завдання). Конкурс знавців моральних слів. Завдання:

- Що означає бути уважним?
- Наведи конкретні приклади уважної людини.
- Як слід ставитись до старших? (Уважно)
- Яка людина уважно ставиться до дорослих? (чуйна)
- Що означає бути чуйним?

1.2. Дворик "Співчуття". Гра-змагання “ Назви слово”:

- Людина, що співчуває друзям називається ... (чуйною)
- Людина, яка жаліє інших, називається ... (чуйною)
- Справжній товариш чуйний, бо ... (співчуває) оточуючим
- Людина, що переживає, хвилюється за інших ... (чуйна)

1.3. Фонтан "Турботи" (фонтан відкрити. Завдання на картці). Гра-змагання "Закінчи речення".

- Уважно ставиться до дорослих лише (чуйна людина, турботлива)
- Чуйна людина завжди ... (турбується про інших).
- До старших слід ставитись ... (уважно, турбуватись про них).
- Слід допомагати молодшим, ... (турбуватись про них).

1.4. Сад "Допомоги". Гра-змагання "Речення з помилками":

- Якщо друг потрапив у біду, не допомагай йому.
- Якщо бабуся ненароком перекинула стілець, то не допомагай їй.
- Якщо хтось не знає домашнього завдання, то не допомагай, а дай списати.

- Чуйна людина ніколи не допомагає іншим.
- Допомагати іншим означає бути чесним.

5. Башта "Чуйності" (вгорі завдання). Складання "Пам'ятки "Чуйної Людини".

- Чуйна людина це та, яка:
- (уважна до інших людей),
- (завжди співчуває оточуючим),
- (турбується про інших) ,
- (допомагає друзям у біді).

III. Заключна частина.

Підсумок заняття:

1. Підрахунок призів, встановлення переможців.
2. Заключне слово вчителя:

"А тепер усім дітям, хто приймав участь в екскурсії Король Чуйності передав медалі "Чуйної Людини" і написав листа."

3. Зачитування листа від Короля Чуйності: "Усі ви сьогодні добре мандрували, отже кожний заслуговує на медаль, яка допоможе вам не забувати цю подорож і завжди бути чуйними людьми."

ЕКСПРЕС-МЕТОДИКА НА ВИВЧЕННЯ РІВНЯ ЗНАНЬ ПРО
МОРАЛЬНУ ВИХОВАНІСТЬ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ.

Ж.1. Експрес - методика на вивчення рівня знань про моральну вихованість розумово відсталих молодших школярів за категорією “доброта.”

Запитання бесіди:

1. Яка людина є доброю? Чому?
2. Якщо дитина допомагає батькам, то яка вона?
3. Чи необхідно ділитись іграшками з іншими дітьми? Чому?
4. Чи допомагаєте ви батькам? Як?
5. Чому необхідно допомагати батькам?
6. Як можна назвати людину, яка шанобливо ставитися до вчителів?
7. Чи можна ображати однолітків? Чому?
8. Як потрібно ставитись до навколишнього?
9. Яка дитина є байдужою? Добре це чи погано? Чому?
10. Яка дитина називається недобррозичливою? Добре це чи подано?
11. Яка дитина є грубою? Добре це чи погано? Чому?
12. Яка дитина називається неподільчивою? Добре це чи погано? Чому?
13. Хто з дітей в класі добрий? Чому?
14. Наведи конкретні приклади добрих справ, які ти вчинив, або читав

про них.

Ж.2. Експрес-методика на вивчення рівня знань про моральну вихованість розумово відсталих молодших школярів за категорією “чесність.”

Запитання бесіди:

1. Яка людина є чесною? Чому?
2. Якщо ти випадково взяв не свою гарну ручку, чи повернеш її назад?
Чому?

3. Як ти розумієш слова: щира, відверта людина?
4. Як ти вчиниш погано, чи зізнаєшся у скоєному? Чому?
5. Чи необхідно виконувати обіцянки? Чому?
6. Ти пообіцяв сусіду з парти погратися іграшкою, але посварився з ним. Чи даси ти йому після цього погратися іграшкою?
7. Як ти розумієш слова: "нечесна людина" (наведи конкретний приклад), "заздрісна людина" (наведи конкретний приклад). "нещира людина" (наведи конкретний приклад)?
8. Як ти зламав іграшку, а вихователь наказує іншу дитину, чи потрібно зізнатись у скоєному? Чому?
9. Хто з дітей в класі чесний? Чому?
10. Чи можна сказати, що чесна людина - це "гарна людина", "хороша людина", "чуйна людина"? Обери терміни, які підходять до словосполучення "чесна людина".
11. Наведи власні приклади з життя, де ти вчинив чесно.
12. Про які чесні вчинки інших дітей ти можеш розповісти?

Ж.3. Експрес-методика на вивчення рівня знань про моральну вихованість розумово відсталих молодших школярів за категорією "чуйність."

Запитання:

1. Яка людина є чуйною? Чому?
2. Чи можна сміятись над товаришем, коли він впав? Чому?
3. Чи можна радіти, коли твій сусід по парті відповідає неправильно? Чому?
4. Чи можна шуміти, коли у твоєї мами болить голова? Чому?
5. Якщо твої однокласники почнуть битися між собою, чи будеш ти їх розбороняти? Чому?
6. Чи можна ображати тварин? Чому?
7. Чи можна кидати сміття на підлогу? Чому?

8. Яким чином слід допомагати батькам?
9. Хто з дітей з класі чуйний? Чому?
10. Чи чуйна ти людина? Наведи приклади з власного життя.
11. Про які чуйні вчинки ти читав?

**Експрес-методика вивчення ставлення дітей до норм моралі
(доброта, чесність, чуйність).**

Опис моральних ситуацій та варіантів відповідей до них.

1 Серія. Моральна категорії “доброта”.

1) Всім дітям в класі роздали цукерки. Одна дівчинка спізналась і не отримала цукерку. Як ти вчиниш ? :

- а) поділишся своєю цукеркою з дівчинкою;
- б) поділишся своєю цукеркою, якщо вона пригостить тебе чимось;
- в) поділишся своєю цукеркою, якщо про це нагадає вчителька;
- г) пожалієш дівчинку, але свою цукерку з’їси сам;
- д) цукерку з’їси сам, нехай собі плаче.

2) Мати, поспішаючи на роботу, попросила тебе нагодувати тварин, але ти домовився з хлопцями піти погратися на вулицю. Як ти вчиниш:

- а) нагодуєш тварин, а потім підеш гратися на вулицю;
- б) підеш пограєшся, а лише тоді нагодуєш тварин;
- в) попросиш бабусю нагодувати тварин, а сам підеш на вулицю;
- г) скажеш мамі, що в тебе немає часу і підеш гратися з дітьми.
- д) підеш гратися з дітьми.

2 Серія. Моральна категорія “чесність”.

1) Під час прибирання кімнати ти розбив гарну вазу і викинув її на смітник. Коли мама запитає, де ваза, як ти вчиниш:

- а) одразу признаєшся, що розбив вазу;
- б) признаєшся, що розбив вазу, коли запитують про неї;
- в) признаєшся у скоєному через деякий час;
- г) зробиш вигляд, що ти нічого не знаєш;
- д) звалиш вину на іншого члена сім’ї.

2) Ви з другом насмітили біля парти. Вчитель сварить учня, який сидить за цією партою. Як ти вчиниш:

- а) розкажеш усе вчителю при дітях;

б) розкажеш усе вчителю, коли закінчатся уроки, коли в класі нікого не буде;

в) поговориш з другом, щоб він усе розповів;

г) не зізнаєшся у скоєному;

д) нічого не розкажеш, нехай краще накажуть іншу дитину.

3 Серія. Моральна категорія “чуйність”.

1) Ти став свідком того, що однокласник несправедливо образив хлопчика. Як ти вчиниш:

а) вимагатимеш від однокласника вибачення перед хлопчиком;

б) з'ясуєш, чому однокласник образив хлопчика і допоможеш їм помириться;

в) пожалієш та заспокоїш хлопчика;

г) не будеш втягуватися в конфлікт, але пожалієш хлопця;

д) зробиш вигляд, що тебе це не стосується.

2) В автобусі їде багато людей. Усі місця зайняті. Ти стомився і сидиш біля вікна. На зупинці зайшла старенька бабуся. Як ти вчиниш:

а) одразу встанеш і звільниш місце;

б) звільниш місце, якщо ніхто не встане і не звільниш місця раніше;

в) встанеш, якщо бабуся тебе про це попросить;

г) встанеш, коли усі почнуть просити тебе про це;

д) знайдеш причини для відмови.

Експрес-методика на вивчення застосування моральних знань в поведінці дитини за допомогою анкетування батьків.

1. Чи виявляє ваша дитина любов і повагу до рідних, близьких, сусідів? (а) так, б) ні, в) іноді).
2. Яким чином це виявляється?
3. Як ваша дитина ставиться до вчителів, вихователів? (а) шанобливо, б) нешанобливо, в) шанобливо або ні, це залежить від вчителя, вихователя, г) шанобливо чи ні, це залежить від настрою дитини).
4. Як дитина ставиться до однолітків, сусідських дітей? (а) шанобливо, б) доброзичливо, в) самостійно ділиться іграшками, ласощами, книжками тощо, г) ділиться іграшками, коли її просять дорослі, д) не ділиться взагалі).
5. Чи допомагає дитина сім'ї, близьким? (а) так, б) ні, в) іноді (коли?)).
6. Чи виявляє любов до навколишнього світу?(а) так, б) ні, в) іноді (коли?)).
7. Чи є у вашої дитини друзі? (а) так, б) ні, в) не знаю, можливо).
8. Як вона поводить себе в колективі інших дітей? (а) агресивно, б) спокійно, стримано, в) обманює, г) хитрує).
9. Чи уважно відноситься дитина до пристарілих людей? (а) так, б) ні, в) іноді (коли?)).
10. Коли хтось хворіє в сім'ї, як поводить себе дитина? (а) співчуває та допомагає по господарству, б) співчуває, але не допомагає, в) не співчуває).
11. Чи допомагає чужим людям? (а) так, б) ні, в) іноді (коли?)). 12. Чи розповідає вам дитина про події в класі? (а) так, б) ні, в) іноді).
13. Чи завжди дитина говорить правду? (а) так, б) ні, в) іноді (коли?)).
14. Чи відверта вона з вами? (а) так, б) ні, в) іноді).
15. Чи не бере дитина без дозволу чужі речі? (а) так, б) ні, в) іноді).
16. Чи добровільно дитина зізнається в своїх негативних вчинках? (а) так, б) ні, в) іноді).

17. Чи виконує дитина обіцянки, якщо дає їх? (а) так, б) ні, в) іноді).

18. Чи поважно дитина відноситься до власного і чужого майна? (а) так, б) ні, в) іноді).

19. Які моральні якості притаманні вашій дитині? (а) доброта, б) грубість, в) недоброзичливість, г) байдужість, д) неухважність, е) чуйність, ж) егоїзм, з) чесність, і) щирість, к) заздрість, л) брехливість).

Запитання з 1 по 8, 19(а, б, в) характеризують моральну якість “доброта”; з 9 по 12, 19(д, г, е, ж) – “чуйність”; з 13 по 18, 19(к, л) – “чесність” (див. табл.1).

Шкала оцінок. Аналіз відповідей з 1 по 8, 19 (а, б, в):

а) високий рівень прояву моральної якості «доброта» (від 30 до 40 балів);

б) вищий за середній - від 15 до 29;

в) середній - від 14 до 8;

г) нижчий за середній - від 7 до 6;

д) низький - від 5 до 0 балів. Відповіді з 9 по 12, 19 (д, г, е, ж):

а) високий рівень прояву моральної якості “чуйність” (10 балів);

б) вищий за середній - від 9 до 8;

в) середній - від 7 до 5 ;

г) нижчий за середній рівень - від 4 до 2 ;

д) низький рівень - від 1 до 0 . Відповіді з 13 по 18, 19 (з, і, к, л):

а) високий рівень прояву моральних якостей “чесність” (оцінка від 13 до 10 балів);

б) вищий за середній рівень - від 9 до 7 ;

в) середній - від 6 до 4 ;

г) низький рівень - від 3 до 0 .

За допомогою анкети виявляється можливим визначити рівень моральної вихованості дітей. Для цього сумуються бали прояву усіх моральних якостей за їх рівнями.

Щоб визначити моральну поведінку дітей у класі, слід провести опитування педагогів щодо розвитку в дитини моральних якостей (доброта, чесність, чуйність). Таке опитування можливо провести на базі використання рівнів моральної вихованості молодших школярів. Педагог знайомиться з рівнями, ставить (+) перед тим рівнем, який характеризує дитину.

Підрахунок кількісного аналізу вихованості учнів класу за окремими показниками, проводиться за формулою:

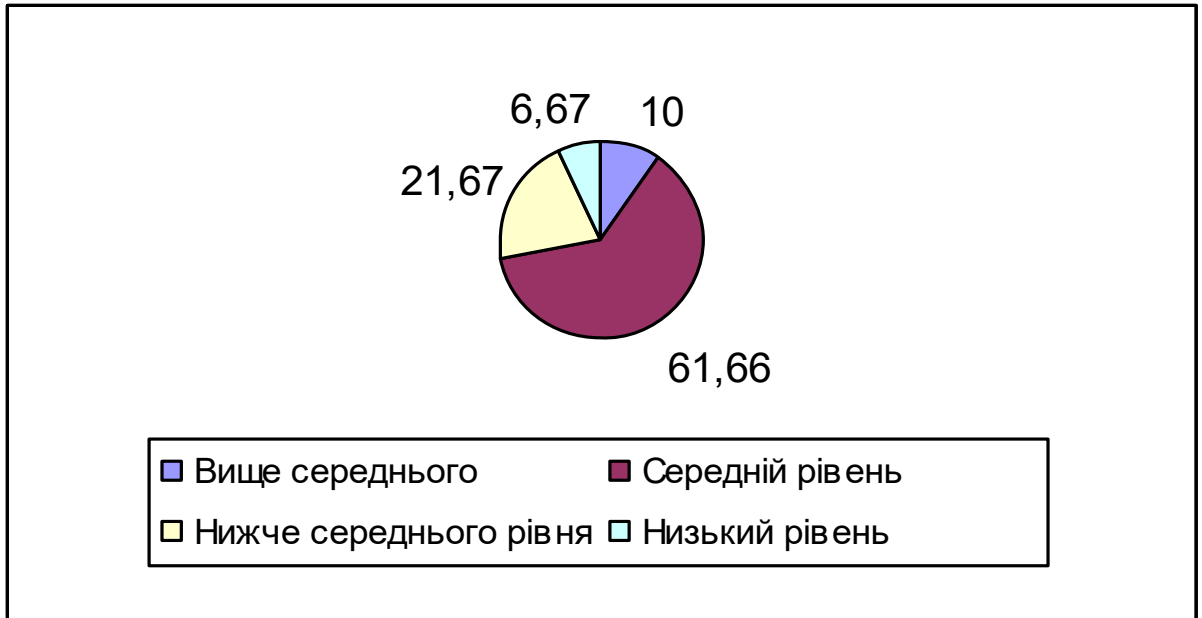
$$\mathbf{К.п.п. \times 100\% / К.д. = Р.в.д., де}$$

К.п.п. - кількість плюсів в таблиці по окремим показниками, **К.д.** - кількість дітей у класі, **Р.в.д.** - рівень вихованості дітей за окремими показниками.

Діаграма порівняльного аналізу вихованості учнів 4 класу
допоміжних шкіл за показниками:

І.1. Змістовність знань дітей щодо категорії “чесність.”

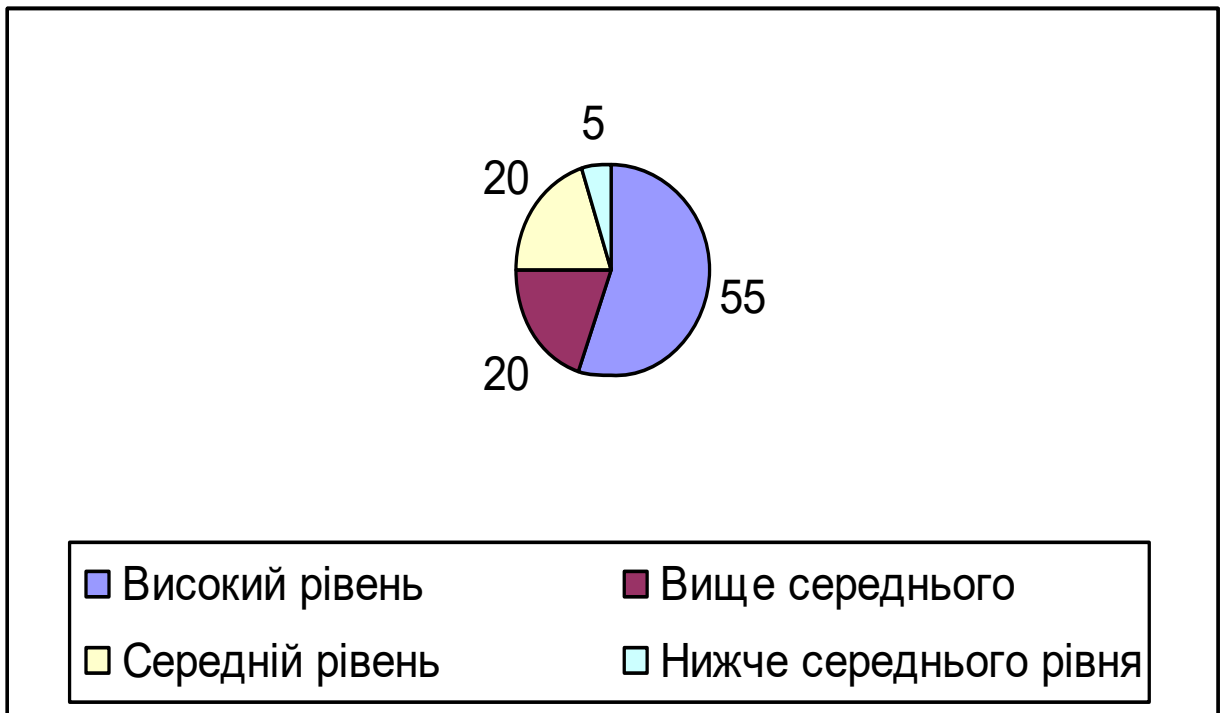
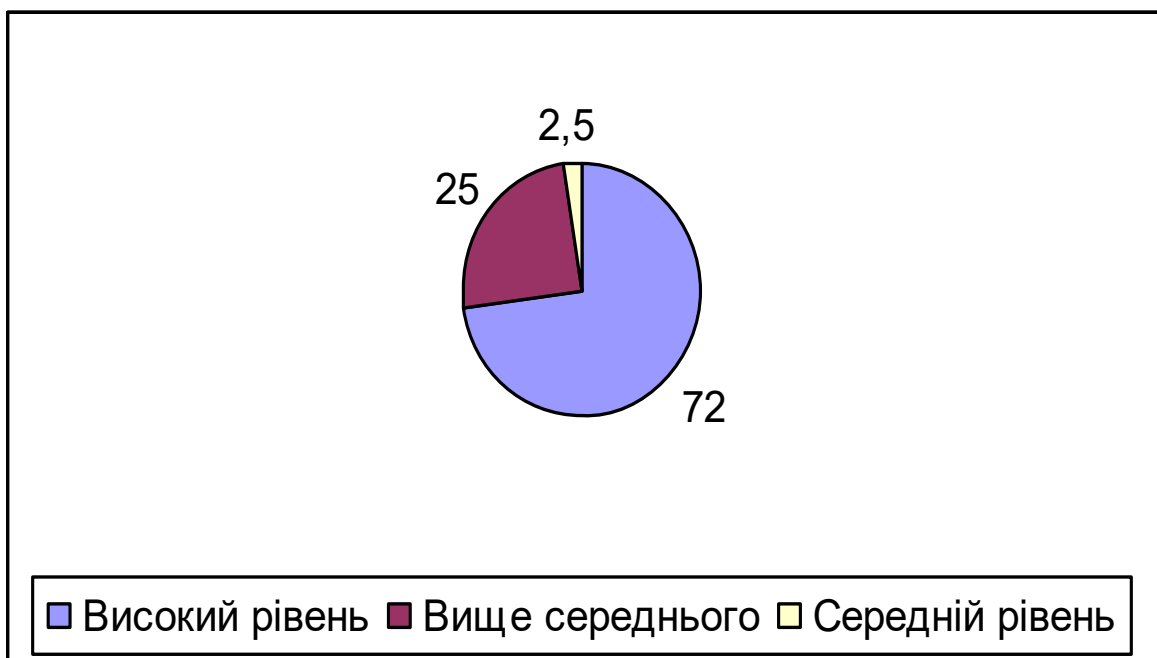
Контрольна група

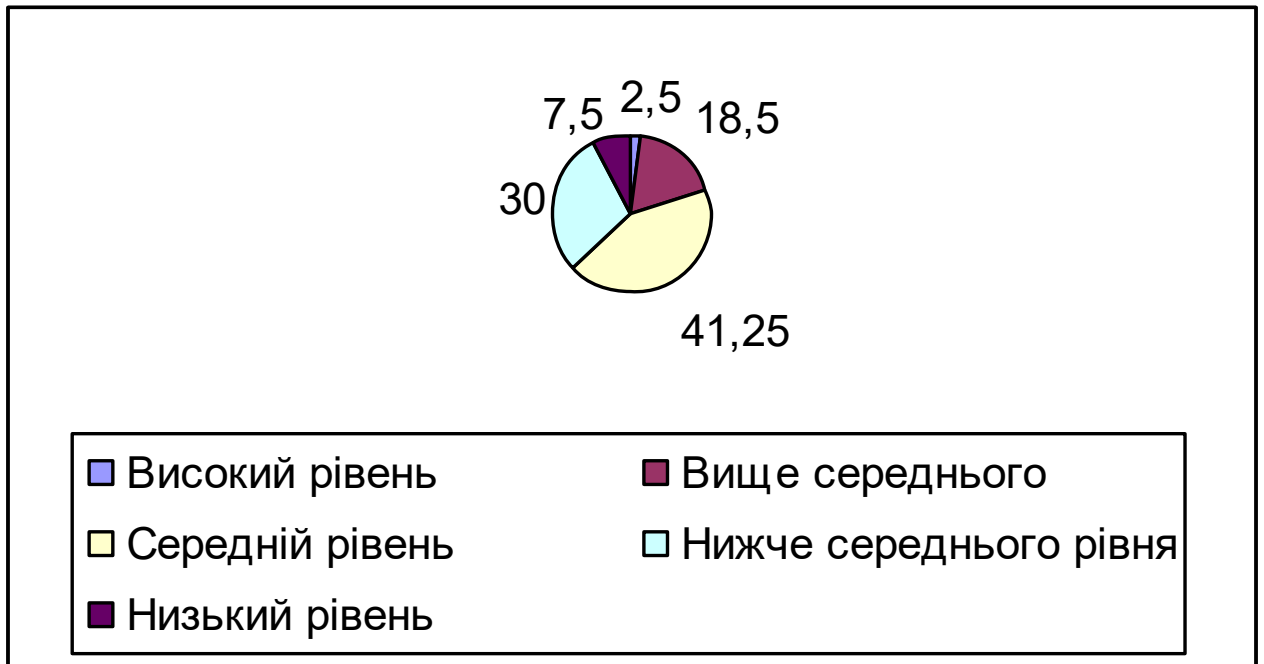
Експериментальна група

І.2. Ставлення дітей до категорії “чесність”

Контрольна група**Експериментальна група****І.3. Застосування знань про категорію “чесність у поведінці”**

Контрольна група

Експериментальна група

